

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA
1855 DEPREMİ VE BURSA YAPILARINA ETKİSİ

(DOKTORA TEZİ)

Neslihan ÖZAYDIN

BURSA - 2017

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA 1855 DEPREMİ VE BURSA YAPILARINA ETKİSİ

(DOKTORA TEZİ)

Neslihan ÖZAYDIN

Danışman:
Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA – 2017

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711122003 numaralı Neslihan Özaydın'ın hazırladığı "Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi" konulu (Doktora Tezi) ile ilgili tez savunma sınavı, 14/08/2017 günü ..15:00 - ..17:00...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasınınbaşarılı..... (başarılı/başarısız) olduğunaoybirliği..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

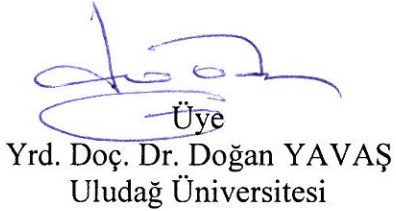

Üye
(Tez Danışmanı ve
Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Mefail HIZLI
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
Uşak Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ali İnsan Karataş
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Gülgün UYAR
Marmara Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Doğan YAVAŞ
Uludağ Üniversitesi

14/08/ 2017

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Tarih: 24/07/2017

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA 1855 DEPREMİ VE BURSA YAPILARINA ETKİSİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve, d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 205 sayfalık kısmına ilişkin, 24/07/2017 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4'tür.

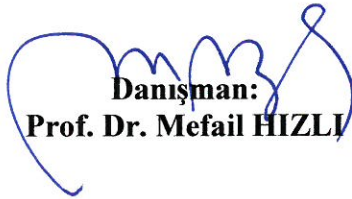
Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı : Neslihan ÖZAYDIN
Öğrenci No : 711122003
Ana Bilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Doktora
Statüsü : Doktora

Danışman:
Prof. Dr. Mefail HIZLI

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza : 24/07/2017
Adı Soyadı : Neslihan ÖZAYDIN
Öğrenci No : 711122003
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Doktora
Statüsü : Öğrenci

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Neslihan ÖZAYDIN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xiii+ 245
Mezuniyet Tarihi : / / 2017
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA 1855 DEPREMİ VE BURSA YAPILARINA ETKİSİ

Sosyal, kültürel, siyasî vb. pek çok alanda araştırmacılara çok geniş bir çalışma alanı sunan Osmanlı Arşivleri tarihin eşsiz hazinelerindedir. Bu gizli deryadan gün yüzüne çıkarılan her bilgi, geçmişi aydınlatmakta ve geleceğe ışık tutmaktadır.

1855 Bursa Depremi, Osmanlı'nın "Dibacesi"ni unutulmayacak izler bırakarak yıkan büyük bir felâkettir. Deprem, şehri süsleyen hemen her tarihî eserde bir hasar bırakmış, bu izleri uzun yıllar silebilmek mümkün olmamıştır. Deprem sonrası Dersaadet ile Hudâvendigâr Sancağı arasındaki resmî yazışmalar, hasar tespit raporları ve keşif defterlerinden, şehirde hasar alan dinî, sosyal ve kültürel yapıları; halkın yardım talepleri ve bu taleplere verilen karşılıklardan can ve mal kayıplarını tespit etmek mümkündür.

Bu çalışmada, depremin verdiği hasar ve şehrin yeniden ihyası için yapılan çalışmalarla birlikte, kültürel mirası koruma kaygısının tarihi seyri de ele alınmış, modern restorasyon uygulamaları ile dönemin "tamir, tecdid ve muhafaza" kültürü mukayese edilerek şehrin değişim ve gelişmesine yön veren saikler incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Arşiv Bursa Deprem 1855

ABSTRACT

Name and Surname : Neslihan ÖZAYDIN
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : PhD
Page Number : xiii+ 245
Degree Date : / / 2017
Supervisor (s) : Prof. Dr. Mefail HIZLI

IN THE LIGHT OF ARCHIEVES 1855 BURSA EARTHQUAKE AND ITS EFFECTS ON THE BUILDINGS

The Ottoman Archives are a unique treasure of history, offering a wide range of work fields to many researchers on the social, cultural, political etc. areas. Everything that is revealed to this day from the secret world illuminates the past and sheds light on the future.

1855 Bursa Earthquake is a major catastrophe that destroyed the “Foreword (Dibace)” of the Ottoman Empire leaving unforgettable traces. The earthquake left a damage in almost every historical work decorating the city, and it was not possible to cover these traces for many years. After the earthquake, the official correspondence between Dersaadet (Capital-İstanbul) and Hudavendigâr Sanjak, damage detection reports and exploration books, the religious, social and cultural structures taking damage in the city; It is possible to determine the relief demand of the people and the loss of life and property from the correspondences given to these requests.

In this study, the history of the cultural heritage conservation issue was discussed, along with the studies on the damage caused by the earthquake and the rehabilitation of the city. The modern restoration practices and the period of “repair, tajdid and conservation”.

Keywords:

Archive Bursa Earthquake 1855

ÖNSÖZ

Osmanlı'nın "dîbâce"si, Ulucami ve Selâtin Türbelerinin ev sahibi, seyyahların uğrak yeri olan Bursa, tarihin ve sanatın hayat bulduğu "ruhaniyetli" bir şehirdir. Bursa tarihi, yalnızca bir şehrin tarihi olmaktan ziyade, Osmanlı Devleti'nin diplomasisi, siyasî ve kültürel gelişimi, toplumsal düzeni, yaşam şartları ve sosyo-ekonomik değişimleri gibi pek çok konuda bir prototip olarak incelenebilir ve zengin veriler sunabilir. Bursa yüzyıllar boyu ayakta kalan abideleriyle köklü bir geleneğin başkentidir. Jeolojik yapısı gereği, kültürel ve tarihî zenginliğini korumakta zorlandığı bazı felâketlerle de yüzleşmek durumunda kalmıştır.

1855 yılında Bursa tarihine "*küçük kıyamet*" olarak geçen bir felâket, şehirde yıkımlara ve can kaybına neden olmuştur. Bu araştırmada, deprem sonrası can ve mal kayıpları, sivil konutlar, dinî yapılar ve kamu binalarında görülen hasar ve şehrin yeniden ihyası için yapılan çalışmalar, arşiv kayıtları aracılığıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bursa tarihinde önemli bir yer teşkil eden deprem ve sonrası durumu konu edinen bu çalışmamızın, Bursa kent kültürüne, arşive dayalı şehir araştırmalarına ve restorasyon faaliyetlerine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Bu vesileyle lisans eğitimimden itibaren, gerek yüksek lisans çalışmamda gerekse doktora eğitimim sırasında bilgi ve birikiminden yararlandığım, desteğini ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mefail HIZLI'ya tüm katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerine çalışmam sırasındaki yardımları için müteşekkirim.

Maddî ve manevî destekleriyle daima yanımda olan kıymetli annem, babam ve ailemin diğer fertleri ile her zaman yardım ve katkısını yakından hissettiğim eşim Feyyaz ÖZAYDIN'A kalben şükranlarımı sunarım. Dostluklarını, esirgemedikleri dualarıyla sergileyen tüm gönül dostlarıma da teşekkür ederim.

Bu doktora çalışması TÜBİTAK Yurtiçi Lisansüstü Burs Programı kapsamında 2211-A kodlu Yurt İçi Genel Doktora Burs Programı tarafından desteklenmiştir. Bu sebeple TÜBİTAK yöneticilerine de teşekkürlerimi sunarım.

Neslihan ÖZAYDIN

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
A. AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	1
1. Araştırmada Amaç ve Kapsam	1
2. Araştırma Yöntemi	1
3. Kaynakların Değerlendirilmesi	2
4. Tezin Muhtevası	5
B. 19. YÜZYIL ORTALARINDA BURSA	6
C. BURSA'NIN DEPREM GERÇEĞİ	8

BİRİNCİ BÖLÜM

1855 BURSA DEPREMİ VE ETKİLERİ

I. ARŞİV VE DİĞER KAYNAKLARDA 1855 BURSA DEPREMİ	12
A. İLK DEPREM (11-12 CEMAZİYELÂHİR 1271 / 1-2 MART 1855)	16
B. DEPREMİN HEMEN SONRASINDA YAŞANANLAR	21
C. İKİNCİ DEPREM (24-25 RECEB 1271/ 11-12 NİSAN 1855)	26
II. DEPREMİN YOL AÇTIĞI ZARARLAR	29
A. CAN KAYBI	29
B. MAL KAYBI	32
C. GEÇİM SIKINTISI	34
III. BURSA HALKINA GÖNDERİLEN YARDIMLAR	36
A. ACİL İHTİYAÇLAR	36
1. Yiyecek-İçecek	37
2. Barınma	39
3. Bilgi Akışı	41
B. İANE VE ATİYYE DAĞITIMI	43

C. MAAŞ TAHSİSLERİ, NAKİLLER, İSTİHDAM, VERGİ VE ASKERLİK MUAFİYETLERİ _____	51
1. Maaş Tahsisleri _____	51
2. Nakiller _____	52
3. İstihdam _____	54
4. Vergi ve Askerlik Muafiyetleri _____	55
D. YAPILARIN TAMİRİ İÇİN PARA VE MALZEME YARDIMLARI _____	57

İKİNCİ BÖLÜM

1855 BURSA DEPREMİNDE HASAR TESPİTİ

I. SİVİL MİMARİ _____	63
A. KONUTLAR _____	63
B. İŞYERİ VE DÜKKÂNLAR _____	76
II. UMUMİ BİNALAR (KAMU BİNALARI) _____	79
A. DİNÎ YAPILAR _____	79
1. İmaretler _____	92
2. Camiler, Mescidler ve Minareler _____	93
3. Ulucami _____	99
4. Depremde Hasar Aldıkları Tespit Edilen Diğer Camiler _____	111
5. Türbeler _____	120
a. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri _____	120
b. Diğer Türbeler _____	127
(1) Hudâvendigâr Gazi Türbesi _____	128
(2) Emir Sultan Türbesi _____	130
(3) II. Murad Türbesi _____	131
(4) Çelebi Sultan Mehmed Türbesi _____	134
(5) Seyyid Abdal Murad Türbesi _____	135
(6) Hamza Bey Türbesi _____	135
6. Dergâhlar, Tekke ve Zaviyeler _____	135
a. Ahmed Baba Dergâhı _____	138
b. Rufâî Dergâhı _____	139
c. Sa'dî Dergâhı _____	139

d.	Mısrî Dergâhı	140
e.	Nakşîbendî Dergâhı	141
f.	Karakâdî Dergâhı	144
g.	Seyyid Usul Zaviyesi	146
h.	Kadiriyye Zaviyesi	147
i.	Halvetî Zaviyesi	147
j.	Hazret-i Emir ve Eşrefzade Abdullah Rûmî Dergâhları	148
k.	Eşrefzâde Eyüb Efendi Dergâhı	150
l.	Şeyh İshak Şemseddin Dergâhı	150
7.	Medrese ve Mektepler	151
a.	Medrese-i Câmî-i Kebîr	152
b.	II. Murad Medresesi	154
c.	Lala Paşa Medresesi	155
d.	Hacı İvaz Paşa Medresesi	156
e.	Emir Sultan Medresesi	156
f.	Hamza Bey Medresesi	156
B.	TİCARET YAPILARI	157
1.	Hanlar	157
a.	İpek Han	158
b.	Simkeş Han	158
c.	Pirinç Han	159
2.	Çarşılar	160
a.	Harir Bedestanı	160
b.	Kazzaz Çarşısı	161
3.	Hamamlar ve Kaplıcalar	162
C.	KAMU HİZMETİ VEREN YAPILAR	164
1.	Vali (Hükûmet) Konağı	164
2.	Köprüler	166
a.	Maksem Köprüsü	167
b.	Mandarca ve Abdal Murad Köprüleri	168
c.	Setbaşı Köprüsü	169
3.	Hapishaneler	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA ŞEHRİNİN YENİDEN İHYA VE İNŞASI

I. TAMİR PROSEDÜRÜ VE VAKIF SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ _____	175
A. OLAĞANÜSTÜ HALLERDE TALEP, ONAY VE ONARIM SÜREÇLERİ _____	178
B. KEŞİF VE MUAYENE MEMURLARININ GÖNDERİLMESİ _____	180
C. HASARLI YAPILARIN TESPİTİ _____	185
D. TAMİR MASRAFLARI, MALZEMELER VE ÇALIŞANLARIN BELİRLENMESİ _____	186
E. BÜTÇE VE FON TEMİNİ _____	188
II. BİNALARIN ONARIMLARINDAKİ GECİKMELER VE DENETİM _____	192
A. TAMİR VE RESTORASYONDAKİ GECİKMELER VE NEDENLERİ _____	192
B. TAMİRATLARIN DENETİMİ _____	194
III. BURSA ŞEHRİNİN YENİDEN İNŞASI VE BATI ETKİSİ _____	196
A. EKONOMİK ALANDA GÖRÜLEN GELİŞMELER _____	196
B. AHMED VEFİK PAŞA DÖNEMİNDE ŞEHİRDEKİ DEĞİŞİMLER _____	197
C. ULAŞIM ALANINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER _____	201
D. GÖÇLERİN BURSA KENT DOKUSUNA ETKİLERİ _____	203
E. HANLAR BÖLGESİNİN 19. YÜZYILDAKİ DEĞİŞİMİ _____	203
SONUÇ _____	206
KAYNAKLAR _____	209
EKLER _____	218
ÖZGEÇMİŞ _____	245

KISALTMALAR LİSTESİ

Genel Kısaltmalar

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.t. : Adı geçen tez
B.A.O.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.Ş.S. : Bursa Şeriyye Sicilleri
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazret
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
s. : Sayfa
S. : Sayı
U.Ü. : Uludağ Üniversitesi
vb. : Ve benzeri
vr. : Varak

Hicrî / Kamerî Aylarla İlgili Kısaltmalar

- M : Muharrem
S : Safer
Ra : Rebiulevvel
R : Rebiulâhir
Ca : Cemaziyelevvel
C : Cemaziyelâhir
B : Receb
Ş : Şaban
R : Ramazan
L : Şevval
Za : Zilkade
Z : Zilhicce

Arşiv Belgeleriyle İlgili Kısaltmalar

A.}AMD.	: Sadaret Amedî Kalemî Evrakı
A.}M...	: Sadaret Müteferrik Evrakı
A.}MKT.DV.	: Sadaret Mektubî Kalemî Deavi Evrakı
A.}MKT.MHM.	: Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı
A.}MKT.MVL.	: Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.}MKT.NZD.	: Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Evrakı
A.}MKT.UM.	: Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Evrakı
EV.d.	: Evkaf Defterleri
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı
İ..MTZ(05)	: İrade-i Eyalet-i Mümtâze Mısır
İ.DH.	: İrade-i Dahiliyye
İ.MMS.	: İrade-i Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	: İrade-i Meclis-i Vâlâ
MVL.	: Meclis-i Vâlâ Evrakı
PLK.p.	: Plan Proje Kroki
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı

GİRİŞ

A. AMAÇ, KAPSAM, YÖNTEM VE KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Araştırmada Amaç ve Kapsam

Bu tez çalışması 19. yüzyıl ortalarında Bursa şehrinde meydana gelen iki büyük deprem felâketini konu almaktadır. Araştırmanın temel amacı, yaşanan deprem felâketi sonrasında Bursa'nın panoramik bir fotoğrafını sunmak, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarla şehrin yeniden inşası serüvenini aktarmaktır.

Depremin 19. yüzyıl gibi bir kırılma, etkileşim ve dönüşüm sürecine denk gelmesi, çalışmamıza ayrı bir perspektif katmamızı da zorunlu kılmıştır. Araştırma, herhangi bir bölgede yaşanan felâket sonrasında konu alan bir çalışma olmaktan ziyade, Bursa şehrinin farklı bir kimlik ve şehir karakteri kazandığı süreci de aktaran bir niteliktedir. Felâketin sebep olduğu yıkımlar, aslında oluşacak yeni tarza ortam oluşturmuştur. Abideleri, tarihî mahalleleri, asırlık pazar yerleri yıkılan kent, adeta bir heykeltraşın önünde şekil almayı bekler haldedir.

2. Araştırma Yöntemi

Öncelikle 1855 Bursa depremi hakkında kısmen ya da daha geniş bir biçimde ele alan kitaplar ve makalelerin tamamı gözden geçirildikten sonra konunun en net ve kapsamlı cevaplarının bulunabileceği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışmalara başlandı. Bu bağlamda arşivin değişik tasniflerinde “deprem”, “zelzele”, “hareket-i arz” ve “Bursa” terimleriyle dikkatlice yapmaya çalışılan bir katalog taraması sonrası 1855 depremiyle ilintili olan her belge değerlendirildi. Elde edilen belgeler muhtevalarına göre, “deprem öncesi”, “deprem sonrası”, “dinî yapılar”, “sivil konutlar” ve “yardımlar” gibi başlıklar altında incelendi.

Osmanlı Arşivi katalog tarama sistemine girilen ve konu başlığı ile örtüşmeyen bazı yanlış tasniflenmiş belgelerle de karşılaştık. Doğrusu, belgeleri tasnifleme basamağında, aynı gömlek ve dosya numarası içine konulmuş, fakat içeriğinde farklılık ve çeşitlilik bulunan evrakları ayıklamanın bize biraz zaman kaybettirdiğini ifade etmeliyiz. Tüm belgeleri ait oldukları klasörlerde tasnifledikten sonra transkripsiyonları yapılarak ayrı bir bölüm oluşturuldu. Bu çalışmalar sırasında tezin ana başlıkları ve bölümleri de giderek netleşti.

Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde de 1855'den başlayarak 25 yıl ilerisine kadar tutulmuş olan defterler Bursa Setbaşı Kütüphanesi Bursa Belgeliği'ndeki mikrofilmlerinden tarandı. Şer'iyye sicillerinin araştırmaya zengin bir katkı sağlayacağına dair umudumuz ne yazık ki karşılık bulmadı. Sonuçta Başbakanlık Arşivi, Bursa Şer'iyye Sicilleri, Hudâvendigâr salnameleri, seyahatnameler ve diğer yapılan araştırmalardan elde edilen veriler tezin muhtevasını da büyük ölçüde oluşturdu.

Bütün kaynaklar değerlendirildiğinde, araştırmamanın ana çatısının Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerle meydana geldiğini belirtmeliyiz. Bu belgeler eksen alınarak depremin tarihi konusundaki tartışmalar, depremin şehre verdiği yıkımın ayrıntıları, depremin halka verdiği maddî-manevî yıkımın telâfisi konusunda devletin ortaya koyduğu gayret ve halkın deprem karşısındaki duruşuna dair oldukça önemli bilgilere ulaşıldığını ifade edebiliriz. Söz gelimi depremin hangi tarihte gerçekleştiğine dair birtakım tartışmalara bu araştırmayla bir son verdiğimiz kanaatindeyiz.

3. Kaynakların Değerlendirilmesi

Araştırmamızda yararlanılan kaynakları dört kısımda tasnif etmek mümkündür. (1) Tezin temel kaynakları olan arşiv malzemeleri, (2) Gökmenzâde'nin eseri *İşaretnümâ* ve seyahatnameler, (3) 19. yüzyıl Bursa'sını konu edinen tez ve makale çalışmaları ve (4) son olarak da dünyada ve Türkiye'de yaşanan depremleri inceleyen çalışmalar.

Araştırmada genel olarak istifade edilen veriler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bursa Şer'iyye Sicilleri ve Hudâvendigâr Salnameleri'nden elde edilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan değişik tasniflerde yer alan belgelerin incelenmesi sonucu toplam 192 dosya tespit edilmiştir. Bu dosyalar içerisinde ferman, berat, irade, arz, tezkire, şukka, tahrirat, arzuhal ve mazbata gibi pek çok belge çeşidi bulunmaktadır¹. Bu belgeler Osmanlı Arşivi tasnif çalışmaları kapsamında farklı evrak dairelerinde dosya ve gömlek numaraları ile sıralanmıştır². Muhtevasına göre kod isimleriyle birlikte dosya ve gömlek numarası tahsis edilerek bir dosya içinde toplanan belgeler arasında tek bir varaktan müteşekkil olanlar olduğu gibi içinde 40'a yakın varak bulunan dosyalar da bulunmaktadır.

¹ Bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Ankara, Erek Matbaası (3. Baskı), 2013, s.99-366.

² Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (Proje Yöneticisi Yusuf Sarıay), İstanbul, Başbakanlık Basımevi, 2010, s.477-507.

Araştırmada yararlanılan 192 dosya içinde yer alan sayfaların sayısı 500'den fazladır. Birden fazla sayfadan oluşan dosyalar, aynı yahut benzer konuları içeren yazışmalar bir araya getirilerek tasniflenmiştir. Keşf-i evvel defterlerinde, yazılı belgelerin yanında, görsel malzemelere de rastlamak mümkündür. Bunlar genellikle tamiri yapılacak yapının resim ve ya da birtakım haritaları içermektedir.

Tarihî kaynak değeri taşımalarının yanı sıra Osmanlı belgelerinin, kendine has üslubunu tanımak, dönemin izah biçimlerine ve terimlerine vakıf olmak, diplomasi dilinin inceliklerini görebilmek açısından da bu belgelerin son derece kıymetli olduğunu söylemeliyiz.

Arşiv metinleri içerisinde bir diğer kaynak Bursa Şer'iyeye Sicilleri'dir. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelere göre çok daha az sayıdaki bu siciller, mahkemeye taşınarak çözüme kavuşması beklenen her türlü olayı ihtiva etmektedir. Konu gereği Bursa Şer'iyeye Sicilleri içerisindeki "keşf" belgelerinden yararlandık. Bilindiği gibi, vakıf eserleri herhangi bir sebeple tamire muhtaç olmaları halinde mütevellileri tarafından yahut yöre halkının başvurusuyla durumun kadiya, onun tarafından da yetkili mercilere bildirilmesi bu sürecin basamaklarını oluşturmaktadır. Doğrusu, araştırmamıza başlamadan evvel tezin ana kaynaklarından birinin Şer'iyeye Sicilleri olacağını tahmin ediyorduk. 1855 ve sonraki 25 yıla ait defterlerde yaptığımız incelemelerde, maalesef beklentimizin çok altında "keşf" kaydına rastlayabildik. Bursa depreminden sonra hasar alan vakıf eserlerinin tamiratları için mahkeme basamağının atlanmış olduğunu farkettilik. Bursa halkı için keşif memurlarının İstanbul'dan gönderilmiş olması ve şehirde hemen deprem akabinde başlayan hasarlı yapıların tespiti çalışmaları bu basamağa gerek kalmadan eserlerin onarım işlemlerinin başlatılmasını sağlamış olmalıdır.

1462 yılı gibi Osmanlı tarihinin ilk dönemlerine uzanan kayıtların bulunduğu Bursa Şer'iyeye Sicilleri, Türkiye'nin en kıymetli arşiv belgeleri arasındadır. Muhtemeldir ki, 1855 yılında yaşanan büyük deprem felâketinde siciller de zarar görmüş ve hatta bir kısmı yok olmuştur. Dönemin idare meclisi başkâtibi, kadıların müfettişi ve vali kâim-i makamı olan Bursalı Eşref Bey'in gayretleriyle bir kısmı ciltlenmiş ve tamir edilmiş, sadrazamın isteği üzerine de İstanbul'a gönderilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Hazinesi ve defter-i emanet memurlarından oluşan bir komisyon bunları yeniden numaralandırmış, içerdikleri bilgileri kaydeden bir fihrist oluşturmuş ve sonrasında Bursa'ya geri göndermiştir. 1462 tarihinden

önceki kayıtlar da muhtemelen daha önceki deprem, yangın gibi felâketler sebebiyle önce harap, sonra da yok olmuştur³.

1855 Bursa depremini aydınlatması beklenen bir diğer kaynak salnamelerdir. Özellikle 1865'ten sonra çıkarılmaya “*Hudâvendigâr*” adıyla başlanan vilayet salnameleri Bursa’da 1869-1907 yılları arasında 34 kez basılmıştır. 1855 yılına ait bir salname bulunmadığından sonraki yıllarda, yaşanan deprem felâketine yapılan atıflar araştırmada değerlendirilmiştir.

Arşiv metinlerinden sonra 1855 depremiyle ilgili en tafsilatlı bilgileri haiz eserler *İşaretnüma* ve muhtelif seyahatnamelerdir. *İşaretnüma*, ilk türk deprem uzmanı Bursalı Gökmenzâde Seyyid Hüseyin Rifat Efendi tarafından yazılmış olup bilinen ilk bilimsel deprem tarihi eseridir. Gökmenzâde’den yüz yıl kadar önce İstanbullu Receb tarafından kaleme alınan “*Risale-i Zelzele*” isimli bir deprem kitabı varsa da içeriği sebebiyle makbul görülmemiş ve bilimsel bir çalışmadan ziyade hurafeler kitabı olarak kabul edilmiştir⁴. Daha sonra yazılan deprem risaleleri ise daha çok depremden korunma yollarını izah etmektedir⁵. Gökmenzâde’nin eseri, Bursa depreminin yarattığı hasarı, halkın deprem sonrasında normal hayata dönmekte yaşadığı zorluğu, civar köy ve kazalardan gelen ölüm ve yıkım haberlerini aktaran, hasar alan mahalleleri, cami, medrese, türbe gibi yapıları zikreden en kapsamlı çalışmadır.

Bursa, kuruluş yıllarından itibaren yabancı seyyahlar için bir cazibe merkezi olmuştur. Osmanlı’nın ilk başkenti olarak, merkezin İstanbul’a taşınmasından sonra da bu özelliğini korumuştur. Deprem öncesi ve sonrasında Bursa’yı ziyaret eden seyyahların bizzat yaptıkları karşılaştırmalar ya da eserlerinde yer alan bilgilerle ortaya çıkan mukayeseler depremin etkilerini daha ayrıntılı görmemize imkân sağlamıştır. Depremden yıllar sonra Bursa’yı ziyaret eden seyyahlar da etrafta hâlâ deprem enkazı, yıkık minareler ve yapılar olduğunu satırlarında aktarmışlardır⁶. Bu bilgilerin “yanlılık” açısından tenkid edilebilir olsa da oldukça çarpıcı ve görmezden gelinemez nitelikte olduğunu söylemek gerekir.

19. yüzyıl Bursa’sını farklı açılardan konu edinen üç tez çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ikisi yüzyılın ikinci yarısında “kapitalizm ve modernleşme” merkezli mekânsal

³ Kamil Kepcioğlu, *Bursa Kültüğü*, (haz. H.Algöl ve diğ.), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, C.IV, s.100-101.

⁴ Lemi Akın, “İlk Müstakil Deprem Kitabı: Risale-i Zelzele”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2011, C.44, S.44, s.1-82.

⁵ Nuh Arslantaş, “II. Abdülhamid Zamanında Kaleme Alınan Bir Deprem Risalesi: Resul Mestî Efendi’nin Siper-i Zelzelesi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33(2007/2), s.129-168.

⁶ Bkz. Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Bursa, Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014.

değişimi konu almaktadır⁷. Diğer çalışma ise yüzyılın ilk yarısında daha çok idarî yapı bağlamında Hudâvendigâr Eyaleti'ni irdelemiştir⁸. Müstakil olarak 1855 depremini konu edinen bir tez çalışması bu güne dek hazırlanmamıştır.

1855 depremi konusunda arşiv belgelerine dayalı olarak yayınlanmış bazı makaleler bulunmaktadır⁹. Makalelerden üçü depremin hemen akabinde tutulan hasar tespit raporları gibi birkaç arşiv belgesine atıfla hazırlanmıştır. Biri Ahmed Cevdet Paşa'nın anlatımı doğrultusunda depremi konu almaktadır. Bir diğeri İngiliz konsolosluk raporlarına dayanmaktadır. Miyuki Aoki tarafından kaleme alınan makale ise daha çok deprem sonrası onarımlar ve mimar Leon Parvillee hakkındadır.

Bütün bu çalışmalar dışında, günümüz araştırmacılarının farklı muhtevalardaki eserlerinde, yaşanan deprem felâketinden bahsettikleri görülmektedir. Özellikle Bursa'nın önemli abidelerinin günümüzde de oldukça ehemmiyet verilen restorasyonları sırasında depremin izlerine rastlanıldığı ve yapılan eski onarımlara atıflar yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de ve özellikle Marmara Bölgesi'nde yaşanan depremleri inceleyen çalışmalar da kısmen 1855 depremine değinmektedir¹⁰.

4. Tezin Muhtevası

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın kapsamı, amacı ve yöntemine değinilmiş, konuyla ilgili kaynaklar değerlendirilmiş, ayrıca Bursa'nın 19. Yüzyıldaki genel durumu ve tarih içerisinde yaşamış olduğu depremlerden söz edilmiştir.

Birinci Bölüm'de ilk olarak depremin tarihiyle ilgili kaynaklardaki farklılık tartışıldı ve deprem tarihi konusuna açıklık getirildi. Daha sonra depremde yaşanan can ve mal

⁷ Bkz. Zeynep Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, 2005; Sevilay Kaygalak, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, 2006.

⁸ Bkz. Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, 2008.

⁹ Bkz. Mehmet Yıldız, "1855 Bursa Depremleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (Bildiriler)*, İstanbul, 2000; Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, S.5; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", *Bursa Defteri*, Bursa, Aralık 1999, S.4; Miyuki Aoki, "1855 Bursa Depremi Sonrası Onarımı ve Leon Parvillee", *Bursa Defteri*, Bursa, 1999; Ali İhsan Karataş, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Kaleminden 1855 Bursa Depremi", *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi*, Bursa, 2006, S.15; İlhami Oruçoğlu, "Bir İngiliz Konsolosunun Gözüyle 1855 Bursa Depremi", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Bursa, 2006, S.15; Kevork Pamukciyan, "Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre: Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Temmuz 1986, C.VI, S.31.

¹⁰ Nevzat Öcal, *Türkiye'nin Sismisitesi ve Zلزle Coğrafyası 1850-1960 Yılları için Türkiye Zلزle Kataloğu*, İstanbul, Sismoloji Yayınları, 1968; Orhan Sakin, *Tarihsel Kaynaklara Göre İstanbul Depremleri*, İstanbul, Ecem Ofset, 2002.

kaybının boyutları izah edilmeye çalışıldı. Halkın acil ihtiyaçları başta olmak üzere yapılan yardımlar ve halka gösterilen kolaylıklar arşivdeki yazışmalar aracılığıyla ortaya konulmaya gayret edildi.

İkinci Bölüm, 1855 Bursa depreminde oluşan hasarların tespitine ayrıldı. Sivil ve umumi binalar olmak üzere iki kısımda Bursa’da yaşanan yıkım, hasar tespit raporları neticesinde tamir çalışmaları başlatılan eserlerin keşif ve denetim raporları, tamire ihtiyacı bulunan eserlerin onarım talepleri değerlendirildi.

Üçüncü ve son bölümde tamiratlar hususunda son derece önemli bir rol üstlenen vakıf sistemi ve işleyişi, şehrin yeniden ihya ve inşası ele alındı. 19. yüzyılda yaşanan diğer değişimlerle birlikte şehrin yeni yapılar kazandırılarak, eskileri de Batı tarzında onarılıp şehre yeni bir kimlik kazandırılması serüveni yansıtmaya gayret edildi.

B. 19. YÜZYIL ORTALARINDA BURSA

19. yüzyıl başlarından Tanzimat’ın ilânına kadar Güney Marmara’da geniş bir coğrafi alanı kaplayan “Hudâvendigâr (Bursa) Sancağı”, Anadolu Eyaleti’nin idarî sahasındadır. Tanzimattan sonra, yaşanan reform hareketleri ile birlikte 1842’de “Hudâvendigâr Eyaleti”nin teşekkülüyle, Bursa Sancağı “Merkez Sancak” statüsüne geçmiştir.

Dönemin demografik yapısıyla ilgili bazı veriler bulunmaktaysa da kesin ve net rakamlara ulaşılamamaktadır. Osmanlı’da eyaletlerin nüfus bilgileri hususunda bilgilerimiz, seyyahların tahminleri ve tahrîr defterleriyle sınırlı kalmaktadır¹¹. 1500’lü yılların başında, tahrir defterlerine göre 35.000-40.000 arasında olduğu düşünülen nüfus, aynı yüzyılın sonlarına doğru 70.000 olarak tahmin edilmiştir¹². Lowry’nin hesaplamaları da bu rakamlara oldukça yakındır¹³. Araştırdığımız dönem itibarıyla en önemli kaynak olan, 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımı¹⁴ rakamlarına göre Bursa şehir merkezinde 10.532 Müslüman, 2.800 Ermeni, 2.159 Rum ve 627 Musevî erkek olmak üzere toplam 16.118 kişi vardır. Köylerde ise 6.327 Müslüman, 2.383 gayrimüslim olmak üzere toplam 8.689 erkek nüfus yaşamaktadır. Şehir merkezi ile köylerin genel toplam nüfusu ise 24.807’dir. Fransız seyyahların raporlarına göre Bursa’da nüfus 18. yüzyılda 50.000-65.000 arasındadır. 19. yüzyıl sonunda ise bu rakam

¹¹ Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *Bilgi*, Bahar 2013, S.65, s.180-192.

¹² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.103-108.

¹³ Gürsu Gürsakal, “Modernleşme Bursa’sında Nüfus Hareketleri”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.288.

¹⁴ Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu, 1943.

76.000'e ulaşmıştır¹⁵. 1892 Hudâvendigâr Salnamesi'ne göre Bursa'nın nüfusu 70.000 kişidir¹⁶.

Yapılan nüfus sayımında yalnızca erkeklerin ve vergi yükümlüsü olanların sayıldığı düşünülürse kadınlar ve çocuklarla birlikte asıl nüfusun 70.000 civarında olduğu tahmin olunabilir. Depremi yaşadığı 1855 yılı nüfus bilgilerini haiz herhangi bir kayıt bulunmadığından net bir rakam vermek de mümkün değildir. Önceki ve sonraki yılların nüfus tahminlerine göre ve yine seyyahların bilgileri ışığında ancak ortalama bir rakam tahmin edilmektedir. Bursa'nın göçmenler sebebiyle demografik yapısında büyük bir değişiklik yaşandığı da göz ardı edilmemelidir. Göçmenleri yerleştirme politikası, şehrin genişlemesi ve yeni mahallelerin oluşmasını da sağlamıştır¹⁷.

19. yüzyılda Bursa, bir yandan Avrupa'ya hammadde ihraç eden bir yandan da dışarıdan teknoloji ithal eden bir şehirdir. Bu alışveriş sonunda üretim teknolojilerinin ve tüketim alışkanlıklarının, yüzyılın genel karakteriyle uyumlu olarak, toplumsal birtakım değişikliklere de sebep olduğu görülmektedir. Yeni ulaşım ağları, ticarî imkanların artması, yeni kamu bina ve merkezlerinin oluşmasıyla da şehirdeki değişim hız kazanmıştır. 1857'de gelirlerin tespitinde ve vergi konusunda düzenli bir sisteme geçme niyetiyle şehirde “*Tahrîr-i Emlâk Nezâreti*” kurulmuştur. Şehrin kuruluşundan bu yana yönetim merkezi Hisar bölgesinde konuşlanmış, fakat 19. yüzyıla gelindiğinde mahkeme ve vali konağı gibi kamusal yapıların daha çok Hanlar bölgesi civarına kaymasıyla yönetim merkezi ticaret bölgesiyle birleşmiştir.

İncelediğimiz dönemde şehrin yerel yönetiminde, mutasarrıf, mütesellim, kadı, mahkeme görevlileri, ilmiye sınıfı, şehir ayanlığı, kethüdalık ve muhtesiplik kurum ve memuriyetleri hizmet vermektedir. Konumuz itibarıyla zikredilmesi gereken bir birim de imar işleri ve denetimlerini yürüten ve 1831'de kurulan “*Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü*”dür. Hâssa başmimarı tarafından şehirlere mimarlar atanmakta ve inşaat esnafı meslekî kurallar ve işlemler bakımından onların denetimi altında bulunmaktadır. Bursa'da, Tanzimat'a kadar “*mimarlıklar*” mukataa usulüyle mutasarrıflar ve mültezimler tarafından yürütülmüş;

¹⁵ Erder L. The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City, Princeton University (1976)'den naklen Özgür Ediz-Necmi Gürsakal, “Bursa Çarşısı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.XV, S.2, Bursa, 2010, s.102.

¹⁶ Yusuf Oğuzoğlu, “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Defteri*, Bursa, Aralık 1999, S.4, s.73.

¹⁷ Fulya Düvenci Karakoç, “Yirminci Yüzyıla Girerken Bursa'da Sosyal ve Kültürel Yaşam”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa*, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.201-207.

Tanzimat'tan sonra, şehir mimarları “*Ebniye-i Hâssa Kâimmakamı*” adıyla yapım faaliyetleriyle ilgili işleri yerine getirmişlerdir¹⁸.

19. yüzyılın Batı'dan gelen değişimleri sırtlayan görüntüsü, hemen her alanda Bursa'da da kendini göstermekte, yaşanan deprem felâketiyle büyük bir yatırıma muhtaç hale gelen şehir, yeniliklerin uygulanması için biçilmiş kaftan konumuna gelmiştir. Şehrin bu “*hazır bulunuşluğu*”, valiler tarafından hazırlanan şehir planlarının devreye konulmasını kolaylaştırmış ve deprem sonrası kalkınma faaliyetleri ayrı bir forma bürünmüştür.

C. BURSA'NIN DEPREM GERÇEĞİ

Afetler, meydana geldikleri toplumun kendi kendine üstesinden gelemeyeceği, can ve mal kayıplarına sebep olan, çevreye zarar veren ve toplumsal düzenin bozulmasına yol açan ve çoğu zaman beklenmedik zamanlarda aniden gelişen durumlar için kullanılan bir kavramdır. Bulunduğu bölgeye bağlı olarak ülke çapında ve bazen uluslararası yardımı gerekli kılan büyük çapta afetler de yaşanmaktadır¹⁹. Çoğunlukla doğal ve yapay olmak üzere tasniflenen afetler içerisinde depremler; doğal, beklenmedik ve güçlü bir afet olarak tarih boyunca kaydedilmiş ve inceleme konusu olmuştur. Pek çok bilim sahasının farklı açılardan ilgisini celbeden depremlerin, toplumların ve mekânların üzerinde bıraktığı izler çoğu zaman fazlasıyla derin olmuştur.

Yer yüzeyinde hareket halinde bulunan kayaların bükülme, yükselip alçalma, kırılma gibi hareketlerle yerkabuğunda oluşturdukları deformasyon, yani sürtüşerek büyük gerilimler oluşturan levhalar bir süre sonra kırılır ve ortaya büyük bir enerji çıkar. Kırılmaların yaşattığı sarsıntı deprem olarak tanımlanmaktadır. Kırılmanın başladığı yer depremin odak noktasıdır ve sarsıntılar dalga biçiminde buradan etrafa yayılır²⁰.

Ülkemiz büyük ve yıkıcı depremlerin olduğu Alp-Himalaya deprem kuşağında yer almaktadır. Kuzey Anadolu Fayı, Doğu Anadolu Fayı ve Batı Anadolu Grabenler Bölgesi mal ve can kayıplarına sebep olan yıkıcı depremlerin yaşandığı alanlardır. 1500 kilometre uzunluğundaki Kuzey Anadolu Fayı, Marmara ve Kuzey Ege Bölgesi'nde üç ana kola

¹⁸ Emre Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.213-219.

¹⁹ Hikmet Yavaş, “Türkiye’de Doğal Afetlerin Merkez-Yerel İlişkiler Açısından Yönetim Sorunları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İzmir, 2005, C.7, S.3, s.281-282.

²⁰ Bülent Özükan, “Dünyada ve Türkiye’de Depremler, Yeryüzü ve Deprem Oluşumundan Günümüze Yeryüzünün Hikâyesi”, *Boyut Bilim Kitapları*, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 2002, s.30.

ayrılmaktadır²¹. “Güney kolu; Yenişehir, Bursa, M. Kemalpaşa, Gönen, Edremit arasında uzanmakta olup Bursa- Gönen arasında normal faylar, diğer bölgelerde ise yanal atımlı faylar bulunmaktadır.” Bursa’da Gemlik Körfezinde Kuzey Anadolu Fayının uzantıları şeklinde doğu-batı yönlü ve aktif faylar tespit edilmiştir²².

Bursa şehri sahip olduğu şifalı suları da fay hatlarına borçludur. Ezik bölgeler ve fay hatları kaplıca sularının rahatça yüzeye çıkma imkanı buldukları alanlardır. İnegöl oluşunun kuzeyinde bulunan Oylat Kaplıcaları buna örnek gösterilebilir. Magmanın yeryüzüne, yüzeydeki suların da yer altına geçmesini sağlayan ezilmiş alanlar maden sularının da oluşmasını sağlamaktadır²³.

Bursa’nın M.Ö. 360- M.S. 4. yüzyıl arasında yaşadığı depremleri tespit etmek oldukça güçtür. Antik kaynaklarda bu anlamda müstakil bilgiler bulmak Bursa’nın o günkü sosyo-politik konumundan ötürü pek mümkün değildir. O dönemdeki adıyla “Prusa” ve çevresi olarak düşünüldüğünde bazı bilgilere rastlanılmaktadır. M.Ö. 407 ve 360 yıllarında Marmara ve çevresini etkileyen bir deprem, 287 yılında Çanakkale ve Balıkesir civarlarında yaşanan depremlerin Bursa’yı da etkilemiş olması muhtemeldir. M.S. 32 yılında Bursa ve İznik civarında, 120 yılında Nikomedia (Kocaeli)’da, 123 yılında Erdek’te, 262’de İtalya, Afrika ve Asia Minor’u etkileyen bir deprem yaşanmış ve Bursa’yı da etkilemiştir. 358’de Bithynia’da ve 362’de Nicaea’da yaşanan depremler de fazlasıyla yıkıcıdır ve Bursa’yı etkilemiştir. İznik altı yıl gibi kısa bir süre sonra yine saray ve surların yıkıldığı büyük bir deprem daha yaşamıştır²⁴.

5-15. yüzyıllar arasında Bursa’nın yaşadığı depremleri tespit etmenin en doğru yolu Bizans kaynaklarını incelemektir. Bu kaynaklar incelendiğinde, 1143 yılında Bursa merkezli bir depremin yaşandığı görülmektedir. Şehirdeki bir nehrin taşarak şehri sular altında bıraktığı, pek çok insanın hayatını kaybettiği deprem fazlasıyla yıkıcı olmuştur. Bu dönem

²¹ Murat Utkucu-Emrah Budakoğlu-Hatice Durmuş, “Marmara Bölgesinde (KB Türkiye) Depremsellik ve Deprem Tehlikesi Üzerine Bir Tartışma”, *Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni*, Ankara, 2011, 32(3), s.191.

²² Yedigöller Doğan, “Bursa ve Yöresinin Jeolojik-Jeomorfolojik Yapısının Depremselliği Üzerine Bir Araştırma”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.12.

²³ Doğan, a.g.m., s.26.

²⁴ Kamil Doğan, “Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (M.S. 4.Yüzyıla Kadar)”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.61-66.

aralığında Bursa çevresinde İzmit, Erdek, İznik, Karamürsel ve Karacabey gibi merkezlerde yaşanan depremler de Bursa'yı etkilemiştir²⁵.

Vekâyi'nâmeler ve arşiv metinlerindeki bilgilere göre 1400, 1418, 1463 ve 1555 yıllarında Bursa'da depremlerin yaşandığını söylemek mümkündür. Depremlerin gerçekleştiği tarihler ve büyüklükleri konusunda bazı bilgi karışıklıkları olduğu gibi verdiği hasar ve can kayıplarıyla ilgili malumat da sınırlıdır²⁶.

1674 yılına ait bir kayıta Bursa'da bir deprem meydana geldiği, Emir Han'ın bu depremde hasar aldığı ve yapılmasının elzem olduğuna yönelik bilgiler yer almakta ise de yaşanan bu depremle ilgili başka herhangi bir kayıt yahut bilgi bulunmamaktadır²⁷.

18. yüzyılda da Çanakkale, İzmit, İstanbul gibi yakın merkezlerde yaşanan depremler Bursa'yı etkilemiştir²⁸.

Araştırmamızın konusu olan 1855 depremi, Bursa'nın yaşadığı en büyük deprem felâketlerinden biridir. Şehirde hasar alan pek çok yapı olduğu gibi can kaybı da fazladır²⁹. Kazım Baykal, ihtiyarların kırk gün boyunca belli aralıklarla sarsıntıların devam ettiğini anlattıklarını söylemektedir³⁰.

1855 depreminden sonra Bursa'nın yaşadığı en şiddetli deprem 1964'te yaşanmış ve tüm Marmara Bölgesi sarsıntılardan etkilenmiştir. İki depremin arasında yüz yıllık dilimde ve sonrasında da Bursa'da bazı depremler meydana gelmiş fakat hasar ve etkisi çok büyük olmamıştır³¹.

Bursa ve çevresi tarih boyunca pek çok yıkıcı depremle karşılaşmıştır. Bunun sebebi yer kabuğunun hareketli olduğu bir konumda bulunmasıdır. Mevcut fay hatları halen aktiftir ve yer altındaki hareket devam etmektedir. Bu sebeple Bursa ve çevresi “*deprem bilinci*” kazandırılması gereken en önemli bölgelerdendir.

²⁵ Şahin Kılıç, “5-15. Yüzyıl Bursa ve Çevresi Bizans Dönemi Depremleri” *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.67-70.

²⁶ Sezai Sevim, “Bursa Depremleri (1400-1600), *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.71-73.

²⁷ Hasan Basri Öcalan, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Bursa Depremleri”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.77.

²⁸ Öcalan, a.g.m., s.78.

²⁹ Oğuzoğlu, a.g.m., s.72-79; Neslihan Türkün Dostoğlu, “Tarihteki Depremlerin Bursa Kenti Üzerindeki Etkileri”, *Güney Marmara Mimarlık*, Bursa, TMMOB Mimarlar Odası Bursa Şubesi, Ekim 1999, S.5, s.28.

³⁰ Kazım Baykal, “1854 Zelzelesi ve Tahribatı”, *Bursa Defteri*, Bursa, Aralık 1999, S.4, s.84.

³¹ İsmail Selimoğlu, “20. Yy.'da Bursa ve Civarında Meydana Gelen Depremler”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.89-92.

BİRİNCİ BÖLÜM
1855 BURSA DEPREMİ VE ETKİLERİ

I. ARŞİV VE DİĞER KAYNAKLARDA 1855 BURSA DEPREMİ

Bursa şehrinin, deprem senesi ve sonrasındaki eyalet ve kazalarını öğrenmek, kaynaklarda hasar aldığından bahsedilen yerlerin Hudavendigâr vilayetinin hangi kazasına yahut beldesine işaret ettiğini anlamak için en kolay yöntemin salnamelerden yararlanmak olduğu şüphesizdir. Devlet salnamelerinde 1855-1888 yılları arasında eyaletlerin durumları ve vilayetlerle ilgili bilgiler genel olarak zikredilmiş, ancak özel hususlara değinilmemiştir. Bu sebeple salnamelerden sadece Hudavendigâr Vilayetinin o dönemdeki sancaklarını ve bu sancaklara bağlı olan kazaları öğrenilebilmektedir.

Hudavendigâr, depremin yaşandığı 1855 yılında sekiz sancaktan oluşan büyük bir eyalettir. Bu sancaklar; Kocaeli, Hudavendigâr, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Erdek, Biga, Karesi ve Ayvalık'tır. Hudavendigâr sancağına bağlı olan 24 kaza; Bursa, Kite ve Cebel-i Atik, Mudanya, Tirilye ve Sipki, Gemlik, Karacaşehir, Bilecik, Yenişehir, İznik, Gölpazarı, Lefke, Pazarcık, Yarhisar, İnegöl, Söğüd, Domaniç, Kepsut ile Belat, Atranos ile Cebel-i Cedid, Harmancık, Gökçedağ, Mihaliç ile Sincan, Kirmasti, Aydıncık, Pazarköy ile Görele'dir¹. Deprem sonrası bu kazalardan özellikle Gemlik², Mudanya³, Mihaliç⁴ ile Sincan⁵, Kirmasti⁶, İznik, Eskişehir ve Bilecik'ten⁷ depreme dair hasar ve can kaybı raporlarının geldiği görülmüştür. Hudavendigâr'ın hasar almayan kazaları ile civardaki diğer yakın kazalardan⁸ da depremi fazlasıyla hissettikleri, ancak bir can ve mal kaybının olmadığına dair raporlar ile depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çeşitli yardımların gönderildiği bilinmektedir.

Deprem hemen herkes tarafından üzüntü ve kederle karşılanmıştır. Söz gelimi, Bursa deprem raporu eline ulaştığında Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'nın, üzüntüsünü şairane bir şekilde "*Eyvah, Osmanlı'nın Dibacesi yıkıldı*"⁹ sözüyle dile getirdiği aktarılmaktadır.

Depremin İstanbul, İzmir ve çevre illerden hissedildiği, ancak asıl merkezin Bursa olduğu bilinmektedir. Gökmenzâde eserinde depremden etkilenen bölgeyi ana hatlarıyla şöyle

¹ Gülin Erdem, *Kastamonu, Aydın, Hudavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-6 ile 1328h/1910-1)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2001, s.48.

² B.O.A. İ.DH. 316-20363.

³ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁴ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁵ B.O.A. A. JMKT.NZD. 141-69.

⁶ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁷ Gökmenzâde Hacı Çelebi, *İşaretnüma*, 1276, vr.8a.

⁸ B.O.A. A. JMKT.NZD. 144-56.

⁹ Nazım İntepe, *Dibace*, Kaynak Yayınları, İzmir 2009, s.338.

tarif etmektedir: “Münhedim ve harâb olan mahallin ibtidâsı Balıkesir’e sekiz sâ’at kala Susığırlığı demekle ma’rûf mahalle karîb Çay derler bir mahalden Bursa’nın cânib-i şarkisinde Değirmenli Kızık tesmiye olan karyeye kadardır. Vesâir mahallerde dahi hareket-i arz vukû’ bulmuş ise de zedelenmemiştir. Ba’zı zedelenmiş var ise de münhedim olmamıştır. İnegöl ve Yenişehir misillü bu hareket-i arz Kütahya’da ve Karahisâr ve Akşehir’e kadar vukû’ bulmuş, lâkin zararlık olmamıştır.”¹⁰ Eserin daha sonraki satırlarında da, “tâ İzmir’e varınca hareket-i arz vukû’ bulmuş ise de zararlık olmamıştır. Mudanya’da ve Gemlik’de Pazarköy’de Yahıova’da dahi öte taraflarda hareket-i arz vukû’ bulmuş ise de zararlık olmadı. Küplü’de ve Bilecik’de ve Eskişehir ve civârlarında hareket-i arz vukû’ bulmuş ise de zararlığı olmadı”¹¹. Gökmenzâde’nin ifadelerinden çevre illerde ve kazalardaki durumu da görmek mümkün olmaktadır.

Depremden etkilenen bir bölge de Sisam Adası’dır. Deprem akabinde çıkan *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde, “Der-sa’âdet ve havâlisinde hareket-i arz olduğu gibi yevm-i mezkûrda burada vukû’undan üç dakîka evvel İzmir’de ve altı dakîka evvel Sisam Cezîresi’nde dahi zelzele olup İzmir’de bir gûne zarar ve ziyân vukû’a gelmemiş ise de cezîre-i mezkûrede ba’zı yerler münhedim olmuştur”¹² ifadelerine rastlamaktayız.

Bursa seyyahlarından Cooper’ın da, “Şiddetinden ziyade süresi ile dikkat çeken bir şok İzmir kentinde korkuya yol açtı. Dalgalanmalar çok düzenliydi ve kuzeyden güneye doğru gitmekteydi. Aynı gün ve aynı saatte İstanbul şiddetli bir depremle sallandı. Bu depremin merkezinin kısa sürede kötü kaderli Bursa kenti olduğu anlaşıldı”¹³ ifadesinin işaret ettiği üzere deprem İzmir ve İstanbul’da şiddetli bir biçimde hissedilmiştir.

O dönem yapılan tespitlere göre depremin merkezi Bursa’dır ve etki alanı da on kilometre mesafedir. Apolyont Gölü ile Gemlik tarafı depremin en az etkili olduğu alanlardır. Civardaki köylerde bir hayli etkili olmasına rağmen özellikle en zengin ve büyük olanlarından birkaç Hristiyan köyü depremden hiç etkilenmemiştir¹⁴.

Depreme dair ilk bilgileri içeren ve durumu adeta özetleyen arşiv belgelerinden, yaşanan felâketin çarpıcı boyutlarını öğrenmemiz mümkündür. Arşiv metinlerinde deprem, “hareket, hareket-i arz, hareket-i arziyye, zelzele, tezelzül, tezelzülât ve tezelzülât-ı arziyye”

¹⁰ Gökmenzâde, a.g.e., vr.7a.

¹¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.7b-8a.

¹² *Cerîde-i Havâdis*, S.731.

¹³ Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, Bursa, Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2014, C.II, s.517.

¹⁴ İlhami Oruçoğlu, “Bir İngiliz Konsolosunun Gözüyle 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, Bursa, 2006, S.15, s.7.

gibi deyimler ile anlatılmaktadır. “Deprem” kelimesi de yine o dönemde sıkça kullanılan ve bilinen bir kelime durumundadır. Dönemin dergi ve gazetelerinde yayınlanan makalelerde daha çok “zelzele” kelimesinin kullanıldığı, arşiv metinlerinde ise “deprem” yoğunlukta olmakla birlikte “zelzele”ye de sıkça yer verildiği görülmektedir.

İnsanların kıyamet ile deprem arasında, oluş biçimi ve etki alanı itibariyle bir bağlantı ve benzetme kurmalarının ise psikolojik olarak mantıklı sebeplerinin olduğu görülmektedir. Mevcut düzenin bozulup dağıldığını görme, bu durum karşısında yaşanan acizlik ve çaresizlik hissi ile ölüm duygusunun birleşimi deprem ve kıyameti ortak bir betimleme alanında birleştirmektedir. Ölüm ve kıyamet duygusunun depremin yarattığı endişe, tedirginlik ve korkuyu bastırmada manevî bir desteği olduğu da söylenebilir¹⁵.

Bursa depremi denilince de halk üzerinde bıraktığı dehşet verici etkiyle zihinlerde ilk beliren “küçük kıyamet”¹⁶ tanımlaması olmaktadır. 1855 yılında iki büyük deprem felâketiyle Bursa halkının yaşadıkları uzun yıllar bu isimle anılmıştır. Yıkıcı etkisi ve büyüklüğüyle halkın üzerinde bıraktığı korku, depremi kıyametle bağdaştırmalarına sebep olmuştur. Şehirdeki yapıların nerdeyse tamamını yerle bir eden ve pek çok can kaybına neden olan bu afetin kıyamete benzetilmesi de son derece normal görülmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan 15 Cemâziyelâhir 1271/ 5 Mart 1855 tarihli bir belge, yaşanan büyük depremin adeta hasar tespit raporu niteliğindedir. Beklendiği kadar tafsilâtlı olmasa da genel durumu yansıtması ve durumun vehametini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemli bilgiler içermektedir¹⁷. Depremden üç gün sonrasının tarihini taşıyan bu belgeden edinilen ilk tespitler şöyle özetlenebilir:

¹⁵ Naci Kula, “Deprem ve Kıyamet Benzetmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, C.9, Bursa, 2000, s.351-360.

¹⁶ Kazım Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları*, Bursa, 1948, s.28.

¹⁷ B.O.A. İ.DH. 316-20363. Belgenin transkripsiyonu şöyledir: “*Rabbimiz Te’âlâ hazretleri eyyâm-ı ‘ömr ü şevket-i hazret-i şâhâneyi rûz-i efzûn ve kâffe-i memâlik-i mahrûsetü’l-mesâlik-i cenâb-ı cihân-bânisi her türlü âfât ve mesâibden masûn buyursun, âmin. Mâh-ı hâlin on ikinci cihâr-şenbe günü sâ‘at dokuzu çâr-yek mürûruyla Bursa’da ziyâde şiddetli vukû‘ bulan hareket-i arzdan dolayı muhterik vâli konağı havlisinde kâin debboyun saçakları düşerek altında bulunan iki ‘aded odaları tahrîb eylemiş ve birçok minâreler ile ‘ale’l-husûs Ulu Câmi’-i Şerîfin iki minâresi şerîfelerinden münhedim olarak kubbeleri dahi ayrılmış ve hanların birtakımı kâmilen harâb olup birazları dahi cüz’î ve küllî sakatlanmış ve mukaddemâ kethudâ-yı ‘âlî-i dâverileri ‘izzetli efendi bendelerinin ikâmet eylediği hânenin alt tarafından ve kal‘anın bir cânibinden esnâ-yı zelzelede kebîr bir kaya düşerek tahtında kâin Karaoğlanoğlu’nun harîr fabrikasına şiddetle çarpmış olduğundan mezkûr fabrikayı külliyyen tahrîb ederek içinde bulunan merkûm Karaoğlanoğlu bir iki oğluyula otuz kadar işçi kızları telef olup bu fabrikanın enkâzı altında kalmış olmağla enkâz-ı mezkûre yanarak ve bir taraftan hareket-i arz vukû‘uyla ebniyeler yıkılarak ve rahmet dahi başkaca şaşırarak herkes halecân-ı kalbe dâçâr olduğundan bu hâl ile beraber bi-lutfihi Te’âlâ sâye-i veliyyü’n-ni’amîlerinde fevka’l-‘âde ikdâm ve gayret olunarak harîk-i mezkûr dört beş Hristiyan hânesine sirâyette basdırılmış ve bazı büyücek kal’a taşları dahi sarkıp düşmek üzere bulunmuş ve bunlara mûmâsil hayli hasarât ve nüfusca telefât vukû‘ bulmuş ise de henüz hafifçe olarak zelzelenin arası kesilmemiş ve işbu vak‘a-i dehşet-engîz emsâli görülmemiş*

Mihaliç ve Kirmasti kazası ile Kite nahiyesi en fazla hasar görülen bölgeler olarak kaydedilmiştir. Gemlik ve Mudanya kazalarından gelen ilk bilgilere göre bu iki kazada can kaybı yaşanmamıştır. Meclis-i Kebir azalarından Hacı Muhtar Bey'in çiftlik evi tamamen yıkılmış ve üç kişi hayatını kaybetmiştir. Vali konağının avlusundaki iki oda tahrip olmuştur. Camilerden pek çoğunun minareleri yıkılmış, Ulu Cami'nin iki minaresi yıkılmış ve kubbeleri ayrılmıştır. Hanlardan bazıları tamamen yıkılmış, bir kısmı da hasar almıştır. İpek fabrikasının üzerine kaya düşmüş ve içeride yangının da çıkmasıyla 30 kadar işçi ve fabrika sahibi ile oğulları ölmüştür. Dört beş Hristiyan evine yangın sıçramış ve zarar vermiştir. Kale dibinde enkaz altlarına kaya parçalarının düşmesinden endişe edildiği için müdahale edilememiş, bazı köylerde can kaybının çok olduğuna dair bilgi alınmış, fakat kesin bir rakam ellerine ulaşmadığından net bir şey söylemek mümkün olmamıştır. İnsanlar deprem karşısında "halecân-ı kalbe dûcâr" olmuş, korku ve endişe içerisinde ne yapacaklarını şaşırmıştır. Depremi ilk korkusunu atlatanlar, enkaz altında kalanların yardımına koşmuş, bunların kimisi sağ kimisi ölü olarak enkaz altından çıkarılmıştır.

Yine depremin üç gün sonrasına ait İrade-i Dahiliye evraklarından biri, depremin Bursa kazalarında ve çevre yerleşimlerdeki etkilerini aktarmaktadır. Bir önceki belgenin aksine Mudanya'da oldukça fazla hasar bulunduğu zikredilmiştir. Ayrıca Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kazası oldukça hasar almıştır. Yüzeyde derin çatlaklar oluşmuş ve buralardan sular çıkmıştır. Köylerden gelen haberlerde Armut, Bilad-i Yunus, Çeltik ve Soğanlı'da yıkım; Akçalar, Hasanağa, Dansarı¹⁸, Görükle, Tahtalı, Kayapa, Demirci, Fotra ve Doğancı'da ise hem yıkım hem de can kaybı olduğu bildirilmiştir. Diğer köylere dair bir malumat alınmadığı görülmektedir. Diğer belgedeki bilgilerin dışında, Kaplıca sularında da bir hareketlenme olduğu ve Kükürtlü hamamlarındaki sıcak suların kesildiği bilgisi de verilmiştir. Bursa halkı açık alanda ya da çerge¹⁹ ve çadırlarda kalmaktadır²⁰.

olmasından nâşî o makûle zedelenen mahallerin lâyıkıyla keşf ü tahkikatına cesâret olunamamış olup fakat enkâz altında kalan insânların ba'zısı hayyen ve ba'zısı meyyiten ihrâc etdirilmekde olarak şimdilik mümkün mertebe edilebilmiş olan tahkikatın tafsilini mübeyyin kaleme alınan mazbata manzûr-ı 'âli-i veliyyü'n-ni'amîleri buyrulduktan sonra hâk-pây-i cenâb-ı hazret-i sadâret-penâhiye takdîm olunmak üzre mühürdâr-ı cenab-ı hudûvileri fütüvvetlü Mustafâ Bey bendeleri tarafına tisyâr kılınmış ve hasârât ve telefât-ı vâkı'anın tahkikat-ı kâmilesti istihsâl olundukda yine 'arz u beyân-ı hâle ibtidâr kılınacağı derkâr ve Gemlik ve Mudanya kazâlarında telefât vukû' bulmayıp ancak Mihaliç ve Kirmasti kazâlarında ve Kite nâhiyesinde aşırı hasârât vâkı' olarak hattâ nâhiye-i mezkûreden Meclis-i Kebîr a'zâsından rif'atli Hacı Muhtâr Bey bendelerinin bir kıt'a çiftlik ebniyesi kâmilen münhedim olup üç nefer insân dahi telef olmuş ve daha ba'zı köylerde telefât-ı külliyye vukû'u istihbâr olunmakda ise de bundan sonra alınacak ma'lûmât tafsilîyle dahi iş'âr olunacağı bedihî ve âşikâr bulunmuş olup şimdilik mücerred bir ma'lûmât-ı mücmele i'tâsı ma'rifetinde terkîm-i 'ariza-i 'ubeydâneme mübâderet olunmuştur. Ol bâbda ve her hâlde emr u fermân men lehu'l-emrindir".

¹⁸ Günümüzde İrfaniye mahallesi.

¹⁹ Derme çatma, göçebe çadırı.

İki deprem felâketini de Bursa'da bizzat yaşayan seyyahlardan *Hamlin*, depremin yıkıcı etkisini ve yarattığı hasarı çarpıcı ifadelerle anlatmaktadır. Ona göre taş ve tuğla binaların neredeyse tamamı harabeye dönmüş ya da hasar almıştır. Minarelerden yalnızca dağın eteklerindeki bir tanesi ayakta kalmış, diğerlerinin üst kısımları yıkılmış, ayrıca pazarlar tahrip olmuş, iyi yapılan ahşap binalardan kurtulanlar varsa da kerpiç olanlar harabeye dönmüştür. Ahali endişe içinde bir gece geçirmiş, yüzlerinden dehşet ve korkunun ifadesi uzun süre silinmemiştir²¹.

A. İLK DEPREM (11-12 CEMAZİYELÂHİR 1271 / 1-2 MART 1855)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İrade-i Dahiliye bölümünde 316/20363 numarasıyla tasniflenmiş dokuz evrak bulunmaktadır. Bunlardan ikisi, birimler arasındaki yazışmalara ait olanlardır. Diğer yedisinde deprem ve ilk tespitlerinin aktarılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu dokuz evrak içerisinde 4. ve 7. sayfaları elinde bulunduğu tahmin edilen Yusuf Oğuzoğlu²², depremin Cemaziyelâhir ayının 11. günü meydana geldiğini tespit ettiğini söylemektedir. Belge sonundaki hicri ayların rumuzlarından Cemaziyelevvel mi Cemaziyelâhir mi olduğunu tespit etmekte şüpheli bir durumun ortaya çıktığını ele aldığı belgede, depremin yaşandığı tarihin ay olarak açıkça zikredilmediğini ifade etmektedir. Bu şüpheyi ortadan kaldırmak ve depremin kesin tarihini tespit etmek üzere Türk Tarih Kurumu'nun web sitesinde (www.ttk.gov.tr) dijital ortamdaki Tarih Çevirme Kılavuzu'na başvurmuştur.

Cemaziyelevvel ayının 11'i Cuma gününe, Cemaziyelâhir ayının 11'i ise Çarşamba gününe rastlaması dolayısıyla ve belgenin, "*Rabbimiz Te'âlâ ve Tekaddes Hazretleri hiçbir mahalde emsâlini göstermesin, mâh-ı hâlin on ikinci cehâr-şenbe günü cümlemiz hükûmetgâhda bulunarak tesviye-i mesâlih-i 'ibâd ile meşgul bulunduğu hâlde sâ'at altı karârlarında havâ gereği gibi kararıp gök gürleyerek rahmet başlayıp sâ'at dokuzu çâr-yek geçerek misli bu kadar senelerdir görülmedik sûretde gâyet şiddetli ve dehşetli bir hareket-i arz zuhûr edip beş sâniye kadar mümtedd olmuş ve Cum'a ertesi gecesine kadar ara sıra ardi kesilmemiş ise de ibtidâki gibi dehşetli olmayıp şükür olsun hafifçe geçmiştir*"²³ şeklindeki girişini dikkate alarak, Cuma günü resmi tatil olduğundan hükûmetgâhda kimsenin bulunmayacağı varsayımıyla bu sonuca varmıştır.

²⁰ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

²¹ Yıldırım, a.g.e., s.519.

²² Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", *Bursa Defteri*, Aralık 1999, S.4, s.72.

²³ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 7.

Oğuzoğlu, makalesine kaynak gösterdiği belgelerin varlığından kendisini haberdar edenin Prof. Dr. Nejat Göyünç olduğunu ve kendisine teşekkürlerini not düşmüştür. Her iki hocamızın da depremle ilgili çalışmaları tezimize ve diğer çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir. Daha sonra konuyla ilgili yapılan araştırmalarda mevcut şüphe ve karışıklığın ortadan kalktığını, seyahatnamelerdeki ve diğer kaynaklardaki tarih karmaşıklığının aydınlatılıp çözüme kavuştuğunu görmekteyiz.

Arşivde Bursa Evkaf Müdürü Hacı Halil Efendi'ye deprem sonrası durumu tasvir eden aynı kod ve numarayla tasnif edilmiş olan 3 numaralı belgede, "*Sâl-i hâl mâh-ı Cemaziyelâhirinin 11. Çarşamba günü sâ'at 6 karârlarında havâyâ bir karanlık 'âriz olarak bir mikdâr bârân nüzûlü esnâsında şedîdce gök gürleyip ba'dehu kesretle bârân nüzûl etmiş ve sâ'at dokuzu bir çâr-yek geçerek -Cenâb-ı Hak cemî'-i zamânda ve buldânda bir daha göstermesin- misli hiç işidilmemiş derecesinde gâyet şedîd hareket-i arz vukû'uyla münhedim olan mir'ât-ı celîlenin mahal ve keyfiyyetleri*"²⁴ ifadeleri yer almaktadır. Bu belgedeki açık ve net tarihe göre Bursa depremi Cemaziyelâhir ayının 11. Çarşamba günü meydana gelmiştir. Fakat aynı dosya ve gömlek numarasıyla tasniflenmiş olan diğer iki belgede tarih 12 olarak kaydedilmiştir.

Kevork Pamukciyan, Ermenice yazma bir kaynağa dayandırdığı makalesinde, Bursa'nın 1855'te yaşadığı büyük deprem felâketinden bahsedildiğini aktarmaktadır. Bu kaynak, 1846-1920 yılları arasında yaşamış Vahram Başpiskopos Manguni tarafından hangi tarihte hazırlandığı meçhul bir biyografidir. Manguni, 1844'te Bursa Ermenilerinin dinî lideri tayin edilen Eçmiadzin Başpatriği Dördüncü Kevork Keresteciyan'ın hususi kâtibidir. Manguni Bursa doğumludur ve eserinde Bursa'ya ağırlık verdiği görülmektedir. Edebî bir dille Ermenice kaleme aldığı eserinde Bursa ile ilgili beş fasıl bulunmaktadır. Eserin 23. faslında 1855 depremi ve etkileri yer almaktadır²⁵.

Bir önceki fasılda Bursa ve Bursa halkıyla ilgili önemli bilgiler verdiğini açıklayan Manguni, 23. kısımda deprem felâketini tasvir edeceği bilgisini aktarmıştır. Tarih olarak "*mezkûr ayın on altısında, Çarşamba günü, Büyük Orucun*²⁶ *ikinci haftasında*" ifadesini kullanmıştır. Pamukciyan, burada Ermeni klasik tarihçisi Avedis Berberyan'ın depremin tarihini 28 Şubat olarak verdiğini, bu sebeple Manguni'nin eski takvime göre tarih vermiş olması gerektiğini not düşmüştür.

²⁴ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

²⁵ Kevork Pamukciyan, "Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre: Bursa'nın 1855 Yılı Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, Temmuz 1986, C.VI, S.31, s.22-25.

²⁶ Hristiyanların Paskalya öncesinde yedi hafta süren Büyük Oruçları.

Ahmed Cevdet Paşa, 19. yüzyıl Osmanlı tarihi için en önemli kaynaklardan biri olan *Tezâkir-i Cevdet* adlı eserinde ise depremin 11 Cemaziyelâhir 1271 / 1 Mart 1855 tarihinde hatta Mahmud Nedim Paşa'nın Sayda'ya vali olduğu gün yaşandığını bildirmektedir²⁷. Gökmenzâde'nin *İşaretnüma* adlı eserinde ise depremin tarihi “*Bin iki yüz yetmiş bir senesi Cemaziyelâhirin on biri şühûr-i rûmiyeden Şubatın onaltıncı günü Çarşamba günü sâ'at dokuzu on dakîka geçerken*”²⁸ şeklinde verilmiştir.

Cevdet Paşa gibi Tanzimat devrinin en önemli tarihçilerinden olan *Hayrullah Efendi*'nin *Avrupa Seyahatnamesi* isimli eserinin sonuna eklemiş olduğu Bursa seyahatlerini anlattığı bölümde de 1855 depremine dair çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Hayrullah Efendi anılarında bir tarih zikretmemiş, yaptığı üç ziyaretten ilkinin, “*hareket-i arzın tahribinden akdem*”, ikincisini “*hareket-i arz vukû'u akîbinde*” ve “*üçüncü defası geçen sene olup*” şeklinde ifade etmiştir²⁹.

Depremin denk geldiği yıl açıkça, fakat diğer elde ettiğimiz kaynaklardan farklı bir tarihle verildiğinden aynı sıkıntıyı burada da hissetmekteyiz. *İsmail Hami Danişmend* yazmış olduğu makalede, Hayrullah Efendi'nin deprem tarihiyle ilgili zikrettiklerinden yola çıkarak seyahatlerinin tarihlerini tayin etmenin oldukça kolay olduğunu söyler. Vardığı sonuca göre Hayrullah Efendi, ilk seyahati Sultan Abdülmecid'in 1844'teki Bursa seyahatinde ona eşlik ederek, ikinci seyahatini depremin hemen akabinde 1851-1852 yıllarında ve son seyahatini de eserini yazdığı yıl olan 1864'ten bir yıl evvel yani 1863 yılında yapmıştır. İlk³⁰ ve son³¹ seyahatlerini delillendirmesine rağmen ikinci seyahat için Hayrullah Efendi'nin verdiği tarihi baz alarak 1851 ile 1852 yıllarına işaret etmiştir. Deprem tarihinin farklı kaynaklarda değişiklik gösterebileceğine dair de hiçbir uyarı yahut şüpheden bahsetmemektedir³².

1298 tarihinde nüshası 3 kuruştan satılan *Mecmû'a-i Ebu'z-Ziyâ*'nın bir sayısında büyük deprem felâketlerini konu edinen, “*Zelzele ve Zelâzil-i Meşhûre*” isimli makalede depremin yalnızca tarihi verilmiş, can ve mal kaybı, yarattığı etki ve hasar hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Önceki depremlerde can kaybı sayısı ve şehrin aldığı hasarlardan kısmen bahsedilmiş olsa da Bursa depremi yalnızca, “*Bin iki yüz yetmiş ikide Bursa'da ve bin*

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, (haz. Cavid Baysun), Ankara 1953, C.I, s.33.

²⁸ Gökmenzâde, a.g.e., vr.7a.

²⁹ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (çev. B.A. Gürsoy), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.193.

³⁰ *Takvim-i Vekâyi*’in 6 Cemaziyelâhir 1260 tarihli ve 271 numaralı nüshasında Abdülmecid'in Bursa'ya 1260 (1844) senesinde gitmiş olduğu kaydedilmiştir.

³¹ Seyahatname tarihi 1864'tür.

³² İsmail Hami, Danişmend, “Hayrullah Efendi'nin Gördüğü Üç Bursa”, *Bir Masaldı Bursa*, (haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s.321-322.

iki yüz yetmiş dokuz Zilkadesinde Rodos ve bin iki yüz seksen üç Zilkadesinde Midilli cezîrelerinde vuku bulan zelzeleler dahi nüfus ve emlâkça hayli zararı mucib olmuş idi”³³ şeklinde yer almıştır.

Benzer bir tarih farklılığını Tanzimat döneminde yetişen Osmanlı komutanlarından *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*’nın anılarında da görmekteyiz. Hayat hikâyesini kaleme alan nadir askerlerden biri olan Paşa’nın sergüzeşti, çocukluk yıllarından başlayarak katıldığı savaflara ağırlık veren bir eser olarak hazırlanmıştır. Büyük Bursa depremine ilköğrenimini tamamladığı Bursa Mekteb-i İdâdî-i Askerî’de yakalanmıştır. 1264 yılında açılan mektebin üçüncü dönem talebelerindendir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bursa depreminin 1270 yılında gerçekleştiğini bildirmektedir. “Az daha koğuşun tavanı başımıza iniyordu” şeklinde tarif ettiği deprem, öğrenciler mektepte resim dersindeyken yaşanmıştır. Aynı yıl içerisinde üç ay sonra Mart ayında yeniden binalara girmeleri üzerinden bir hafta geçmemişken bir depremin daha yaşandığını aktarmıştır³⁴.

Osmanlı Devleti’nin İngiltere ile 1838 yılında imzaladığı İngiliz Ticaret Anlaşması sonrasında konsolos olarak Bursa’ya gelen *Donald Sandison* da Bursa depremine bizzat şahit olanlardandır. 1868 yılında vefat edinceye kadar çeşitli sebeplerle yazdığı raporlarda 1855 Bursa depremine de değinmiştir. İngiliz Konsolos, depremin 28 Şubat 1855 tarihinde meydana geldiğini ve bu günün tarihe geçeceğini kaydetmiştir. Birkaç yüzyıl boyunca görülmemiş bir felâketin yaşandığını ifade ederek yaşanan kayıplara ve hasar alan binalara değinmiştir³⁵.

Yabancı seyyahların verdikleri bilgilerde de depremin tarihiyle ilgili farklılıklar bulunmaktadır. Bursa depremini bizzat yaşayan bir kişinin mektubuna satırlarında yer veren *Cooper*’ın depremle ilgili verdiği tarih 28 Şubat 1855’tir. 1857 yılında Bursa’da bulunan seyyahlardan *Perrot*, depremin şehirde yarattığı etkiyi bizzat görmüş ve eserine kaydetmiştir. Fakat eserinde depremin tarihi 1859 olarak verilmektedir. Bunun bir baskı hatası olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir. *Beaufort* ve *Moustier* adlı seyyahların depremle ilgili olarak verdikleri tarih 1856’dır. *Timbs*’in 8 Mart tarihli bir mektuptan aktardığına göre 1855 yılı 28 Şubat’ında yaşanan büyük sarsıntı kentin büyük kısmını yok etmiştir³⁶.

³³ “Zelzele ve Zelâzil-i Meşhûre”, *Mecmû’a-i Ebu’z-Ziyâ*, C.2, S.17, 5 Nisan 1881.

³⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar; Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, C.I, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.2-3.

³⁵ Oruçoğlu, a.g.m., s.6-7.

³⁶ Yıldırım, a.g.e., s.517-525.

Sonraki dönemlerde Bursa'yı ziyaret eden ve depremin izlerini çok canlı biçimde gözlemleyen seyyahların da 1855 depremine atıf yaptıkları ve yaşananları öğrenebildikleri kadarıyla aktardıkları görülmektedir. 1879'da Bursa'da iken vuku bulan bir deprem dolayısıyla halkın yaşadığı korkuyu ve büyük felâket anılarının canlandığını aktaran *Naçov*, Bursa'da depremlerin sıkça yaşandığını, fakat en büyük deprem felâketinin 16 Şubat 1855'te meydana geldiğini zikretmiştir. Gündüz saat onda yaşanan ilk depremin ardından 31 Mart gecesi saat ikide ikinci bir sarsıntıyla şehrin büyük bir yıkıma maruz kaldığından bahsetmiştir³⁷.

Dönemin haftalık gazetesi olan *Cerîde-i Havâdis*'in 14 Cemaziyelâhir 1271 / 4 Mart 1855 senesindeki yayınına göre aynı ayın 11. Çarşamba günü İstanbul'da bir deprem meydana gelmiştir. Bir küçük paragrafta yer alan haberde, "*sâ'at dokuzu yirmi dört dakika geçerek Der-sa'âdet ve havâlisinde be-gâyet şiddetli bir zelzele olup arası bir sâ'at mürûrunda birbirinin ardından iki üç def'a ve gece sâ'at bir buçuk ve altı ve on sularında kezâlik üç kere daha şiddetsizce ve bunların arasında ve ertesi gün sabâhleyin def'a def'a hafîf hareket-i arz vuku' bularak ba'zı ebniye-i 'atika ve harâbe-müşrif divârlardan biraz yıkılmış ise de şükûrler olsun kimseye bir zarar ve sakatlık*"³⁸ olmadığı bilgisine yer verilmiştir. Depremden üç gün sonra yayınlanan gazete haberinde, depremin İstanbul ve civarı için oldukça şiddetli ve sarsıcı olduğu, ilerleyen saatlerde de hafifçe yer sarsıntılarının devam ettiği, bazı eski bina ve duvarların yıkıldığı, fakat kimsenin zarar görmediği zikredilmiştir.

İlgili gazetenin bu sayısında depremin Bursa'da yarattığı etki bir yana hissedildiğine dair de hiçbir bilgi yoktur. Bu durumda Bursa'dan ilk haberlerin ve hasar tespitlerinin çok kısa zamanda İstanbul'a gönderilemediği yönündeki görüş ve iddiaları güçlendirebilecek bir durum söz konusu olmalıdır. Depremin Bursa merkezli oluşu ve Bursa'da yarattığı etki, ancak bir sonraki gazete haberlerinde yer alabilmiştir³⁹. İstanbul'da yaşanan depremin Cemaziyelâhir ayının 11. Çarşamba gününde yaşanmasına atıfla "*yevm-i mezkûr*" ifadesiyle Bursa depreminin de aynı gün içerisinde gerçekleştiği bildirilmiştir⁴⁰.

Arşivde depremin tarihiyle ilgili olarak bahsi geçen belgelerde ise, "*mâh-ı hâlin on ikinci Çarşamba günü cümlemiz hükûmetgâhda bulunarak tesviye-i mesâlih-i 'ibâd ile meşgûl bulunduğu hâlde sâ'at altı karârlarında havâ gereği gibi kararıp gök gürleyerek rahmet başlayıp sâ'at dokuzu çâr-yek geçerek misli bu kadar senelerdir görülmedik sûretde gâyet*

³⁷ Yıldırım, a.g.e., s.523.

³⁸ *Cerîde-i Havâdis*, S.730.

³⁹ Bkz. Ek 2.

⁴⁰ *Cerîde-i Havâdis*, S.731.

şiddetli ve dehşetli bir hareket-i arz zuhûr edip beş sâniye kadar mümtedd olmuş ve Cum'a ertesi gecesine kadar ara sıra ardı kesilmemiş ise de ibtidâki gibi dehşetli olmayıp şükür olsun hafifçe geçmiştir"⁴¹ şeklinde depremin Cemaziyelâhir ayının 12. Çarşamba günü meydana geldiği bildirilmektedir. Depremin tarihi ile ilgili tartışmaları ve şüpheleri ortadan kaldıran bu belge konuya açıklık getirmiş ve soru işaretlerini ortadan kaldırmıştır. Magnuni ve Ahmed Cevdet Paşa'nın eserlerinde verilen tarih, Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade-i Dahiliye evrakındaki bu belgelerle örtüşmektedir. Böylelikle depremin oluş tarihiyle ilgili bütün karışıklık ve şüphelerin ortadan kalktığı kanatındeyiz. Tüm bu belgeler ve kronikler incelenerek vardığımız sonuca göre Bursa'da yaşanan büyük felâket 12 Cemaziyelâhirde yaşanmıştır.

12 Cemaziyelâhir 1271 tarihinin tesadüf ettiği miladi sene de Türk Tarih Kurumu'nun çevirme kılavuzuna göre aşağıdaki gibidir:

	Miladi	Hicri	Rumi
Gün	2	12	18
Ay	Mart	Cemazeyilahir	Şubat
Yıl	1855	1271	1270

B. DEPREMİN HEMEN SONRASINDA YAŞANANLAR

Hayrullah Efendi'nin Bursa izlenimleri, deprem öncesi ve sonrasını yansıtmasıyla kısmî de olsa mukayese imkânı tanınması bakımından oldukça değerlidir. Hayrullah Efendi'nin *Avrupa Seyahatnamesi*'nin kısa bir bölümünü teşkil eden Bursa faslında 19 yıllık bir serüven yer almaktadır. Yazar, ilk seyahati ile son seyahati arasında geçen bu sürede, neredeyse büsbütün yıkılan ve yeniden imar edilmeye çalışılan bir şehri gözlemlemiştir. İlk kez gördüğü 1844'lerin kırk bin nüfuslu, dar ve nizamsız sokakları olan, ama genel görünüşü için "*muntaẓam*" yorumunu yaptığı, geçmişini derin ve nüfuslu, birkaç yüz bin insanı barındırdığı zamanlara ait eserlerin kaybolduğu, bahçeler içinde gizlenip kaldığı tarih kokan bir şehirdir. Fakat yaşadığı deprem felâketlerinin her birinde "*ma'mûriyet-i kadîmesine dair pek çok âsâr-ı cesîmesi*" zarar görmüş yahut yok olmuştur. Hayrullah Efendi, mamurluğu ve zenginliği ile bilinen şehrin harap olmasında suçun bir kısmını da şehrin dar ve düzensiz sokaklarında bulur⁴².

⁴¹ B.O.A. İ.DH 316/20363.

⁴² Hayrullah Efendi, a.g.e., s.193.

Depremın hemen sonrasında yaptığı seyahatte gördüklerini, “*ne kadar ebniye-i atıka*⁴³ var ise mecm’u hkle berâber olmuş, esvki taş ve toprak molozlarıyla dolmuş, Ulu Câmi’in içine girilmez, elebi Sultân Mehmed’in câmi’ ve türbesi tarafına varılmaz, derûn-ı şehr yanmış ve yıkılmış, birbiri üzerine yığılmış cesîm bir vrnelik hâline gelmiş”⁴⁴ sözleriyle ve büyük bir üzüntüyle dile getirmiştir.

Hayrullah Efendi’nin sadece birkaçını zikrettiği hasarlı abidelerle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren arşiv belgeleri bulunmaktadır. Daha evvel bahsi geçen 9 sayfalık İrade-i Dahiliye evrakında açık ve anlaşılır bir dille, oldukça mühim bilgiler yer almaktadır. Bu sebeple burada belgenin transkripsiyonunu vermeyi uygun buluyoruz:

“Hazret-i Emîr Efendimizin câmi’-i şerîfleri hamdolsun zâhir hâlde zararsız ise de minâreleri münşakk olduğu nmyn ola ve türbe-i şerîfleri pek cz’isi zedelenmiş ve imâret-i ‘mirelerinde fırın ve sâir mahalleri ve hinta anbrı münhedim ve civârlarında bulunan medrese pek ziyâde zedelenmiş olduğu,

Cennet-mekân Sultân Orhân Hn Gâzî Hazretlerinin Câmi’-i şerîfleri zâhir hâlde zararsız olup minâresi şerefesine kadar bütün bütün münhedim ve alt tarağı münşakk ve civârında kâin mekteb münhedim ve imâret-i ‘mireleri ve anbrı cz’ zedelenmiş olduğu derûn-ı kal’a kâin mşrn-ileyh hazretlerinin an-asl Manastır olup şimdi türbe-i şerîfleri bulunan mahal ve civârında medreseleri kllyen münhedim olduğu ve ittisâlinde Sultân Osmân Hn Gâzî Hazretlerinin türbe-i şerîfleri zhirde kllyen münhedim olmamış ise de pekçe zedelenmiş olduğu,

Cennet-mekân Hudâvendigâr Gâzî hazretleri câmi’-i şerîfleri pek cz’ zedelenmiş ve minâresi şerefesinin üst tarafları türbe-i şerîfinin cânib-i şimâl duvarı ayakları münhedim olmuş ise de zararı cz’ olduğu imâret-i ‘miresi ve sâir mahallinde hamdolsun zarar olmayıp fakat mşrn-ileyh hazretlerinin derûn-ı kal’ada binâ buyurdıkları Câmi’-i şehdet tesmiye olunan câmi’-i şerîf ziyâdece zedelenmiş ve minârelerin şerefesine kadar münhedim olduğu,

Sultân Yıldıırım Hazretleri câmi’-i şerîfi zâhir hâlde zararsız olup minâresi nisfından münhedim ve türbe-i şerfesinin iki aded sofa kubbeleri münşakk ve türbe-i şerîf kapısı zararsız ve imâret-i ‘mireden bütün bütün münhedim ve civârında bulunan medreseleri kble

⁴³ Seyahatnamenin nc kısmında, burada zikrettiklerinin dışında şehadet Camii, Hudâvendigâr Camii ve Türbesi, Muradiye Camii ve Türbesi, Sırmakeş Hanı gibi büyük abideleri kastettiği anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Hayrullah Efendi, a.g.e., s.193.

cânibinde bulunan odalara zarar olmayıp fakat bu odaların önlerinde olan kubbeler münhedim ve cevânib-i selâsesi zararsız olduğu,

Çelebi Sultân Mehmed Hân Hazretleri câmi'-i şerîfi hamdolsun bir zararı olmayıp fakat fenâr tabir olunan kubbe üzerinde kâin mahal zedelenmiş, ancak minâresinin şerefesi münhedim ve temeline kadar münşakk olduğu ve câmi'-i şerîf avlusunda şadırvan ve su duvarları münhedim ve türbe-i müşârün-ileyh cüz'î zedelenmiş ve medreseleri dahi zararsız olduğu ve imâret-i 'âmiresi ve hinta anbârı harâb olduğu,

Murâd-ı Sâni Hazretlerinin câmi'-i şerîfi hamdolsun zararsız fakat minâresi münşakk olmuş türbe-i şerîfesi kubbeleri münşakk olduğu medreselerinin ve dersâne civâr duvarları münşakk olup ve imâret-i 'âmirelerinde zarar görülmediği,

Hazret-i Üftâde Efendimizin câmi'-i şerîfleri münşakk ve minâresi şerefesinden üst tarafı münhedim ve türbe-i şerîflerinin şark tarafı duvarı ba'zı mahalli ile burcu üzerinde bulunan Şeyh Efendi dâiresinin ba'zı mahalli münhedim olduğu,

Bursa'da 125 aded minâreli mescid ve câmi' olup ekserîsi kârgîr bulunduğundan onlardan münhedim olan cüz'î ise de münşakk olanı küllî idiği ve Kayganzade ve Kirazoğlu vakfından dört kubbeli Kaygan Câmi'-i Şerîfi ve Tuz Pazarı'nda kâin Hayreddîn Paşa Câmi'-i Şerîfi külliye münhedim olup fakat minâresine zarar olmadığı ve mezkûr câmi'lerin minârelerinden yirmi kadarı sağlam görünür ise de onlar dahi ba'zıları münşakk olduğu,

Yıldırım Bâyezîd Hân Hazretlerinin vasat-ı şehirde bulunan Câmi'-i Kebîr demekle 'arîf yirmi kubbeli ma'bed-i münîfinin mihrâb kubbesi sırasından kapıya varınca üç kubbe ziyâde zedelenmiş, mâ'adâ kubbelerde civârlarında zâhir hâlde bir sakat görülemediği fakat iki adet minâreleri şerefelerine kadar ve sağ taraf minâresinin tahtında kâin mekteb münhedim olmuş ve hamdolsun bir dakîka evvel sıbyân âzâd olmuş olduğu,

Bursa'da kâin kârgîr hânlardan Umur Bey vakfından Eski Yeni Hânı ve Karaca Ahmed Paşa vakfından Karaca Bey Hânı ve Şahin Lâlâ vakfından Timur (Demir) Hânı bunlar ziyâdece münhedim olduğu, mâ'adâ hânlardan Kapan Hânı ve Tahtakale ve Mudanya Hânı bunların dahi ba'zı mahalleri münhedim olan Hân-ı Harîr ve Emîr ve Simkeş ve Mahmûd Paşa ve Pirinç ve Geyve ve sâir hanların ba'zı mahalleri münşakk olduğu haber alınmış ve vasat-ı şehirden cârî Gökdere nehri üzerinde vâki' Sedbaşı ve Irgandı ve Boyacıkulu nâm kârgîr köprülerin münşakk olduğu haber alınmış olduğu,

Ber-vech-i bâlâ cevâmi'-i şerîfelerin zararlı olanlarına dahi şimdiki hâlde girilmeye cesâret olunmadığından ahâlî-i belde edâ-yı salât-ı Cum'a için Sultan Yıldırım Bâyezîd Hân Hazretleri câmi'-i şerîfi meydânında Hatîb Vekîli İbrâhîm Efendi ve Çelebi Sultân Mehmed Hân Hazretlerinin câmi'-i şerîflerinin meydânında Hatîb Ni'met Efendi ve Murâd-ı Sâni Hazretlerinin câmi'-i şerîfi meydânında Hâfız Kâmil Efendi ve Pınarbaşı nâm sahrâda Hâfız Rızâ Efendi ve vasat-ı şehirde Veled-i Habîb mahallesinde câmi'-i şerîf ittisâlinde kâin Bahâeddîn Efendi'nin mutasarrîf olduğu hadîka derûnunda dahi muvakkaten sâhibi izniyle minber vaz'ına ruhsat-ı şâhânenin erzân buyrulması."

Yukarıdaki belgeler ışığında elde ettiğimiz verilere göre depremin ilk hasar tespiti tablosu aşağıdaki gibidir:

Bina Türü	Tamamen yıkılmış	Ağır hasarlı	Az Hasarlı	Zarar görmeyen
Camiler	Hayreddin Paşa, Kayganzade	Şehadet, Ulu Cami	Hudavendigâr, II. Murad, Üftade	Emir Sultan, Çelebi Mehmed, Yıldırım
Minareler		Orhan, Şehadet, Yıldırım, Çelebi Mehmed, Üftade	Emir Sultan, II. Murad	
Medreseler	Orhan	Emir Sultan	Yıldırım, Çelebi Mehmed, II. Murad	Orhan Gazi
İmaretler	Emir Sultan,	Çelebi Mehmed	Orhan, Hudavendigâr	II. Murad
Hanlar	Eski Yeni Han, Demir Han, Karacabey Han	Kapan, Tahtakale, Mudanya	Harir, Emir, Simkeş, Geyve, Mahmud Paşa, Pirinç,	
Türebeler		Hudavendigâr	Emir Sultan, Orhan Gazi, Çelebi Mehmed, II. Murad	Yıldırım
Mektepler	Orhan Gazi, Ulu Cami			
Köprüler			Setbaşı, Irgandı, Boyacıku	
Anbarlar	Emir Sultan			

Manguni, Bursa depremi için ilk olarak, birkaç saniye yer sarsıntılarının hissedildiğini, yıkıcı bir şiddeti olmadığını, insanların evlerine, dükkânlarına ve işleriyle meşgul olmaya döndüklerini aktarmaktadır. Bu ilk sarsıntıdan on beş dakika kadar sonra ise yaklaşık on saniye süren tahripkâr ikinci deprem başlamış, müthiş bir uğultu, gök gürültüsünü andıran bir ses insanların haykırışlarına, korku ve dehşet dolu çığlıklarına karışmıştır.

Deprem esnasında Ermeni Kilisesi'nde bulunan Manguni, yaşananları tümüyle eserine nakletmiştir. Kilisenin büyük geçidinin bitişiğindeki Bogosyan Mektebi'nde çocuklar henüz

evlerine dağılmadıkları için ilk sarsıntıdan sonra hocaları tarafından sınıflara götürülerek dizleri üzerinde dua etmeye başlamışlardır. Daha kuvvetli ve daha uzun süren ikinci sarsıntı ile birlikte mektebin büyük duvarları yıkılmaya başlamıştır. Mektepte yıkılan molozlar kapıların önünü tıkamış ve dışarı çıkmaya çalışanlara da güçlük çıkarmıştır. Dışarı çıkmayı başaramayan çocuklardan biri de Manguni'nin dokuz yaşlarındaki kuzeni Onnik yıkıntılar arasında kalmış, ailesinin uzun uğraşları sonucunda güçlükle cansız bedenine ulaşılmıştır. Özellikle Hisar dibinde Rumların Balıkpazarı dedikleri bölgede ve İpek fabrikasında fazlaca kayıplar olmuştur. İpek fabrikasına dağlık burundan kopan bir kaya parçası düşmüş ve otuzdan fazla işçinin çalıştığı fabrikadan yalnızca bir kadın pencereden atlayarak kurtulabilmişti. Fabrika kazanının patlamasıyla felâketin boyutu daha da büyümüş ve enkaz altında sağ kalanlar da çıkan yangın sebebiyle kurtulamamışlardı. Küçük ve köhne evlerin enkazlarından sağ olarak çıkarılanlar olmuştur. Manguni, eserinde büsbütün yıkılan binalar arasında, “*Davullu Camii, Hisar'daki Manastır ve Kayagan (Kaygan/Kayan) Camii*”nin isimlerini kaydetmiştir.

Manguni'nin eserinde değindiği İpek fabrikası ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin İrade-i Dahiliye kayıtları arasında; “*mukaddemâ kethudâ-yı 'âlî-i dâverileri 'izzetlu efendi bendelerinin ikâmet eylediği hânenin alt tarafından ve kal'anın bir cânibinden esnâ-yı zelzelede kebîr bir kaya düşerek tahtında kâin Karaoğlanoğlu'nun harîr fabrikasına şiddetle çarpmış olduğundan mezkûr fabrikayı külliyyen tahrîb ederek içinde bulunan merkûm Karaoğlanoğlu bir iki oğluyla otuz kadar işçi kızları telef olup bu fabrikanın enkâzı altında kalmış olmağla enkâz-ı mezkûre yanarak ve bir taraftan hareket-i arz vukû'uyla ebniyeler yıkılarak ve rahmet dahi başkaca şaşırarak herkes halecân-ı kalbe dûçâr olduğundan bu hâl ile beraber bi-lutfihi Te'âlâ sâye-i veliyyü'n-ni'amîlerinde fevka'l-âde ikdâm ve gayret olunarak harîk-i mezkûr dört beş Hristiyan hânesine sirâyetle basdırılmış ve ba'zı büyücek kal'a taşları dahi sarkıp düşmek üzere bulunmuş ve bunlara mümâsil hayli hasârât ve nüfûsca telefât vukû' bulmuş ise de henüz hafifçe olarak zelzelenin arası kesilmemiş ve işbu vak'a-i dehşet-engîz emsâli görülmemiş olmasından nâşî o makûle zedelenen mahallerin lâyıkıyla keşf ü tahkîkatına cesâret olunamamış olup fakat enkâz altında kalan insânların ba'zısı hayyen ve ba'zısı meyyiten ihrâc etdirilmekte olarak şimdilik mümkün mertebe edilebilmiş olan tahkîkatın tafsîlini mübeyyin kaleme alınan mazbata...”⁴⁵ şeklinde tafsilatlı bilgiler vardır. Belgede anlatıldığı üzere, Karaoğlanoğlu'nun ipek fabrikasına, dağdan kopan büyük*

⁴⁵ B.O.A. İ.DH 316-20363.

bir kaya isabet etmiş ve Karaoğlanoğlu'yla birlikte çocukları ve otuz fabrika işçisi kız enkaz altında kalmıştır.

Şehirdeki diğer kayıplar ve ölenlerin sayıları ile kesin bir bilgi verilememektedir. Depremden dört gün sonrasının tarihini taşıyan bu belgede artçı sarsıntıların ara ara devam ettiği, ama şiddetinin oldukça düşük olduğu kaydedilmiştir.

C. İKİNCİ DEPREM (24-25 RECEB 1271/ 11-12 NİSAN 1855)

İlk felâketin üzerinden kırk gün geçtikten sonra insanlar normal hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye başlamışlarken Manguni'nin verdiği tarihle 29 Mart gecesi⁴⁶, Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği tarihle "*Receb'in yirmi üçüncü gününün akşamı, yani yirmi dördüncü (12 Nisan) Perşembe gecesi sâ'at biri on dakika geçerek*"⁴⁷ ve arşiv belgelerinde "*yirmi dördüncü günü Perşembe akşamı saat biri geçerek Bursa'da yine bir şiddetle hareket-i arz vuku*"⁴⁸ bulmuş ve ikinci bir deprem yaşanmıştır.

İngiliz konsolos Donald Sandison'un raporlarında ikinci depremin tarihi 11 Nisan 1855 olarak verilmektedir. Akşam saat sekiz civarlarında birinci depremden çok daha kuvvetli biçimde olan sarsıntının neredeyse tüm binaları yıktığı kaydedilmiştir⁴⁹. Gökmenzâde ikinci depremin Receb ayının 26'sında yaşandığını ve bu tarihin 31 Mart Perşembe gününe tesadüf ettiğini bildirmektedir⁵⁰. Timbs, gazete haberlerini de içeren aktarımlarında *Morning Chronicle* gazetesi muhabirinin verdiği bilgilere dayanarak ikinci depremin 11 Nisan günü yaşandığını kaydetmiştir⁵¹.

Depremin tarihiyle ilgili genel kanaatin 24 Receb 1271/ 12 Nisan 1855 üzerinde birleşmesinden ötürü Türk Tarih Kurumu'nun yayınlamış olduğu Tarih Çevirme kılavuzuna göre ikinci depremin tarihi aşağıdaki gibi olmalıdır:

	Miladi	Hicri	Rumi
Gün	12	24	31
Ay	Nisan	Receb	Mart
Yıl	1855	1271	1271
Gün Adı		Perşembe	

⁴⁶ Pamukciyan, a.g.m., s.24.

⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.34.

⁴⁸ B.O.A. İ.MVL 330-14136

⁴⁹ Oruçoğlu, a.g.m., s.7.

⁵⁰ Gökmenzâde, a.g.e., vr.8b.

⁵¹ Yıldırım, a.g.e., s.520.

Tablodaki tarihlerden 31 Mart'ı doğrulayan bir ifade de Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kitabında yer alan, “Üç ay sonra Mart'ta bina altına tekrar girdik. Haftasında akşam ile yatsı arasında bir daha oldu” şeklindeki sözleridir⁵².

İlk depremden sonra halkın korku ve endişesi tamamen geçmiş olmasa da yavaş yavaş hayatlarına devam etmeye başlayan Bursa halkını, ikinci deprem daha derinden etkilemiştir. Aynı şekilde ilk sarsıntıyla hafif hasar almış olan binalar, camiler, hanlar, hamamlar ve dükkânların çoğu ikinci sarsıntıya dayanmamıştır.

Cevdet Paşa bu ikinci sarsıntıyı “*memleket gûya bir şiddetli fırtınada iki büyük dalga arasında kalan gemi gibi sallanır ve binâlar bir-iki arşın ileri ve geri gidip gelir olmuş*”⁵³ sözleriyle tasvire çalışmıştır. İnsanlar ne yapacaklarını şaşırılmış, sağa sola kaçırsı durumda, birbirlerini kaybedenler, yıkıntılar arasında kayıplarını arayanlarla korkunç bir felâket tablosunu tarif etmiştir. Depremi şiddetini “*sanki yer ile gök birbirini izleyip kükremekte idi*” şeklinde anlatmaya çalışan Manguni de halkın büyük bir dehşete kapıldığını, top atışına benzer seslerle toprağın altının sarsıldığını, insanların evlerinden fırlayarak bahçelerde toplandığını, özellikle çocukların büyük bir korkuya kapıldığını nakletmektedir. Bu manzarayı mahşere benzeterek her din mensubunun kendi dilince Allah'a yalvarmakta ve ağlamakta olduğunu not düşmüştür⁵⁴.

Hayrullah Efendi, Bursa seyahatnamesinde depremle ilgili bilgi vermekte ise de bu bilgilerin hangi depremle alâkalı olduğu anlaşılamamaktadır. O, yalnız depremin bıraktığı hasarlara değinmiş, felâketin psikolojik yönüyle yahut büyüklüğüyle ilgili tafsilata girmemiştir⁵⁵.

Şehrin farklı noktalarında çıkan yangınlar bu kez felâketin boyutlarını daha da artırmıştır. Ev ve işyerlerinde yanan mangallar, tandırlar ve sobalar sarsıntıyla birlikte devrilmiş, bazıları yıkıntılar arasında kalarak sönmüşse de özellikle binaların ahşap malzemesinin de kolayca tutuşmasıyla alevler kısa sürede kendini göstermiştir. Yangınların en büyüğü Kaygan Çarşısı'nda çıkmıştır. Büyük Çarşı'da çıkan yangın da dükkânlarla birlikte tüm şehri tehdit edecek dereceye ulaşmıştır.

Halkı üzüntülere boğan bu depremde dükkân sahiplerinin acısı diğerlerine nazaran daha fazla olmuştur. Söz gelimi Manguni'nin bildirdiğine göre, Kaygan Camii'nin batı

⁵² Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.3.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.34.

⁵⁴ Pamukciyan, a.g.m., s.88.

⁵⁵ Hayrullah Efendi, a.g.e., 192-197.

tarafında babasının kahvehanesi vardır ve o gece yanan dükkânlar içerisindeydi. Manguni babasının yanan dükkânıyla birlikte son nefesini vermek üzere olduğunu, yaşanan felâketin hayata dair tüm yaşama arzusu ve umutları tüketecek boyutta olduğunu ima etmektedir⁵⁶.

Kaygan Çarşısı'nda keresteciler olduğu için oradaki yangını söndürmek mümkün olmamıştır. Bu yangında Tatarlar mahallesine kadar beş yüz kadar ev ve dükkân, içlerindeki bütün eşyalarıyla beraber yanmıştır⁵⁷. Kaygan Çarşısı'ndaki kerestecilerin dışında haffaflar⁵⁸ ve çıkırıkçıların⁵⁹ da çarşıları yanmıştır. Yangın, Yoğurt Hanı ve Bitpazarı'na da sıçramış, Devciler'e doğru birçok ev ve dükkânı da sarmıştır. Yoğurt Hanı'ndaki kahvehane yıkılıp yanmış, lodosun tesiriyle genişleyen yangın 500 cami, han, hamam ve evlerle birlikte 1000 kadar dükkânın kül olmasıyla sonuçlanmıştır⁶⁰.

Bursa halkı ilk şoku atlatıp da biraz olsun kendilerine geldiklerinde hiç vakit kaybetmeksizin yangınların söndürülmesi konusunda yardım isteyenlerin imdadına koşmaya başlamıştır. Gece sabaha kadar süren çalışmalar günün ağarmasıyla birlikte devam etmiş, sabah aydınlanan kentte tam bir yıkım, tahribat ve zararlarla karşılaşmıştır. Yangınlardan bir kısmı gece boyu devam etmiş ve ancak sabah saatlerinde söndürülebilmştir. Bazı bölgelerde alevler, artık yanacak bir şey kalmayınca ya da yüksek duvarlara, yarı yıkık hanlara rast gelince sönmüştür⁶¹.

Manguni yanan, yıkılan yahut hasar gören yapılardan bahsederken yalnızca Ulucami'yi özel olarak zikreder. Diğer yapı ve binalar için, *"bu defa hanlar, minarelerin üst kısımları, camiler, birçok hamamlar, sayısız evler ve dükkânlar, yananlar hariç, yıkılıp harap oldular"* demiştir. İlk yaşanan deprem felâketinden sonra kuruyan Kükürtlü kaplıcasının hamamlarda kullanılan sıcak suyu kesilmişken bu depremden sonra yeniden akmaya başlamıştır. Ayrıca bazı yerlerde çeşmeler kururken bazı yerlerde yeni çeşmeler ortaya çıkmıştır⁶².

Depremin beş gün sonrasına ait, 16 Cemaziyelâhir 1271/ 6 Mart 1855 tarihli bir belgede de yine Bursa halkının son durumu, yıkılan binaların onarımları için gerekli olan iş ve işlemlerden, halkın yaşadıkları korku sebebiyle hafifçe zedelenmiş de olsa bazı binalara ve camilere giremediklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca aynı belgede Cuma namazının kılınması

⁵⁶ Pamukciyan, a.g.m., s.88.

⁵⁷ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.34.

⁵⁸ Kavaf, ayakkabı, terlik vs.yapan ve satan.

⁵⁹ İplik bükme ve sarmak için kullanılan alet.

⁶⁰ B.O.A. İMVL 330-14136.

⁶¹ Pamukciyan, a.g.m., s.88.

⁶² Pamukciyan, a.g.m., s.89.

için bazı yerlere geçici süreliğine minber konulmasına izin istenmiştir⁶³. Halkın taleplerinden biri de açıkta, deprem tehlikesi olmadan yahut hasar almış camilerde yeni bir ihmalden doğan acı kayıp yaşanmadan Cuma namazını ifa edebilmek olmuştur.

“Bursa şehrinde olan cevâmi‘-i şerîfin ekserî sakatlanmış olduğundan iş‘âr olunan mahallere vaz‘-ı minber olunarak edâ-yı salât-ı Cum‘a olunması için iktizâ eden hulâsa hâk-pây-ı hümayûn takdîm kılınmış”⁶⁴, “Sultân Yıldırım Bâyezîd Hân Hazretleri câmi‘-i şerîfi meydânında”⁶⁵, “Bursa‘da kâin ‘Namazgâhbaşı‘ nâm mahall-i vâsi‘ada edâ-yı salât-ı Cum‘a ifâ”⁶⁶ edilmiştir.

Bursa halkının, binaların, acil olarak beklenen yardım ve izinlerin gerekli makamlara bildirilmesinin hemen akabinde sadaret makamınca ve bizzat padişah Sultan Abdülmecid tarafından, ilgili tüm görevlilerin ve yine ilgili tüm birimlerin gerekli işlem ve yazışmaları ivedilikle yerine getirmeleri, halkın içinde bulunduğu zahmet ve meşakkatten bir an evvel kurtulması, acılarının paylaşılması ve ihtiyaçlarının acilen karşılanması için talimatlar verilmiştir⁶⁷.

II. DEPREMİN YOL AÇTIĞI ZARARLAR

A. CAN KAYBI

Depremde hayatını kaybedenlerin sayısı hakkında net bir rakam vermek oldukça güçtür. Kazım Baykal yaptığı araştırmalarda elde ettiği vesikalarda sadece Vakıf ve Devlet

⁶³ B.O.A. İ.DH.316-20363, 8. Belgenin ilgili bölümünün transkripsiyonu şöyledir: “...Geçen cehâr-şenbe günü vukû‘ bulmuş olan hareket-i arzın mahrûse-i Bursa‘da dahi şiddet üzere zuhûruyla cevâmi‘-i şerîfe ve hayrât-ı sâireye îrâs eden rahne ve hasârın keyfiyyetine dâir mahrûse-i mezkûre evkâf müdürü fazîletlü Halîl Efendi dâ‘ileri tarafından bâ-tahrîrât vârid olan çend bendi şâmil bir kıt‘a tezkire manzûr-ı ‘âlî-i vekâlet-penâhîleri buyrulmak üzere leffen takdîm kılınmış ve meâlinden bi‘l-etrâf istifâde buyrulacağı vecihle hayrât-ı mezkûreden ba‘zılarının rahne ve zararları eğerçi cüz‘ice ise de ekserisi külliyyen münhedim olmaları cihetiyle tesviye ve inşâları mesârif-i külliyyeye mütevakkıf olacağından evvel emirde kâffesinin mahallinde keşiflerinin icrâsıyla vürûd edecek defter ve mazbataları üzerine îcâb ve iktizâları bi‘l-istîzân müte‘allık buyrulacak emir ve irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne mücebince icrâsı lâzimedden ve fakat mezkûrenin bend-i ahîrinde muharrer olduğu üzere cevâmi‘-i şerîfe-i mezkûrenin şimdiki hâlde rahnesi cüz‘i olanlarına bile girilmeğe cesâret olunamadığından keşf ü i‘mârlarına kadar ahâlî-i belde edâ-yı salât-ı Cum‘adan mahrûm olmamak için ba‘zılarının meydân ve civârlarında muvakkaten minber vaz‘ıyla muharreri‘l-esâmî kesân hitâbetiyle ifâ-yı salât-ı Cum‘a olunmasına izn-i hümayûn-ı hazret-i mülûkâne istihsâli himem-i ‘aliyye-i vekâlet-penâhîlerine mütevakkıf mevâddan bulunmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü‘l-emrindir”.

⁶⁴ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 9.

⁶⁵ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 3.

⁶⁶ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 4.

⁶⁷ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 9.

binalarına dair tamirat bilgilerinin bulunduğunu, şahsi mülkler, ölen insan sayısı, eşya ve hayvan telefatiyla ilgili veri bulamadığını bildirmiştir⁶⁸.

Kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmakla birlikte bunların ışığında kesin ve net bir sonuca varmak mümkün olmamaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, can kayıplarıyla ilgili elde edebildiğimiz bütün verileri aktararak genel bir durum tablosu ortaya çıkarmaya gayret ettik.

Cevdet Paşa'nın eserinde yıkılan, hasar alan binalarla birlikte can kaybının da fazlasıyla yaşandığı bildirilmekte, fakat herhangi bir rakam zikredilmemektedir⁶⁹. *Türkiye'nin Deprem Kataloğu*'nda sayı 300, *Türkiye Ansiklopedisi*'nde ise 700 olarak verilmektedir⁷⁰. Arşiv belgelerine göre, yazılan ilk raporlarda ancak harir fabrikasında ölenlerin sayısı ile ilgili bilgi verilebilmiştir ki o da net bir rakam değildir. Oğulları ile birlikte Karaoğlanoğlu ve çalışanlardan 30 kadar işçi kızın hayatını kaybettiği kaydedilmiştir⁷¹. Yalnızca bir kadın kendini fabrikanın ipek telleri deposundan dışarıya atarak kurtulabilmiştir⁷².

İstanbul'a gönderilen ilk raporlarda "*çünkü herkes cânı kaydında ve enkâz altında kalmış daha nüfûs-ı vilâyet zuhûra çıkarılamayacağı gibi câmi', meşid ve hânelerin dahi şimdiye kadar içlerine girilip mu'âyeneye sıra gelememiş olmağla*"⁷³ bunların tafsilatı verilememiştir. Depremden sağ kurtulanların hepsi kendi canlarının telâşına düşmüştür. Sarsıntılarının artçı depremlerle devam etmesi ve yangınlar sebebiyle tehlikeli süreç bir hayli zaman sürmüştür. Bundan ötürü enkaza yanaşmak, ölümlerin kaydını ve sayısını tespit etmek mümkün olmamıştır. Yine belgelerden anlaşıldığı üzere, ilerleyen günlerde sarsıntılar azalmış, alevler büsbütün sönmüş, fakat enkazın tamamı kaldırılamamıştır.

İngiliz Konsolosunun raporlarında ölü sayısı ilk deprem sonrası için 300'ü aşkın olarak verilmektedir. Bursa evlerinin pek çoğunun ahşap olması bu sayının artmasını önlemiştir. Aynı dönemde Halep'te de benzer bir felâketin yaşandığını, evlerin malzemesinden ötürü Bursa'dakinden çok daha fazla kayıp verildiğini de bu raporlardan öğrenmekteyiz. Konsolos raporuna bu ifadeleri kaydederken halen kayıp olanlardan ve sağ kalanların da bir kısmının sakat ve yaralı olduğundan bahsetmektedir⁷⁴.

⁶⁸ Kazım Baykal, "1854 Zelzelesi ve Tahribatı", *Bursa Halkevi Dergisi*, S.83, Bursa 1947, s.18-19.

⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e, s.33.

⁷⁰ Özcan, a.g.m., s.96.

⁷¹ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁷² Pamukciyan, a.g.m., s.87.

⁷³ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁷⁴ Oruçoğlu, a.g.m., s.6.

Yabancı seyyahlardan Cooper ve Hamlin, depremdeki kayıplarla ilgili tahmini de olsa bazı rakamlar vermiştir. Cooper'ın aktardıklarına göre yaşanan ilk felâketten sonra ölenlerin sayısı 300 kadardır. Aynı zamanda merkeze yakın köylerden gelen haberlerde pek çok hanenin yerle bir olduğu ve yıkıntılar arasında kalarak can verenlerin olduğu bilgileri yer almaktaydı. Hamlin'in verdiği rakamlar ise bunun çok daha üstündedir⁷⁵.

Hamlin ilk deprem sonrası halkın sürekli dışarıda kaldığını, camiler, hamamlar, pazarlar ve hanlar boş olduğundan ikinci depremin can kaybının daha az olduğunu ifade etmiştir. Eğer ki insanlar bu binaların içinde olmuş olsalardı 6.000 kişiye yakın can kaybı yaşanabilirdi, demiştir. Cooper ise depremin hemen akabinde kapsamlı bir tetkik henüz yapılamamışken ölü sayısının 400'ü bulunduğunu ve çok daha artacağına aşikâr olduğunu kaydetmiştir. Bursa'dan 19 Nisan tarihli bir mektupta yıkımın boyutları çarpıcı sözlerle dile getirilerek ölü sayısının tam olarak bilinemediği, fakat çok sayıda olduğu kaydedilmiştir⁷⁶.

Can kayıplarıyla ilgili en net ve tafsilatlı bilgilere Gökmenzâde'nin eserinde rastlamaktayız. *İşaretnümâ*'da verilen bilgilere göre, Bursa'ya dört saat mesafedeki Kite köyünde 47, Kayapa köyünde 110, Çalı köyünde 17, Yaylacık köyünde 72, Hasanağa köyünde 42 ve Fodra köyünde de 6 kişi vefat etmiştir. Ayrıca telefât olan, ama sayısı verilmeyen başka köy ve kazalar da vardır. Bunlar, Demirci (Timurcu), Tahtalı, Görükle, Akçalar, Taşköprü köyleri ile Mihaliç ve Kirmasti kazalarıdır. Can kaybı olmayan yerlerden, Çay köyü ve İzmir'e kadar olan köy ve kazalar, Mudanya, Gemlik, Pazarköy, Bilecik ve Eskişehir civarı zikredilmiştir. Gökmenzâde bu sayılan köy ve kazalarda depremin hissedildiğini, ama yaşanan sarsıntının bir zarara yol açmadığını kaydetmiştir⁷⁷. Bu bilgiler ışığında tahmin edilen ölü sayısı 294'tür. Yaşanan tahribatı ve izlenimleri göz önüne aldığımızda ölü sayısının, zikredilen rakamın çok daha üstünde olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Bu veriler Bursa'da yaşanan ilk depreme aittir.

Ermenilerin zayıtı Rumlar ve Türklere nispeten daha az olmuştur. Pek çok Ermeni küçük ve köhne evlerinden ve diğer binaların enkazından canlı kurtarılmıştır. Rum mahallelerinden Balıkpazarı'nda çok fazla ceset çıkarılmıştır⁷⁸.

İkinci deprem ve sonrasında çıkan yangın çok daha şiddetli olunca hasarı da aynı biçimde büyük olmuştur. Gökmenzâde yaşanan ikinci depremi, "*Receb-i şerifin 26'sı, Martın*

⁷⁵ Yıldırım, a.g.e., s.518-519.

⁷⁶ Yıldırım, a.g.e., s.518.

⁷⁷ Gökmenzâde, a.g.e., vr.7b.

⁷⁸ Pamukciyan, a.g.m., s.87.

31'i Perşembe gecesi sâ'at birde kudret topu gibi havâdan bir gürültü olup sâ'at biri on dakîka geçerek bir hareket-i arz zuhûr eyledi ki, ta'rîf kabûl etmez. İbtidâkinin beş katı belki on katı bir hareket-i arz oldu ki, ta'rîf kabûl etmez. Hâmile hâtûnlar hamlini vaz' eyledi. Ba'zısı çocuğunu bırakıp kaçdı. Hayli kimse ricâlden ve nisâdan korkup kimi fevt oldu kimi tecennün eyledi"⁷⁹ sözleriyle anlatmaktadır. İlk depreme göre çok daha şiddetli olan ikinci depremde can kaybı da çok daha fazla olmuştur. Gece sabaha kadar birkaç dakikada bir yer sarsıntıları devam etmiştir. Gökmenzâde'nin kaydettiğine göre eğer bu sarsıntılar hafif olmasaydı Uludağ bile parça parça olup şehrin üzerine dağılılabirdi.

İngiliz konsolosu raporlarında ölü sayısının ikinci depremden sonra 400 civarında tahmin edildiğini, fakat insanlar güvenli yerlerde yaşamaya başladıklarından dolayı bu sayının 150'den fazla olmadığına kanaat getirdiğini ifade etmiştir. Hisar'dan düşen kaya parçalarının yine aşağıdaki evlere isabet ettiğini ve 20 kişinin bu sebeple öldüğünü kaydetmiştir. Bursa civarındaki birçok köy yerle bir olmuş, enkazdan da birçok ceset çıkarılmıştır⁸⁰.

İkinci deprem sonrasında şehrin dört ayrı noktasında yangın çıkmıştır. Bu yangınlar pek çok evi, dükkânı ve vakıf eserini harap etmiştir. Rüzgârın etkisiyle yayılan yangından geriye yanmış hanlar, hamamlar, camiler, işyerleri ve dükkânlar kalmıştır. Kesin bir rakam olmamakla birlikte 1001 civarında işyeri yanmış ve 3.600 kişi hayatını kaybetmiştir⁸¹.

B. MAL KAYBI

Yaşanan ilk deprem felâketi sonrasında özellikle sivil mimari alanındaki kayıpları en tafsilâtlı olarak öğrenebileceğimiz kaynak Gökmenzâde'nin eseridir. "*Hareket-i arz vukû' bulup münhedim olan mahallin tûlü 20 sâ'at arzı 3-4 sâ'atdır bu mahalde olan kazâ ve kasabalar münhedim ba'zısı külliyyen münhedim ba'zısı nısfı münhedim ba'zının rub'u münhedim oldu*". Depremin hissedildiği bölgedeki yıkımı Gökmenzâde bu sözlerle ifade etmektedir. Sarsıntıdan etkilenen bölgelerden Kite karyesinde 50-60 ev bulunmaktadır ve bunların içerisinde yalnızca samanhaneye ayakta kalmıştır. Tüm evleri, hamam ve cami yıkılmıştır. Kayapa'da 300'den fazla ev vardır. Bunlardan sadece on tanesi ayakta kalmıştır. Onlar da hasarlıdır. Demirci, Çalı, Yaylacık, Hasanağa ve Fodra köylerinde yıkılan evler vardır, fakat sayısı belirtilmemiştir. Tahtalı, Görükle, Taş ve Akçalar köylerinde de bazı evler

⁷⁹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9a-9b.

⁸⁰ Oruçoğlu, a.g.m., s.7.

⁸¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9b.

yıkılmıştır. Kirmasti ve Mihaliç'te de yıkılan cami ve evler bulunmaktadır. Bunların dışında civar bölgelerde deprem hissedilmiştir ama yıkılan ya da hasar alan bina yoktur⁸².

Depremi hemen akabinde çıkan yangın on sekiz saat kadar devam etmiş 1500 ev ve dükkân küle dönmüştür. Yaşanan maddî kayıp hesaplanamaz hale gelmiştir. Kentin güneybatısında pek çok köy hanesi tamamen yıkılmış ya da büyük oranda hasar görmüştür⁸³.

Eski sur ve kale, deprem sırasında sarsılmış ve döküntüler 10-12 evi altına almıştır. Bir Rum imalatçı olan Hacı Anastasi'nin fabrikası da döküntüler arasında kalan binalardandır.⁸⁴

Depremi yakıp yıktığı Bursa şehrinde sivil halk kadar devlet ve vakıf malının da fazlaca zarar gördüğü söylenebilir. Halk, evlerini⁸⁵, işyerlerini⁸⁶, ihtiyaçlarını karşıladıkları dükkân ve çarşıları⁸⁷ kaybetmiştir. Deprem sonrası yaşanan yangınlar, enkaz altından çıkarılan eşyaların da kullanılamaz hâle gelmesine sebep olmuştur.

Dışarıda olup kurulan yahut enkazdan sağ çıkan Bursalılar, kıyafetlerini, mutfak eşyalarını, anbarlarındaki zahîrelerini ve dahası bütün birikimlerini yitirmiştir. Sığınabilecekleri evleri kalmadığı gibi kullanılacak bir kamu hizmet binası da yoktur. Camiler⁸⁸, medrese ve mektepler⁸⁹, hanlar⁹⁰, hamam ve kaplıcalar ve hatta mahalleleri birbirine bağlayan köprüler⁹¹ dahi yıkılmış yahut fazlaca zarar görmüştür.

“Vukû’ bulan zelzelelerden Bursa hisârının ba’zı mahalleri yıkılmış ve altında bulunan hâneleri ezmiş ve birtakım yerleri ziyâde zedelenmesiyle mâil-i inhidâm idüğünden bunların altında kâin seksen bâb Hristiyan ve yirmi beş bâb Yehûd hâneleri dâimâ hasâr ve tehlikeden sâlim olamayacaklarından ve fakat onlardan Rum kilisesiyle despothâne ve mekteb ve civârlarında olan beş bâb hanenin arka taraflarına tesâdüf eden hisâr duvarlarıyla beynleri biraz açık ve şû olup üzerlerinde vâki’ üç bâb İslâm hânesinin ve bâğçelerinin kenârları yıkılmaya meyletmış”tir⁹². Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Hisar'ın altındaki evlerde

⁸² Gökmenzâde, a.g.e., vr.7a-7b.

⁸³ Cooper'den naklen Yıldırım, a.g.e., s.518.

⁸⁴ Timbs'den naklen, Yıldırım, a.g.e., s.520.

⁸⁵ B.O.A. A.}MKT.NZD. 154-4, B.O.A. İ.MVL. 347-15066.

⁸⁶ B.O.A. MVL. 166-6.

⁸⁷ Gökmenzâde, a.g.e., vr.13a.

⁸⁸ B.O.A. İ.MVL. 369-16197, B.O.A. A.}MKT.NZD. 144-56.

⁸⁹ Pamukciyan, a.g.m., s.87, B.O.A. İ.DH. 316-20363.

⁹⁰ B.O.A. A.}MKT.MVL. 112-59, B.O.A. İ.MVL. 340-14694, B.O.A. A.}MKT.MVL. 74-29, B.O.A. A.}MKT.MHM. 305-78.

⁹¹ B.O.A. A.}MKT.NZD. 180-97, Pamukciyan, a.g.m., s.88.

⁹² B.O.A. İ.MVL. 347-15066.

bir hayli hasar olmuştur. Bunun sebebi hisar duvarından bazı parçaların koparak bu evlerin üzerine düşmesidir. 80 Hristiyan, 25 de Yahudi ailesine ait ev kurtarılamayacak derecede tahrip olmuştur. İçlerinden yalnızca beş tanesi ve üç tane Müslümanlara ait evin de yıkılma derecesinde olduğu kaydedilmiştir. Bu yalnızca Hisar civarındaki durumdur. Diğer tüm mahallelerde de yıkımlar ve hasarlar meydana gelmiştir.

*“Camisi, kilisesi, geçecek köprüsü, alışveriş yapacak dükkân ve mağazaları olmaksızın Bursa artık şehirden çok harabeye, bir şehrin iskeletine”*⁹³ benzetilmektedir. İnsanlar çözümlü sakatlanan binalardan uzaklaşarak daha güvenli ve yüksek yerlere taşınmakta bulmuşlardır. İki kez üst üste yaşanan felâket bir yenisinin daha olabileceği korkusunu doğurmuş ve şehrin yeniden ihya ve imarında bu duygunun da etkisi olmuştur.

İnşaat malzemesine de fazlasıyla ihtiyaç duyulması sebebiyle binaların tamirlerine başlandığında yıkılan evlerin enkazının yeniden yapılacakları yerlere aktarıldığını ve yeniden kullanıldığını da bu belgelerden anlamaktayız.

Yıkılan evlerle birlikte insanlar eşyalarını da kaybetmişlerdir. İlgili makamlara gönderilen yardım taleplerinde de bu durumu açıkça görmekteyiz. Zanaatkârlar yıkılan dükkânların enkazında alet ve edevatlarını da kaybetmişlerdir. Evlerin tamiratları için gerekli alet ve edevat temini sırasında da pek çok eşyaya ihtiyaç duyulmuş ve çevre beldelerden temin edilmeye çalışılmıştır.

C. GEÇİM SIKINTISI

Bursa halkından bilhassa esnaflar çok mağdur olmuştur. Evleri yıkılan, yakınlarını kaybeden insanların yanı sıra ekmek tekneleri yıkılan yahut yanan Bursa esnafı büsbütün çaresiz kalmıştır.

Özellikle Büyük Çarşı’daki yangın tüm dükkânları ve şehri tehdit etmiştir. Sabahın ışıkları felâketi iyice hissettirene kadar yangınlar söndürülmeye çalışılmıştır. Manguni eserinde kendi babasının da dükkânını kaybedenlerden olduğunu bildirmektedir. Kaygan Camii’nin batı tarafında bulunan kahvehaneleri yanmıştır. *“Bu felâket zanaatkârların ve dükkâncıların son nefesini, sanki daha da tüketiyordu”* sözleriyle babası gibi diğer tüm esnafın yıkım üzerine yıkım yaşadıklarını anlatmaya çalışmış olmalıdır⁹⁴.

⁹³ Oruçoğlu, a.g.m., s.7.

⁹⁴ Pamukciyan, a.g.m., s.88.

İkinci deprem sonrasında çıkan dört yangından ikisi başka mahallere sıçramadan söndürülmüştür. Gazzazhane boğazında bir kahvehaneden çıkan yangın üç beş dükkâna sıçramış, ama daha fazla yayılmadan sönmüştür. Yoğurt Hanı önündeki kahveden çıkan yangın ise hızla büyük bir alana yayılmış ve tahribatı maalesef çok fazla olmuştur.

Hayreddin Paşa, Hasan Paşa, Ebu İshak, Bedreddin, İkinci Kazzaz, Köseleciler, Şerafeddin Mahallesi gibi pek çok mahalle yangından etkilenmiştir. Bu mahallerden bazıları kurtulan hiç ev kalmayacak şekilde tamamen yanmıştır. Bir kısmında ise yangın bazı yerlere ulaşamamış ve mahallelerin yarısı kadarı yanmıştır⁹⁵.

Esnaf dükkânlarının bulunduğu ve en çok mal kaybının yaşandığı çarşılar; Aşağı Ağcılar Çarşısı ve Kayhan Çarşısı olmuştur. Pazarcılardan Odun Pazarı, Bit Pazarı, Hurdacılar, Çilingirler, Köseleciler, Demirciler, Aşağı Haffaflar, Okçularbaşı, Çıkrıkçılar, Tabancacılar, Kundakçıların pazarları yanmıştır. Binin üzerinde dükkân ve işyeri harap olmuştur⁹⁶.

Ticaret merkezi olan ve Bursa halkının önemli bir geçim kapısı olan hanlardan da pek çoğu ya yandı, ya kısmen tahrip oldu ya da kullanılamaz hâle geldi. Mudanya Hanı, Pirinç Hanı, İpek Hanı, Sırmakeş Hanı, Geyve Hanı, Emir Hanı, Kapan Hanı, Tahta Kale Hanı, Kuşbaz Hanı, Karacabey Hanı, Eski Yeni Han, Demir Hanı, Tuz Hanı, Kütahya Hanı gibi hanlar depremden zarar gören, ama yangından kurtulan hanlardır. Bunların bir kısmı tamamen yıkılmış bir kısmı da hasar almıştır. Yıkılmış olan yerlerinin çoğu tamir edilemeyecek derecededir. Mahmud Paşa Hanı da depremde zedelenmiş olsa da hasarı çok büyük olmayan bir durumdadır. Onun dışında “*mürûr u ubûr*” edecek han kalmamıştır⁹⁷.

Sırmakeş Han, Pirinç Han, Kapan Hanı ve Tahtakale Hanı da depremde hasar almıştır. Hasarları çok ciddi boyutta olmadığından bazı kısımları yine de kullanılmıştır. Gökmenzâde yıkılan hanların 1276/1859 senesine kadar yani depremden beş yıl sonrasına kadar boş kaldığını ifade eder⁹⁸.

Hanların, çarşı ve pazarların depremle yıkılması veya çıkan yangında yanmasıyla Bursa halkı için çok ciddi bir geçim sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Devletin maddî ve manevî zorluk ve sıkıntılarla mücadele ettiği dönemde ticarî gelirleriyle kendilerine yeten ve vergileriyle de devlete destek olan Bursa halkı için ekonomik bir bunalım dönemi başlamıştır.

⁹⁵ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9b.

⁹⁶ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9b.

⁹⁷ Gökmenzâde, a.g.e., vr.10a.

⁹⁸ Gökmenzâde, a.g.e., vr.10a-10b.

III. BURSA HALKINA GÖNDERİLEN YARDIMLAR

A. ACİL İHTİYAÇLAR

Bursa’da yaşanan ilk felâketten sonra deprem neredeyse hiç kesilmeden ara ara devam etmiştir. Fakat yıkıcı bir şiddeti olmadığı için insanlar hasarlı binaların dışında, sağlam olan yapıları kullanmaya başlamışlardır⁹⁹. Evlerine, işlerine dönmeye çalışan, yaşanan kayıpların izlerini silmeye ve kaldıkları yerden hayata devam etmeye çabalayan halk, ikinci sarsıntıyla beraber büsbütün umutsuzluğa ve karamsarlığa kapılmış, yeni kayıplarla bir kez daha derinden sarsılmıştır.

Böylesine derin bir felâketten sağ kurtulan ve ailesinde kayıp yaşamayanlar daha dirayetli olarak çadırların kurulmasına, yaralı ve acılı olanların barınmasına yardımcı olmuşlardır¹⁰⁰. Az sayıda kimse de hasar almayan evlerine dönmüş, halkın çoğu ise kurulan çadırlarda bazen yedi-sekiz aile bir arada barınmak zorunda kalmıştır.

Manguni, eserinde en acil ihtiyaçların yerli hükümet yani valilik ve belediyece hemen karşılandığını, merkezî yönetimin de Sultan Abdülmecid’in emriyle gecikmeden depremzedelerin imdadına yetiştiğini kaydetmiştir. Halka barınmaları için çadır dağıtılmış, yaralılar için ilaç yardımları gönderilerek tedavileri ve diğer tüm ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu yardımların dağıtımında milliyet ayrımı gözetilmemiştir. Halka biraz olsun teselli verir düşüncesiyle İstanbul’a gitmek isteyenler için vapurlar tahsis edilmiş, Bandırma gibi civar şehirlerden birine gitmek isteyenlere de kolaylıklar sağlanmıştır¹⁰¹.

Ahmed Cevdet Paşa’nın, *Tezâkîr-i Cevdet* adlı eserinde, 1855 depremi sonrasında merkezî yönetimin Bursa ahalisinin imdadına yetişmede çok geç kaldığına ve hatta ihmalkâr davranıldığına dair sitem ettiği görülmektedir. Cevdet Paşa, İstanbul’da da korkutucu biçimde hissedilen depremin asıl merkez üssünün Bursa olduğu anlaşılınca, herkesin fazlasıyla üzüntüye kapıldığını, fakat ciddi bir yardım girişiminde bulunulmadığını ifade etmiştir. Devletin tüm gündemini Rusya savaşı meşgul ettiğinden kimsenin Bursa halkına hassasiyet göstermediğini sert bir dille eleştirmektedir¹⁰². 1271 yılı Cemaziyelâhiri 8’i (26 Şubat 1855)¹⁰³, 15’i (5 Mart 1855)¹⁰⁴, 22’si (12 Mart 1855)¹⁰⁵ ve 29’unda (19 Mart 1855)¹⁰⁶ çıkan

⁹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.34.

¹⁰⁰ Pamukciyan, a.g.m., s.88.

¹⁰¹ Pamukciyan, a.g.m., s.89.

¹⁰² Ali İhsan Karataş, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Kaleminden 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi*, 2006, S.15, s.4.

¹⁰³ *Cerîde-i Havâdis*, S.725.

¹⁰⁴ *Cerîde-i Havâdis*, S.726.

haftalık *Ceride-i Havâdis* gazetesinin hiçbir yerinde depremden bahsedilmemiş olması da ilginçtir. Gazetelerde Ahmed Cevdet'in konu ettiği yoğun ve haricî gündemin baskın bir şekilde yer aldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bu yıllarda oldukça önemli iç ve dış olaylarla karşılaşmış, ekonomik sıkıntıları artmıştır. Ceride-i Havâdis gazetesinin ilgili bölümlerinde de sıkça karşılaştığımız İngiltere ve Fransa ile yapılan antlaşma sonucu İstanbul'a gelen müttefik askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması maddî bir külfete yol açmıştır. 1853'te İzmir ve İstanbul, 1854'te Amasya, 1855'te Laleli ve Bafra'da çıkan yangınlar ile yine aynı yıllarda İstanbul, İzmir, Samandağı, Bosna, Tarsus ve Fethiye'de meydana gelen depremler de can ve mal kayıplarına sebep olmuştur. Bütün bu felâketler içerisinde yine de devletin yardımları depremzedelere ulaştırılmaya çalışılmıştır¹⁰⁷.

Depremi yaşadığı saatlerde Gemlik'ten İstanbul'a gitmekte olan bir gemiden, daha Bursa açıklarında iken, şehrin üzerinde büyük bir ateş görüldüğü haberi ulaşmıştır. Herkesin ilk intibai volkanik patlama olmuştur. O ateşin yangın olduğu haberi gelince kesin bilgi içeren bir tahrirat beklentisi oluşmuştur. Bursa halkı bu tahrirata ancak dokuz gün sonra gönderebilmiştir. Can kayıplarının yaşandığı bu büyük felâket esnasında kimse resmi yazıyla ilgilenebilecek durumda değildir¹⁰⁸. Merkezî yönetimin yardımlarda gecikmiş olmasının bir sebebi de durum hakkında bilgi sahibi olamayışı ve kesin güvenilir bilgiye ulaşamamış olmasıdır.

1. Yiyecek-İçecek

Deprem felâketiyle birlikte bir de büyük bir yangınla sarsılan Bursa halkı, yiyecek içecek ihtiyacını dahi karşılayamayacak duruma gelmiştir. Evleri, yemek pişirdikleri mutfakları, ocakları yıkılmış, halkın geneline hizmet veren imaretler, aş ocakları ciddi hasar görmüş ve erzakları yıkıntılar arasında kalmıştır. Yiyecek ve içecek temin etmekte çekilen zorluğun yanında psikolojik olarak da "*hayat devam ediyor*" fikrine hazır olmayan halka, kendilerine gelinceye kadar bir süre hazır yiyecek dağıtımını yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Depremi arşiv belgelerine yansıyan yüzü, felâketin psikolojik yıkımını da gözler önüne sermektedir. Depremzedelerin yalnızca ekmek talep eden arzuhaller yazmaları bunun

¹⁰⁵ *Ceride-i Havâdis*, S.727.

¹⁰⁶ *Ceride-i Havâdis*, S.728.

¹⁰⁷ Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1999, S.5, s.74.

¹⁰⁸ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.35.

açık örneklerindedir. Felâket sonrası yaşanan can kayıpları ne kadar acı olmuş olsa da kalanlar için yeme, içme, barınma ve geçinme ihtiyaçları tehir edilemez niteliktedir.

En acil ihtiyaçlardan olan “ekmek” ihtiyacını karşılamak üzere İngilizlerden de yardım geldiği bildirilmiştir. Depremden on gün sonra İstanbul’a giden Tahir Ağa¹⁰⁹, İngilizlerin Bursa ahalisine iki gemiyle ekmek gönderdiklerini aktarmıştır. Ahmed Cevdet Paşa’nın eserine kaydettiği bu anekdotta, halkına kendi devletinden önce başka milletlerce yardım yapılmasından duyduğu üzüntü ve teessüfleri açıkça dile getirmiştir¹¹⁰.

Felâket sonrası Bursa halkından bir kısmının aileleriyle birlikte İstanbul’a geldikleri bilinmektedir. Özellikle de bu kişiler büsbütün yabancı bir yerde ve açıkta kaldıklarından yiyecek ve içeceğe en çok ihtiyaç duyanlardır. Arşiv belgelerinde rastladığımız bir kayda göre, Fatma Hatun ve iki çocuğu da İstanbul’a gelenler arasındadır. Günlük yeme-içme ihtiyaçlarını karşılayacak kadar dahi gelirleri olmayan aile, Sadaret Makamı’na yazdıkları arzuhal ile günlük ekmeklerinin temin edilmesini talep etmiştir. 27 Şevval 1271/13 Temmuz 1855 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere kendisi ve iki çocuğuna yetecek kadar ekmek tahsis edilmesine karar verilmiştir¹¹¹. Fatma Hatun’un eşi hakkında belgede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha evvel kaybetmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. İki çocuğu ile Dersaadet’e gelen Fatma Hatun depremzedelerin yiyecek içecek ihtiyacının karşılanması hizmetinden yararlanmak için arzuhalini gerekli birimlere iletmiş ve olumlu cevap almıştır.

Abdal Mehmed Türbesi’nin türbedarı olan Şeyh Halil Efendi de Bursa’da deprem felâketini yaşamış, zor durumda kalarak İstanbul’a gitmiştir. Kendisi gibi deprem felâketiyle her şeylerini kaybeden depremzedelere tahsis edilen “*nân-ı azîz*” yardımını talep ettiğini Sadaret makamına bildirmiştir. Talebi incelenen Şeyh Halil Efendi’ye, yiyecek temini ve tahsisi için gerekli işlemlerin yapılması ilgililere emredilmiştir¹¹².

Bu ve benzeri belgelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, İstanbul’da depremzedeler için ekmek yardımı kampanyası başlatmıştır. Bu kampanyadan yararlanmak isteyen kişiler durumlarını ilgili makama bildirmiş, beyanlarının doğruluğu tespit edilen kişiler bu yardımlardan faydalanmıştır.

¹⁰⁹ Mudanya kazası voyvodalığı, meclis azalığı, Hudâvendigâr vilayeti mutasarrıflığı görevler yapan, deprem sonrası alınan önlemlerin takipçisi göreviyle yaptığı yazışmalara binaen “paşa”lık unvanı verilmiş kişidir.

¹¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.35.

¹¹¹ B.O.A. A. JMKT.NZD. 148-48.

¹¹² B.O.A. A. JMKT.NZD. 146-32.

2. Barınma

İrade-i Dahiliye evrakı içerisinde, “*ve nefis-i şehirde ve kurâ ve kazâlar sâir vukû’ât ve telef-i nüfûs şimdilik takrîbi olarak bâb-ı ‘âlîye mazbata ile bildirilmiş ve ahâlî bütün bütün açık mahallerde çadır ve çerke ve hiçbir tedârik edemeyen çoluk çocuk açıkda iskân etmekte ve ‘abd-i ‘âciz dahi Emîniye Dergâhı*¹¹³ *hadîkasında çoluk çocuk sâkin olmakda Cenâb-ı Hakk’a tazarru’ ve niyâz etmekte olunduğu, Rabbim bir dahi kimseye göstermesin*”¹¹⁴ ifadelerinin kullanıldığı belge depremden iki gün sonrasına aittir. 13 Cemaziyelâhirde Bursa halkına henüz çadır yardımları yapılmamıştır. Halk çoluk çocuk meydanlarda, müsait bulduğu alanlarda, hasar almayan binaların bahçelerinde barınmaya çalışmaktadır. Emîniyye Dergâhı’nın bahçesi de insanların sığındığı yerlerdendir. Olayın daha çok sıcak ve taze olduğu bugünlerde insanlar henüz barınmak için bir yapı, çadır ya da barınak yapma telaşına düşmemişlerdir. Zamanla kendilerine gelenlerin bu ihtiyaçlarını ilgili makamlara bildirdikleri görülmektedir.

Yaşanan deprem felâketi Bursa halkının büyük bir çoğunluğunu evsiz bırakmıştır. Çıkan yangınla birlikte insanların başlarını sokacakları bir çatı kalmamış, çoluk çocuk adeta sokaklarda kalmıştır. Bursa için yardım talebi içerikli belgelerden anlaşıldığı üzere deprem sonrası en acil ihtiyaçlardan biri de “*çadır*” olmuştur. Felâketin şokunu, acılı kayıpların hüznünü kısmen de olsa atlatan halkın hayatına devam edebilmesi ve gündelik yaşamın normale dönmesi için insanların bir an evvel düzenlerini kurmaları gerekmiştir. Yıkılan binaların yeniden yapılması bir hayli masraflı ve uzun bir süre gerektireceğinden insanlara hayatlarını devam ettirebilecekleri ortamı sağlama ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Hasarlı yapıların tamiri mümkün olanları tamir ettirmeye başlanmışsa da bunun için gerekli malzemenin temini, bu işlemleri yapabilecek kalifiye elemanların tayini ve masrafların mali yükünü karşılayabilecek fonun temini gibi hususlar, insanların evlerine kavuşmalarındaki sürecin uzun olacağı ön bilgisini vermektedir. Bu işlemlerin şehirdeki neredeyse tüm evler için tek tek gerçekleştirileceği düşünülürse zamanın daha da uzaması şüphesizdir. Binalar tamir edilinceye dek geçen süre içerisinde insanların barınma ihtiyaçları için çadırlara fazlasıyla ihtiyaç duyulmuştur.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi evrakları içerisindeki bir belgede, “*Bursa’da muahharan dahi vuku’ bulan hareket-i arzdan ahâlî aşırı sefâlet çekmekte olduğundan beş*

¹¹³ 1520’de yaptırılan Veled-i Habib Camii adeta bir tekke gibi kullanıldığından bu isimle maruftur.

¹¹⁴ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

yüz ‘aded çadırın irsâli iş‘âr olunmuş ve ahâlî-i merkûmenin bu sûretle sefâletde bırakılmaması levâzım-ı şefkat ve ihsâniyetden bulunmuş olduğundan münâsib nev‘inden olarak beş yüz ‘aded çadırın hemân irsâli tezekkür ve tensîb olunarak keyfiyetinin savb-ı ‘âlîlerine bildirilmesi meclis-i vâlâdan ifâde kılınmış olmağla ber-minvâl-i muharrer icâbının sür‘atle icrâ ve ifâdesi bâbında irâde olunmuşdur”¹¹⁵ ifadelerine yer verilerek Bursa halkının içler acısı bir durumda sokaklarda kaldığı ve acilen 500 kadar çadırın gönderilmesinin talep edildiği anlaşılmaktadır.

Bursa’ya gönderilen Midhat Efendi, ilk izlenimlerini aktardığı tezkiresinde çadırın çok acil ihtiyaçlar arasında olduğunu zikretmiştir. Derhal çadır gönderilmesi talebiyle birlikte bu işin zaman alacağını, bu arada halkın barınmak için fazlaca mağdur olacağını ve kendi imkânları ile Amerikan bezinden 100 adet çadır yapacakları bilgisini de vermiştir. Bir tanesinin içinde en az on kişinin kalabileceği büyüklükte yaptırılacak 100 çadır için 18.000 kuruş harcanacağı hesap edilmiş ve bunun da hazine tarafından karşılanmasını talep etmiştir¹¹⁶.

Talep edilen 500 çadır ile daha sonra Gemlik tarafında bulunan 200 çadırın da Bursa halkına dağıtıldığı, fakat hâlâ açıkta kalan ailelerin olduğu da bir başka belgeden anlaşılmaktadır. “Mezkûr beş yüz kadar çadır ile Gemlik tarafıyçün mahallinde mevcûd olan iki yüz mikdârı çadır o misillü ahâlî-i ‘acezeeye kifâyet etmediğinden bu misillülere verilmek üzere mahallince dahi iki direkli yüz kadar çadır daha gönderilmesi”¹¹⁷ talep edilmiştir.

Bir başka arşiv kaydında rastladığımız bilgilere göre Bursa halkı için 300 kadar çadır toplanarak gönderilmiş ve 100 kadar çadır geride kalmıştır. Halkın barınması için hâlen çadırlara ihtiyaç olduğu bilgisi üzerine kalan 100 adet çadır da Bursa Gemlik’e giden posta vapuruyla gönderilmiştir¹¹⁸.

Çadırların kurulması Bursa halkının ilk etapta barınma ihtiyacını karşılamışsa da zaman ilerledikçe insanların aileleri ve küçük çocuklarıyla bu şekilde yaşamaya devam etmeleri zorlaşmıştır. Hayatın giderek normale dönmesiyle maddî imkânları olanlar evlerini tamir ettirmeye, yıkılanları yeniden inşaaya başlamışlardır. Felâket sonrası can ve mal kaybı yaşayan ailelerden bir kısmı maddî gücünü tamamen yitirmiş ve inşaat işleri için devlet yardımına başvurmuştur.

¹¹⁵ B.O.A. HR.MKT. 105-99.

¹¹⁶ Özcan, a.g.m., s.97.

¹¹⁷ B.O.A. A. JMKT.MVL. 73-39.

¹¹⁸ B.O.A. A. JMKT.NZD. 145-98.

Bursa’da ilim talebelerinden Mehmed Emin, Bursa depreminden sonra Receb ayının son günü maruzatını bildiren bir yardım talebinde bulunmuştur. Ailesi ile birlikte evleri yıkıldığı için çadırda yaşamak zorunda kaldıklarını, çocuklar için de durumun oldukça zor olduğunu, evini yeniden yaptırmaya maddî olarak gücünün yetmediğini beyan etmiştir¹¹⁹. Yardım talebinde bulunurken “*ihsân-ı şâhâne i’tâsıyla*” ifadesini kullanmış, evinin yeniden inşa edilmesiyle ilgili gerekli maddî yardım ile inşaat için ilgili kimselerin gönderilmesini de muhtemelen kastetmiştir. Yardımın içeriğine dair bir talebini açıkça yazmamış olduğundan, bu belge evin tamiriyle ilgili gönderilecek yardımın maddî boyutu, inşaat için gerekli malzemeler ve çalışacak kişilerin mahiyeti hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sadaret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devâir evrakları arasında 25 Zilkade 1271/9 Ağustos 1855 tarihli bir belgede Bursa depreminden sonra ailesiyle birlikte Dersaadet’e gelen Şerife Hanım’ın kendisi ve ailesi için barınabilecekleri bir yer temini için talepte bulunduğunu öğrenmekteyiz. Şerife Hanım, damadının Anadolu ordusunda görev yaptığını ve eğer Dersaadet’e gönderilirse kendilerine onun sahip çıkacağını bildirerek iki talebinden birinin karşılanmasını yazdığı arzuhal ile yetkililere aktarmıştır. Sadaret makamından Serasker Paşa Hazretlerine gönderilen arzuhal ile birlikte damadının gönderilmesiyle ilgili gerekli işlemlerin yapılması emredilmiştir¹²⁰.

Felâket sonrası en acil ihtiyaçların karşılanması için yapılan çadır yardımları sonrasında devletin, binaların tamir ve inşasıyla ilgili de Bursalıları yalnız bırakmadığı ve yardımlarına devam ettiği görülmektedir. İlk birkaç ay içerisinde hayatta kalan kişilerin bir kısmı İstanbul’a getirilerek, kalan kısmı da Bursa’da nispeten güvenli bölgelerde çadırlara yerleştirilerek açıkta bırakılmamışlardır. Deprem izleri enkazın kaldırılmasıyla silinmeye başlanmıştır. Yıkılan binaların hasar tespitleri yapılmış, tamir edilebilir durumda olanların keşif defterleri çıkarılmış, tamiri mümkün olmayanların da tamamen yıkılmalarına karar verilmiştir. Şehrin yeniden inşasıyla çadırlarda yaşayan halkın evlerine yerleştikleri görülmüştür.

3. Bilgi Akışı

Gerek İstanbul merkez teşkilatının gerekse de Bursa yerel yönetiminin ilk ihtiyaçlarından biri bölgeden sağlam ve güvenilir bilgi almak olduğu tartışmasızdır. Halkın aslî ihtiyaçlarının karşılanması için öncelikle ihtiyacın tespit edilmesi ve ilgili makamlara

¹¹⁹ B.O.A. MVL. 163-94.

¹²⁰ B.O.A. A. JMKT.NZD. 157-99.

bildirilmesi gerekmektedir. Yiyecek içecek ihtiyacının en hızlı nasıl karşılanabileceğine karar verilmesi ve çevreden gelecek yardımların da ona uygun biçimde yönlendirilmesi şüphesiz önemli bir husustur.

Yıkılan evlerin ve açıkta kalan insanların ortalama sayısına göre çadır temin edilmeye çalışılmıştır. Devam eden yardım taleplerinden anlaşıldığı üzere gönderilen yardımlar daima eksik kalmış, yetişmemiştir. Atıyye dağıtımında orada bulunmayanların sonradan gelip kendilerine ayrılan kısmı talep ettikleri, çadırlar dağıtıldıktan sonra insanların üç beş aile aynı çadırı paylaşmak zorunda kaldıkları görülmüştür.

Evlerde ve camilerde hasar tespiti yapılması son derece elzem bir hâl almıştır. Çevreden gönderilecek tamir malzemeleri ve inşaat işleriyle uğraşan dülger, kalfa, mühendis, mimar gibi kimselerin sayısını belirlemek ve süratli bir biçimde imar faaliyetlerine başlamak için buna son derece ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim tamir ve inşa işlerine başlamak için gelen mühendis ve mimarlar sokakların boşaltılıp temizlenmesini, yolların açılmasını ve enkazın kaldırılmasını beklemek durumunda kalmıştır.

“Ebniye ve duvar yıkıntılarıyla mesdûd olan sokakların açılması ve mâil-i inhidâm olan ba‘zı mahallerin hedmiyle def‘-i mazarratı zimmında istihdâm olunmakta olan ‘amele ücretleri dahi nihâyet yirmi beş bin guruşu tecâvüz etmemek üzere kararlaştırıldığından icrâ-yı icâbına ol tarafa i‘zâm olunup ‘avdet etmiş olan Meclis-i Vâlâ kâtib-i sânisî sa‘âdetlü Midhat Efendi’nin getürmüş olduğu mazbatalarda inhâ ve istid‘â meclis-i mezkûre lede’l-havâle zikrolunan ‘atıyye-i seniyyenin sûret-i taksîminde ittihâz olunan usûl ve kâ‘ide mazbût ve mu‘tedil olarak yolunda tesviye olunmuş ve fazla verilen otuz bin guruş dahi mâl sandığından alınarak sonradan zuhûr eden muhtâcîne i‘tâ kılındığı anlaşılmış olmasıyla meblağ-ı mezbûrun hazinece icrâ-yı mahsûbu”¹²¹ şeklindeki ifadeden anlaşılan sokakların açılması ve yıkılması gereken yerlerin yıkımı işleriyle ilgilenmek üzere ameleler görevlendirilmiş ve kendilerine 25.000 kuruş tahsis edilmiştir.

Bursa’ya atıyye ve çadır yardımlarını getiren Midhat Paşa’nın, şehirdeki ahvali bildiren geri dönüşleri bu anlamda oldukça önemlidir. Hem halkın maddî-manevî durumunu izah eden hem de şehrin ihyası için hasar tespiti niteliğinde olan bu tahriratlar sayesinde, merkez teşkilatı durumdan haberdar olmuştur. Bu istihbarat Bursa şehri ve halkı için yapılacaklar listesinin en doğru ve çabuk biçimde şekillenmesini sağlamıştır.

¹²¹ B.O.A. A. JMKT.MVL. 73-39.

B. İANE VE ATİYYE DAĞITIMI

Bursa’da yaşanan büyük deprem ve yangın felâketi sonrasında devlet eliyle zor durumda kalan halka pek çok yardım yapılmıştır. Halktan, devletin farklı birimlerine gönderilen arzuhallere, ivedilikle cevap verilerek ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Devlet yardımı gelmeden önce ilk olarak Bursa halkından, hâli vakti yerinde olan bazı yardımseverler aralarında 41.000 kuruş toplamış ve ihtiyacı olanlara dağıtmışlardır. Eşleri askerde olan ya da vefat eden kadınlarla Yahudilerin fakir olanlarına öncelik tanımaya gayret etmişlerdir¹²².

“Bursa’da vukû’ bulan zelzeleden musâb ve hasâr-dîde olan ahâlî hakkında lâzım gelen i’âne keyfiyetinin müzâkeresi için ber-mûceb-i irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mâliye nâzırı devletlü paşa hazretleriyle Meclis-i Vâlâ a’zâsından ba’zı zevât Meclis-i ‘Âlî-i Tanzîmât’da birleşerek ol bâbda mülâhazât-ı vâkı’ayı şâmil kaleme alınan iki bend mazbata”¹²³ şeklinde ifade edilen, maliye nazırının meclis-i vâlâ azalarından birkaç kişi ile biraraya gelerek istişareleri sonucunda hazırladıkları mazbata Bâb-ı Âsafî’ye gönderilmiştir. “Mazbata-i merkûmede beyân olunduğu vechle şu bîçâre memleketin ve seknesinin bi-hikmeti’llâhi Te’âlâ dûçâr oldukları felâket-i ‘azîmenin mehmâ-emken ta’mîri kendilerine devletçe i’âne-i mümkinenin icrâsı”¹²⁴ talep edilerek halkın devlet eliyle yapılacak her türlü yardıma muhtaç olduğu ifade edilmiştir.

Receb ayının 15’inde Hudâvendigâr valisi ile Ticaret, Evkaf ve Maliye nezaretlerine gönderilen şukkada “ve sâir sûretle zarûret hâllerinin indifâ’ına i’âne kabîlinden olmak ve sancakca musâb olanlara tevzî’ kılınmak üzere hazîne-i celîleden üç yüz bin guruş ‘atiyye-i seniyye i’tâ”¹²⁵ olunarak Bursa halkının sıkıntılarını gidermek amaçlı yardım yapılmasına karar verildiği bildirilmiştir. Gerekli işlemlerin hızla başlatılıp yardımların süratle halka dağıtılması ve bu yardıma gerçekten ihtiyacı bulunanların hassasiyetle tespit edilmesi istenmiştir.

Acil olarak istenen 300.000 kuruş ile Bursa’ya gönderilen Meclis-i Vâlâ 2. Kâtibi Midhat Efendi, şehre ulaştığında ilk iş olarak bu yardımları muhtaçlara dağıtmıştır¹²⁶. Midhat Efendi yardıma ihtiyacı olan kişilerin çok olması ve halkın barınacak yerinin kalmaması sebebiyle derhal yeni yardımların gönderilmesini talep etmiştir. Tanzimat Meclisi’nde Bursa

¹²² Özcan, a.g.m., s.97.

¹²³ B.O.A. A.AMD. 54-79.

¹²⁴ B.O.A. A.AMD. 54-79.

¹²⁵ B.O.A. A. JMKT.MVL. 71-70.

¹²⁶ B.O.A. A.AMD. 65-43.

halkı için özel bir komisyon kurulmuştur. Daha önce bahsettiğimiz durumlardan ötürü devletin beklenen yardım talebini karşılayamadığı görülmektedir. Bu sebeple borçlanma usulüne gidilerek halkın mağduriyeti giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yardımlarda en fazla muhtaç olan ziraat ve sanat ehlinin öncelikli tutulmasına karar verilmiştir.

Yardımların taksiminde belli kriterler belirlenmiş ve dağıtım ona göre yapılmıştır. Eşleri ya da çocukları askerde olup hamile olan kadınlara 120 kuruş, geriye kalanlardan durumu orta seviyede tespit edilenlere 40 kuruş ve durumu daha kötü olduğuna kanaat getirilenlere de 80 kuruş dağıtılmasına karar verilmiştir¹²⁷.

Midhat Efendi 300.000 kuruşu Bursa halkından muhtaç olanlara dağıtmış, fakat bu miktar kifayet etmemiştir. Bunun üzerine Bursa Mal Sandığı'ndan 30.000 kuruş daha alarak onu da ihtiyaç sahiplerine pay etmiştir. 330.000 kuruşun 175.680'i Müslüman mahallelerine, kalan 154.320 kuruşun 65.530'u 44 Müslüman köy ve reaya köylerine, 24.600¹²⁸ kuruş Rum milletine, 31.800 kuruş Ermenilere ve 10.300 kuruş da Yahudi milletine dağıtılmıştır. Kalan 22.090 kuruş da sonradan mahallelere ve bazı ihtiyaç sahiplerine perakende olarak verilmiştir¹²⁹.

Kurulan komisyon halka gerekli yardımların sağlanması için borçlanma yolunu bir çare olarak görmüştür. Bu bağlamda Bursa'da bulunan bazı sarraflardan 3000 kese akçe devlet tarafından borç alınacak ve bu borç devlet garantisinde, üç yıl içinde geri ödenecektir. Borç veren sarraflar doğrudan devletle muhatap olacak ve kendilerini garantiye almış olacaklardır. Bursa Mahallî Meclisi de beşi Müslüman, biri Rum ve diğeri de Ermeni olmak üzere bir komisyon kurarak yardıma muhtaç kişileri tespit ve diğer işlemler için çalışmalarına başlamışlardır. Her bir sarrafın verdiği borçların yazılacağı defterler tutulmasına karar verilmiştir. Sarrafların verdikleri borçlar ve isimleri şöyledir¹³⁰:

Hudaverdi oğlu Hoca Abraham	200.000 Kuruş
Mısır Sarrafı Hoca Gozef	200.000 Kuruş
Tankaroğlu Hoca Ohannes	150.000 Kuruş
Hoca Maksud	100.000 Kuruş
Pişmişoğlu Hoca Nişan	125.000 Kuruş
Kaplıcıoğlu Hoca Vihan	100.000 Kuruş

¹²⁷ Özcan, a.g.m., s.101.

¹²⁸ Belge içerisinde bu rakam 24.900 kuruş olarak zikredilmiş, fakat belge sonunda tüm harcama kalemlerinin yazıldığı ve toplamın verildiği kısımda 24.600 kuruş olarak kaydedilmiştir.

¹²⁹ B.O.A. İ.MVL. 332-14251.

¹³⁰ B.O.A. İ.DH. 322-20930.

Mısırlıoğlu Hoca Bedros	100.000 Kuruş
Horasancıoğlu Hoca Bedros	75.000 Kuruş
Bahçıvanoğulları	75.000 Kuruş
Gözekçi Hanlıoğlu Hoca Mıgırdıç	75.000 Kuruş
Damadoğulları	50.000 Kuruş
Zambaoğlu	60.000 Kuruş
Yazıcıoğlu Hoca Ohannes	50.000 Kuruş
Misanoğlu Hoca Agopyan	50.000 Kuruş
Alacaoğlu Hoca Gozef	30.000 Kuruş
Mumcuoğlu	30.000 Kuruş
Oslanoğlu	30.000 Kuruş
Toplam	1.500.000 Kuruş

Bursa Mal Sandığı'nda toplanan 1.500.000¹³¹ kuruşun muhtaç olanlara dağıtılmasında bazı şartlar belirlenmiştir. 3.000 kese akçenin öncelikle depremde zarar gören Bursa, Mihaliç, Kirmasti kazaları ve Kite nahiyesi ile bunlara bağlı köylerde ziraat ve sanatla uğraşan, borcuna karşılık rehin ve kefil gösterebilenlere dağıtılması kararı verilmiştir¹³².

Borçların dağıtılması ve geri toplanması hususunda Bursa Maliye Dairesi'nce kurulmuş olan sandık, mahallî meclis üyelerinden beş Müslüman ile birer Ermeni ve Rum kocabaşın iştirakiyle oluşturulan heyet nezaretinde olacaktır. Bu heyetin görevleri de belirlenmiştir: Heyet üyeleri yardıma muhtaç olanlardan ziraat ve sanat ehlini tespit ederek sınıf sınıf defterlerini tutacak, durumlarını, ihtiyaç derecelerini, kaç kişilik aile olduklarını, alet ve edevatlarında yenilenmeye ihtiyacı bulunanları tafsilatıyla kaydedecektir. Tüm bu kayıtlar dikkate alınarak kime ne kadar akçe borç verileceği kararlaştırılmıştır. Verilen miktar, borcun taksitleri, kefillerin adları ve gösterilen rehinler tek tek kaydedilip borç verilen kişiye ve kefiline mühürlenilerek heyet tarafından onaylatılacaktır. Onaylanan her bir defter Mal Sandığı'nda saklanacaktır. İşlemleri bitenler kefillerinin de bulunduğu bir ortamda akçelerini alacak ve en son hazırlanan defterlerin bir sureti Babıâlî'ye gönderilecektir¹³³.

Kişilerin borç almak için göstermekle yükümlü oldukları eşya, emlak ya da araziler rehin olarak tespit edileceğinden bu gibi bir varlığı bulunmayanların güvenilir bir kefil göstermeleri şart koşulmuştur. Her ikisine de imkân bulamayanlara ise borç verilmeyecektir.

¹³¹ Bir kese akçenin bu dönemde 500 kuruşa tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

¹³² B.O.A. İ.DH. 322-20930.

¹³³ B.O.A. İ.DH. 322-20930.

Borçlar, her senenin sonunda üçte birinin ödenmesi sonucu üç yıl içerisinde tamamen bitmiş olacaktır. Borcunu ödeyenler her yılın sonunda heyet tarafından bir “ilm ü haber” alacak, üçüncü yılın sonunda heyete verecekleri bu “ilm ü haber”ler karşılığında, senetlerini geri alarak borçlarını tamamen ödemiş olacaklardır.

Bursa halkı içerisinde mevcut şartları sağlayamayan ve oldukça zor durumda kalmış kişiler vardı. Rehin ve kefil göstermeye gücü yetmeyen deprem mağdurları için de başka çözüm yolları bulunması gerekmiştir¹³⁴. Halkın özel talepleri de bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bakanlıklar ve yetkili isimler gelen taleplere ellerinden geldiğince olumlu cevap vermeye ve halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.

Sadaret Mektûbî Kalemi adına Deâvî Nezareti’nden Maliye Nezareti’ne gönderilen 11 Muharrem 1275/ 21 Ağustos 1858 tarihli belgede Hacı İsmail isimli vatandaşın Bursa’da meydana gelen depremden bir hayli zarar gördüğü ve evinin çıkan yangında harap olduğu, çoluk çocuğu ile sıkıntıda bulunduğundan dolayı devletten yardım talep ettiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple kendisine Maliye Nezareti’nden 500 kuruş atiyeye verilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Bu miktarın Maliye Nezareti tarafından Deâvî Nezareti’ne gönderilmesi hususunda gerekli işlemin yapılması talep edilmiştir¹³⁵.

“Bursa’da vukû’ bulan zelzeleden musâb ve hasârzede olan ahâlînin tatyîb ve te’minleriçün ihsân-ı hümayûn buyrulup irsâl olunan üç yük guruş ‘atiyye-i seniyye’ nin dağıtımı esnasında orada olmayıp ‘sonradan zuhûr eden ve sezâvâr-ı merhamet-i seniyye oldukları tebeyyün eyleyen ahâlî-i İslâm ve reâyâ dahi mahrûm kalmamak üzere mahallî mâl sandığından alınıp o misillülere taksîm olunan otuz bin guruşun dahi hazînece kabûl’¹³⁶ olunacağı bildirilmiştir.

Yapılan yardımlardan 300.000 kuruşun halka dağıtılması esnasında orada bulunmayanların da durumlarını özel olarak yetkili mercilere bildirdiği ve kendilerine düşen yardım miktarını talep ettikleri görülmektedir.

Yine bir başka belgede, *“Bursa’da geçende vukû’ bulan harîkde ahâlî-i İslâm’dan olan harîkzede olanlardan fakîr fukarâdan bulunan ve hânelerini inşâyâ muktedir olamayan*

¹³⁴ B.O.A. İ.DH. 322-20930.

¹³⁵ B.O.A. A. JMKT.DV. 126-76.

¹³⁶ B.O.A. A. JMKT.MVL. 73-39.

*beş kişiye beş bin guruş 'atiyye-i seniyye ihsân buyrulması'*¹³⁷ için yazılan şukka, halka yapılan yardımları göstermektedir.

Arif Paşa, Sadaret makamına gönderdiği tezkirede, rahmetli Kapıcıbaşı Süleyman Ağa'nın eşi Şefika Hanım, daha evvel başka sebeplerle İstanbul'a gelmiş olan akrabalarından yine Şefika isimli bir kadın ile yanlarında bir çocuk ve cariye de olmak üzere dört kişi olarak İstanbul'da çok zor durumda bulduklarını bildirmiştir. Şefika Hanım, Bursa depreminde malını mülkünü kaybetmiş ve Bursa'ya gönderilen "*atiyye-i seniyye*"den yararlanamamıştır. Arif Paşa'nın tezkiresine verilen cevapta, Bursa'ya gönderilen "*atiyye ve i'âne-i mezkûreden bunlara dahi hisse i'tâsı lâzım geleceğinden*" ifadesiyle Şefika Hanım'a düşen miktarın temini hususunda gereğinin yapılacağı bildirilmiştir¹³⁸.

Yine bir şekilde İstanbul'a giderek Haşim Ağazade Ahmed Bey'in evine misafir olarak yerleştirilen on iki kişiye "*evvel gelen dokuz nefer mâh-ı hâlin üçüncü gecesinden i'tibâren ve sonrası üç nefer beşinci gününden i'tibâren on beş guruş yevmiye*"¹³⁹ tahsis edilmiştir.

Depremde bir hayli zarar gören Kiğılı Dergâhı postnişini Şeyh Hasan Efendi ve kardeşi Hüseyin Efendi'ye de "*ahâlîye tevzî' ve taksîm kılınmak üzere gönderilmiş olan 'atiyye-i seniyyeden lâyıkınca hisse tefrîk ve i'tâsı'*" emredilmiştir¹⁴⁰.

Yardım içerikli bu belgelerden anlaşıldığı üzere Sadaret makamının izin ve onayıyla Maliye, Ticaret ve Evkaf nezaretleri Hudâvendigâr Valiliği'nin de aracılığıyla Bursa halkına "*atiyye-i seniyye*" ve "*iâne*" dağıtmıştır. Muhtaç kişilerin belirlenmesi bizzat kendilerinin başvuruları sayesinde yahut genel olarak yetkililerin ihtiyacı olanlara gelen yardımları pay etmesi şeklinde olmuştur. Dağıtımlar esnasında orada bulunmayan yahut İstanbul'a gitmiş bulunup dağıtılan yardımlardan faydalanamayanların da özel talepleri dikkate alınarak hareket edilmiştir.

Bursa'da yaşayan gayrimüslim teba'adan Ermeniler için de İstanbul'da ve diğer beldelede yardımlar toplanmış ve halka asli ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için dağıtılmıştır. Yerel ve merkezî yönetim makamlarınca gönderilen yardımlarda bir ayırım gözetilmemişse de her milletin hassasiyetle kendi soydaşları için özel yardımları da olmuştur. Bursa'daki görevi bir yıl önce biten ve İstanbul'da bulunan Kevork Episkopos, deprem sonrasında derhal Patrik

¹³⁷ B.O.A. A. jMKT.MHM. 286-24.

¹³⁸ B.O.A. A. jMKT.NZD. 149-42.

¹³⁹ B.O.A. A. jMKT.MHM. 69-73.

¹⁴⁰ B.O.A. A. jMKT.NZD. 145-66.

ve amiralarla (eskiden devlet görevlisi olan nüfuzlu Ermeni aileler) görüşerek, depremzedelere yardım için neler yapılabileceğini istişare etmiştir. Sarraflar kethüdalığını yapan Canik Amira Papazyan'ın da yardımlarıyla Büyük Çarşı'da teberru¹⁴¹ toplamaya başlamıştır. Bu yardımlar 50.000 kuruş olarak 19 Nisanda patrik vekili Karabet Episkopos ve Rahip Bedros Der-Istepannosyan eliyle Bursa'daki Ermenilere gönderilmiştir¹⁴².

Toplanan yardımların dağıtılmasında ismi geçen patrik vekili Karabet'in aynı zamanda, Ermenilerin deprem sonrasındaki işlerinde yardımcı olmak üzere Bursa'ya gönderildiğini de bir arşiv kaydından öğrenmekteyiz. Sadaret makamına yazılan bu belgede, *"Nefs-i Bursa'da vukû'a gelen zelzele ve harîkden dolayı perişân ve târumâr olmuş ve olmakda bulunmuş olan millet-i çâkerânemiz fukarâsını korumak ve mehmâ-emken tesellî etmek üzre millet-i 'ubeydânemiz tarafından vekîl-i çâkerî Karabet Piskopos bendeleri ehliyet ve dirâyet cihetiyle ta'yîn ve i'zâm kılınmış olduğundan hakkında himâyet ve sıyânet-i lâzimenin icrâsıyla bu bâbda vukû'-yâfte olacak müstediya-ı 'âcizânesinin is'âfi ve lede'l-iktizâ hayvân ve araba tedârîki misillü ihtiyâcâtının tervîci emrinde icâb-ı hâlde ifâsına himmet olunması irâde-i 'aliyyesini şâmil Hudâvendigâr kâimmakâmı bendelerine hitâben bir küt'a emir-nâme-i sâmi-i hazret-i sadâret-penâhînin tasdîri bâbında ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir"*¹⁴³ denilerek Bursa halkının deprem ve akabinde yaşanan yangın felâketiyle perişan oldukları, Ermeni teba'anın korunması, teselli edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması için Piskopos Karabet'in Bursa'ya gönderileceği, orada ihtiyaç duyacağı hayvan ve araba gibi konularda kendisine Hudavendigâr Valiliği tarafından yardımcı olunmasının talep edildiği bildirilmiştir.

Ermeni teba'anın talebine cevaben, Hudâvendigâr Vali-i Kaimmakamına, *"Ol tarafda vukû' bulan hareket-i arzdan dolayı dûçâr-ı hâr olan Ermeni milletinin tesviye husûsâtı zımında bu kere Patrikhâne cânibinden ol tarafa iram olunmuş olan Karabet nâm piskoposun teshîl-i umûr-ı me'mûresi Ermeni Patriği ve millet meclisi tarafından müştereken bi't-takrîr inhâ ve istid'â kılınmış olmağla ol vecihle piskopos-ı merkûmun muhtâc olacağı mu'âvenet ve teshîlatın husn-i ifâsına himmet eylemek üzere"*¹⁴⁴ şukka gönderilmiştir. Bahsi geçen Piskopos Karabet'e ihtiyaç duyduğu konularda yardım edilmesi ve işlerinin kolaylaştırılması konusunda Hudâvendigâr kaimmakamlığına izin verilmiştir.

¹⁴¹ Bağış, yardım.

¹⁴² Pamukciyan, a.g.m., s.89.

¹⁴³ B.O.A. HR.MKT. 107-66.

¹⁴⁴ B.O.A. HR.MKT. 107-66.

Yine Bursa halkına dağıtılmak üzere yardım toplanması maksadıyla, Eflak ve Boğdan'a gitme izni talep eden bir rahibin, "*Devletlü Efendim Hazretleri, bundan akdem Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzdan ekseriyâ familyaların bîve ve eşyâları zîr u zeber olarak dûçâr-ı fakr u fâka ve i'âne-i 'umûmiyyeye muhtâc ve sezâdâr bulduklarından ve sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i şâhânedede şundan bundan mümkün mertebe i'âne olunmuş ise de memâlik-i mahrûse-i şâhânededen olan Eflak ve Boğdan ahâlîsinden dahi tasaddukât nâmıyla i'âne cem' olunması emeliyle Bursa metropolidi tarafından bir râhib ve ahâlî-i kazâ-yı mezkûr cânibinden dahi diğere bir nefer ol cânibe 'azîmet eylemek ricâsında oldukları ma'lûm-ı 'âlîleriyle buyruldukda merkûm iki neferin mahall-i mezkûra 'azîmetleri için ruhsat-ı seniyyenin erzân ve şâyân buyrulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir*"¹⁴⁵ şeklindeki izin talebine Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi'nden onay gelmiştir.

Eflak ve Boğdan halkından Bursalılar için yardım toplamaya gidecek rahip ve ona yardımcı bir kimsenin yolculuk izni isteklerine verilen cevapta Rum Patriğine, "*Bundan mukaddem Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzdan dolayı i'âne toplamak üzere oradan gelmiş olan bir rahip ile diğere bir nefer kimesnenin Eflak ve Boğdan tarafına 'azîmetlerine ruhsat i'tâsına dâir vârid olan tezkire-i vâlâkârîleri meâl-i ma'lûm-ı muhibbi olmuş ve bunların 'azîmetleri hakkında bir beis görülmemiş olmağla kendilerine ol vecihle ruhsat verilmesi*"¹⁴⁶ belirtilerek bu taleplerinde bir beis olmadığı ve para toplamak üzere Eflak ve Boğdan'a gitmelerine izin verildiği beyan olunmuştur.

Patrik tarafından yazılan bir teşekkür yazısında da devletin ırk ve din ayrımı gözetmeksizin tüm depremzedelere dağıtmış olduğu atıyyeden ötürü Ermeni halkının son derece memnun oldukları dile getirilmiştir¹⁴⁷.

Gönderilen atıyyenin taksimatı:

12.000 yüz hane itibariyle yüz yirmi beş kuruştan

04.000 elli hane itibariyle seksen kuruştan

14.800 üç yüz yetmiş hane itibariyle kırk kuruştan

¹⁴⁵ B.O.A. HR.MKT. 150-29.

¹⁴⁶ B.O.A. HR.MKT. 150-29.

¹⁴⁷ B.O.A. MVL. 288-46. "*Bursa'da vukû' bulan zelzele ve harikden dolayı kazâzede olan teba'a ve reâyâ fukarâlarına takdîm ve i'tâ olunmak emelinde kemâl-i rahm ü şefkat-i seniyye-i hazret-i şehinşâhîden akdemce in'âm ve ihsân buyrulmuş olan 'atâyâ-yı seniyyeden Bursa'da bulunan millet-i 'âcizânemiz fukarâsına çıkarılan hissa otuz bir bin sekiz yüz gurus olarak mahallinde tarh u tevzî' kılınmasından dolayı cümlesi memnûnen ve teşekkürleri üzerlerine farz-ı 'ayn olan da'avât-ı bil-hayr-i hazret-i şehinşâhîyi zîb-âver-i zebân yâd ü tekrâr etmekde olduklarını mu'raz teşekkürde bu kerre bi'l-vürûd merbûtan takdîm kılınan türkiyyü'l-'ibâre bir kuta mahzar ile ifâde ve beyân etmiş olduklarına ve bu keyfiyet-i müstenbi'u'l-merhamet 'umûmen millet-i 'ubeydânemiz hakkında dahi bir ni'met-i 'uzmâ olduğu derkâr bulunduğuna binâen teşekkürleri 'arz u beyâna ibtidâr kılındı, ol bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir*".

30.800

01.000 muhtâcinden olarak açığta kalmış olanlara verilmek üzere muahharan ihsan buyrulan 31.800 Yalnız otuz bir bin sekiz yüz kuruş¹⁴⁸.

Gönderilen yardımın miktarı ve kimlere dağıtıldığını izah ederek gönderilen Meclis-i Vâlâ evrakında “*beldemiz fukarâlarına ihsân-ı şâhâne buyrulmuş ve bu ihsân-ı pâdişâhîden hiçbir millet mahrum bırakılmayarak Ermeniyân milletimiz kullarına dahi ber-beyân-ı bâlâ hıssa tarh u tevzî’ kılınmış olmasıyla meblağ-i mezkûr milletçe ihtiyâcât-ı sahîhası takayyüd kılınanlara birer birer teslim kılınarak büyük ve küçük cümlemiz nâil-i sürûr*”¹⁴⁹ ifadesi yer almaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere gerçekten ihtiyaç sahipleri olan Ermeniler, dağıtılan ve istifade ettikleri yardıma fazlasıyla mutlu olmuşlardır¹⁵⁰.

Depremi hemen akabinde İngilizler de Bursa halkına dağıtılmak üzere iki gemi ekmek ile bir hayli akçe göndermişlerdir. Receb ayında da Bursa depremzedeleri için vekiller arasında “*iâne akçesi toplamak üzere*” bir defter açılmıştır. Osmanlı’nın, kendi halkının yardımına koşmadığını ve bundan duyduğu büyük üzüntüyü eserinde fazlaca hissettiren Cevdet Paşa, bu yardım kampanyasının da kendisini ve fikirdaşlarını utandırdığını söylemiştir. Artık uyanması ve kendine gelmesi gereken bir dönemde olduklarını vurgulayarak Rusya muharebesiyle cebelleşen bu milleti Rusya topları uyandıramamışken Bursa’nın kudret toplarına bel bağlamıştır¹⁵¹.

Cevdet Paşa’nın sitemlerinin aksine Manguni’nin eserinde, “*İşbu felâket haberine muttali olan Hükûmet (Valilik ve Belediye), mühim ihtiyaçları derhal temin ettiği gibi merkezî Osmanlı Hükûmeti de halkın merhametli pederi olan, haşmetlü Sultan Mecid’in emri üzerine kazazedelerin yardımına yetişmeye gecikmedi. Derhal çadırlar, para, ilaç ve sair ihtiyaç maddeleri göndererek, hiçbir ayırım veya ihmalcilik yapmadan, bütün milletlerin muhtaç ailelerine dağıttı ve Bursalıları teselli etmeye gayret etti*”¹⁵² şeklinde şükran ve minnetlerini sunarcasına yapılan yardımlardan bahsetmektedir.

Yardım taleplerinden anlaşıldığı üzere Bursa şehrinin yeniden eski günlerine dönmesi ve halkın maddî ve manevî açıdan kendini toparlaması hiç kolay olmamıştır. Bursa ahalisinin felâketin izlerini uzun süre silemediği, halkın malını ve mülkünü, kalacak yerlerini, geçimlerini sağladığı işyerlerini kaybetmesinden dolayı, şimdiye dek gönderilen yardımların

¹⁴⁸ B.O.A. MVL. 288-46.

¹⁴⁹ B.O.A. MVL. 288-46.

¹⁵⁰ Besim Özcan, “1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Ankara 2001, S.II, s.719-725.

¹⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.35.

¹⁵² Pamukciyan, a.g.m., s.89.

çokça faydasının dokunduğu, devamının da gelmesini beklediklerini gösteren evraklar ahvali tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir.

Yetkililerin devletin içinde bulunduğu malî krizle birlikte mağdur halk için neler yapılabileceğiyle ilgili değerlendirmeleri, borçlanma usulü gibi üretilen çözümler bir yandan karara bağlanmaya çalışılırken Bursa halkını bu girdaptan kurtaran o yılın mahsulatı oldu. Oldukça bereketli bir sene geçiren ziraat ehli depolarını zahire ile doldurunca devlet yardımlarına ve borçlarına gerek kalmamaya başladı. Ürünlerini satarak ihtiyaçlarını gideren Bursalılar günlük ihtiyaçlarını ve malzemelerini temin edebilir duruma gelince toplanan 3000 kese altının ahaliye dağıtılmayarak hazineye iadesine karar verilmiştir¹⁵³.

C. MAAŞ TAHSİSLERİ, NAKİLLER, İSTİHDAM, VERGİ VE ASKERLİK MUAFİYETLERİ

1. Maaş Tahsisleri

Bursa'da gerçekleşen bu büyük deprem sonrasında halktan gelen yardım taleplerinin bir kısmında "*maaş talepleri*"ni de görmek mümkündür.

Deprem olduğu yıl Ramazan ayının 26. günü Sadaret Dairesi'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen bir belgeden anlaşıldığı üzere Reşid Paşazade Emin Paşa'nın vefatının ardından eşi Zeliha Hanım, zor durumda kaldığını bildirerek kendisine maaş tahsis edilmesini talep etmiştir. Bu talebi henüz karşılanmamışken Bursa'da meydana gelen deprem felâketinde evi yıkılmış, eşyaları kullanılmaz hâle gelmiştir. Durumunu bildiren arzuhali Meclis-i Vâlâ'ya verildiği zaman kendisine ait bir maaşı bulunmadığından ve sıkıntıda olduğundan Zeliha Hanım'a hazineden maaş tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bu durumda gerekli işlemlerin yapılması ve son durumun yeniden kendilerine bildirilmesini isteyen makam Maliye Bakanlığı'na konuyu devretmiş görünmektedir¹⁵⁴.

Bu belgeden anlaşıldığı üzere Zeliha Hanım, eşinin ölümü üzerine geçimini sağlamakta zorlanmaktadır. Bursa'da yaşanan büyük deprem felâketiyle de sığındığı evi ve eşyalarını da kaybetmiştir. Durumunu bildirdiği arzuhal gerekli mercilere ulaştırılmış ve talep ettiği maaşın kendisine bağlanması hususunda işlemler başlatılmıştır.

Bursa'da Sahafklar Çarşısı'ndaki dükkânında saat imalatıyla uğraşan Ahmed Efendi, depremde evi yıkıldığından çok zor durumda kaldığını bildiren bir dilekçeyle kendisine uygun

¹⁵³ B.O.A. İ.DH. 354-23388.

¹⁵⁴ B.O.A. A. İMKT.NZD. 151-45.

miktarda maaş tahsis edilmesini talep etmiştir. Hudâvendigâr kaimmakamlığına gönderilen yazıyla saatçi esnafından Ahmed Efendi'nin müşkil durumdan çıkması ve sanatına devam edebilmesi için kendisine uygun miktarda bir maaş tahsis edilmesi emredilmiştir¹⁵⁵.

2. Nakiller

Bursa depreminin hemen akabinde Receb ayının sonunda Sadaret Mektubî Kalemi'nden gönderilen yazıyla Bursa'da hem deprem hem yangın felâketiyle sarsılan halkın barınacak bir yer bulmakta zorlanacakları, bu sebeple dileyenlerin gönderilen vapurla İstanbul'a gelebilecekleri bildirilmiştir¹⁵⁶.

Halkın Gemlik'e doğru yola çıktığını ve İstanbul'a gelmek niyetinde olduğunu, ancak Gemlik-İstanbul arası işleyen vapurun insanları taşımada yeterli olmayacağını bildirilmesi ve ek bir sefer düzenlenebilmesi için istenen izin ve talep edilen vapura olumlu yanıt gelmiştir. “*Girid vapur-ı hümayûnunun irsâli münâsib*” görülmüştür¹⁵⁷. Bunun üzerine Şaban ayının üçüncü günü Gemlik kazası meclisinden Sadaret makamına durumu rapor eden mazbatada “*Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzda musâb olarak Der-sa'âdet'e gelmek üzere Gemlik'e gelmiş olan yüz yetmiş nefer kesân bu taraftan gönderilen Girid vapuruna irkâben i'zâm ve isbâl olunmuş*” ifadesiyle Gemlik'e gelen 170 kişinin gelen Girit vapuruna bindirilerek İstanbul'a gönderildiği bildirilmiştir¹⁵⁸.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı kayıtları içinden 28 Şevval 1271/ 14 Temmuz 1855 tarihli bir belgede, Bursa'da yaşanan deprem felâketinden ötürü Gemlik'ten İstanbul'a kalkan vapurların ücretlerinde indirim yapılmasına karar verildiğini öğrenmekteyiz. Gemlik-İstanbul arasında yolcu taşıyan kampanya vapurunun ücretlerine depremden kısa bir süre önce yapılan zammın insanları zorlayabileceği, zaten büyük bir felâketten çıkmış olan Bursa halkının bir de vapur bileti için zorlanmasının “*lâyıksız olacağı*”, “*bu keyfiyet bir nev'i tezâyüd-i ıstırâblarını mûcib olacağından bunun yine eski vecihle alınıp verilmesi*” ifadesiyle ücretlerin eski tarife üzerinden alınmasına karar verilmiştir. Bu kadarına da güç yetiremeyecek olan fakir fukaradan yarım ücret alınarak yahut hiç ücret alınmaksızın yolculuklarına müsaade edilmesine özellikle hassasiyet gösterilmesi emredilmiştir¹⁵⁹.

¹⁵⁵ B.O.A. A. }MKT.UM. 216-19.

¹⁵⁶ B.O.A. A. }MKT.NZD. 144-69.

¹⁵⁷ B.O.A. A. }MKT.NZD. 145-58.

¹⁵⁸ B.O.A. A. }MKT.NZD. 145-47.

¹⁵⁹ B.O.A. A. }MKT.NZD. 154-78.

Vapur ücretleri, arşiv belgelerinden anladığımız üzere 40 kuruştan 50 kuruşa çıkarılmıştır. “*Gemlik iskelesine işleyen kumpanya vapurları mukaddemleri kırkar guruş navl almakda oldukları hâlde vak‘a-i hâilenin üzerine gelip gidenleri ecnebî vapurları bâd-ı hevâ getürmekde ise de devlet-i ‘aliyye kumpanya vapuru el-hâletü hâzihî elli guruş navl alarak fakîr ve ‘aceze zarûret çekmekte*”¹⁶⁰ şeklinde dile getirilen zorluk ücretlerin “*ta‘dîl*”i talebiyle değiştirilmiş ve hafifletilmiştir. Deprem sonrası bazı yabancı vapurlar da depremzedeleri ücretsiz olarak taşımışlardır.

Hayrullah Efendi, *Bursa Seyahatnamesi*’nde Gemlik ve Mudanya vapurları ile İstanbul’a gidilebildiğini ve birinin mesafesinin altı, diğerinin ise beş saat olduğunu zikretmiştir. “*Oradan vapur ile İstanbul’a dahi beş sâ‘atde muvâsalat olunur. Vapurun navlı yirmi beş guruşdur*”¹⁶¹ ifadesinde bahsi geçen 25 kuruş, Hayrullah Efendi’nin depremin hemen akabinde yaptığı seyahatte değil, 1863 yılında yaptığı son seyahatindeki fiyatlandırma olmalıdır.

Depremde hasar alan yahut tamamen yıkılan evlerinde hayatlarını sürdürmeleri mümkün olmayan Bursa halkından bir kısmı akraba ve tanıdıklarının yanına, İstanbul’a gitmeyi tercih etmiştir. Bu sebeple ilk başvurdukları çözümlerden biri de Dersaadet’e giden vapurlar olmuştur. Günlük yeme içme masraflarını karşılayacak kadar bile maddî durumları müsait olmayan bu insanların vapur biletine güç yetirmeleri de neredeyse imkânsızdır. Aile fertlerinin sayısı arttıkça yolculuk masrafı da katlanıyordu. Bu sebeple, vapur fiyatlarına yapılan zam depremzedeler için geri alınmıştır. Ancak indirimli fiyatı dahi ödemeye gücü yetmeyecek aileler için özel bir hassasiyet gösterilmesi ve gerekirse hiç ücret almadan muhtaç olanların yolculuk etmelerine müsaade edilmesi emredilmiştir.

İstanbul’a gelen, iskelelerde ne yapacağını ya da nereye gideceğini bilemeyerek öylece biriken insanların yönlendirilmeleri ve gerekirse hepsiyle tek tek ilgilenilerek açıkta bırakılmamaları emredilmiştir¹⁶².

Yaşanan felâket sonrasında İstanbul’a gelmeleri hususunda kendilerine kolaylık sağlanan depremzedelerin, talimat gereği açıkta bırakılmayarak bazı ailelerin yanına misafir olarak verilmeleri kararlaştırılmıştır. Yaşadıkları şehirde barınacak ve sığınacak bir yerleri kalmadığı için yollara düşen bu insanların iskelede yahut sokaklarda kalmalarına müsaade

¹⁶⁰ B.O.A. İ.MVL. 332-14251.

¹⁶¹ Hayrullah Efendi, a.g.e., 197.

¹⁶² B.O.A. A. JMKT.NZD. 145-97.

edilmemiştir¹⁶³. 14 Şaban 1271/ 2 Mayıs 1855 tarihli bir evrakta Bursa ahalisinden on iki kişinin Haşim Ağazade Ahmed Bey'in evine yerleştirildiğini öğrenmekteyiz¹⁶⁴.

Bursa'dan deprem sonrası İstanbul'a gelmiş olan Hacı Yusuf, Hacı Ahmed ve Aişe Hatun burada Ahmed Bey'in evine misafir olarak verilmişlerdir. Aradan birkaç ay geçtikten sonra bu şahıslar İstanbul'da yaşamlarına devam edemediklerini, yardıma muhtaç olduklarını arzuhal ile Sadaret makamına bildirmişlerdir. Sadaret makamı Zabtiyye müşîrine gönderdiği yazıyla Hacı Yusuf Bey ve diğerleri gibi depremde evini, malını mülkünü kaybederek Bursa'da kalmalarına imkân bulunmadığından geçici olarak İstanbul'a gelmiş olanların artık memleketlerine geri dönmelerini, bir an önce işlerine yeniden başlamaları emretmiştir. *"Azîmete kudreti olmayanların bu makûleler haklarında icrâ kılınan usûle tevfiķan gönderilmeleri"* istenmiştir¹⁶⁵.

İstanbul'a gelmeleri konusunda kendilerine kolaylıklar sağlandığı gibi birkaç ay boyunca ailelerin yanlarında misafir de edilen Bursa halkına, evlerine geri dönmeleri hususunda da yardımcı olunmuştur. İstanbul'da kaldıkları süre boyunca dağıtılan iâne ve atıyye ile geçimlerini sağlayan depremzedelere geri dönüş için yolculuk masraflarını karşılama konusunda da kolaylık gösterilmiştir.

Yine deprem sonrası yaşanan felâketin kalıcı zararlarını uzun zaman atlatamayan Karakâdî mahallesinde ekmekçilik yapan İbrahim Ağa'nın Kâmil isimli oğlu İstanbul'a göç etme isteğini bildirmiş, ilgili makamlarca titizlikle yapılan araştırma sonucu bir mani görülmeyerek kendisine izin verilmiştir¹⁶⁶.

3. İstihdam

Bursa depremi sonrasında, evleri yıkılan, yangında eşyalarını kaybeden ve ailesinin geçimini sağlamak için iş talebinde bulunanların olduğu görülmektedir. Meclis-i Vâlâ'ya yazmış olduğu arzuhalde Bursalı Ali Efendi, evinin Bursa depreminde yıkıldığını, eşyalarının da tamamını çıkan yanında kaybettiklerini dile getirmiştir. Deprem öncesinde de *"kendisi zâten ashâb-ı emlâk ve akardan dahi olmadığından"* oldukça müşkil durumda kaldığını beyan etmiştir. Tezkiresinde *"gümrükçe hâline münâsib bir kitâbet hidmetiyle"* görevlendirilmeyi talep etmiştir. Durumu Meclis-i Vâlâ'da değerlendirilmiş ve beyanlarının doğruluğu tespit

¹⁶³ B.O.A. A. }MKT.NZD. 145-97.

¹⁶⁴ B.O.A. A. }MKT.MHM. 69-73.

¹⁶⁵ B.O.A. A. }MKT.NZD. 155-71.

¹⁶⁶ B.O.A. A. MKT.UM. 307-50.

edilmiştir. Sadaret Mektûbî Kalemi Nezareti'nden Gümrük Emini'ne gönderilen yazıda kendisinin uygun bir işte vazifelendirilerek durumun Ali Efendi'ye bildirilmesi istenmiştir¹⁶⁷.

Maliye nezaretine gönderilen bir başka yazıda Bursa'da evi yanan ve yıkılan Ali Efendi'nin kendisine uygun bir işte istihdam edilmek üzere yazmış olduğu dilekçesine de olumlu cevap verildiği ve kendi şartlarına uygun bir işte istihdamının emredildiğini görmekteyiz. İki ayrı belgede ismi geçen Ali Efendi'nin aynı kişi olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü buradaki Ali Efendi'nin deprem sebebiyle Bursa'dan kaçıp İstanbul'a geldiği ve Dersaadet'te bir iş talep ettiği görülmektedir¹⁶⁸.

Hudâvendigâr valisine gönderilen bir belgede de yine Bursa halkından Ali Rıza Efendi'nin evinin depremde yıkıldığı, kalan eşyalarının da çıkan yangında kullanılamaz hâle geldiği bildirilmiştir. Sekiz kişilik ailesiyle birlikte açıkta kalan ve çok zor durumda olan Ali Rıza Efendi için Bursa'da kurulan kadrosu boş bulunan Meclis-i İstintak kitabeti görevine ya da uygun görülecek bir başka işte istihdam edilmesi hususuna değinilmiştir¹⁶⁹.

4. Vergi ve Askerlik Muafiyetleri

Birtakım afetler sonrasında Osmanlı yönetiminin derhal olağanüstü hâl benzeri uygulamalara gittiği ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda kararlar aldığı görülmektedir. Deprem neticesinde çokça zarar gören beldelerin vergilerinin geçici süre kaldırılmasına dair arşivde bazı uygulamalara rastlamak da mümkündür. Yalnızca Bursa depreminde değil, Dersim sancağına bağlı Hasanabad köyünde Bursa'dan bir yıl sonra yaşanan deprem felâketinde halkın çok büyük kayıplar verdiği, köyde ikamet etmelerinin artık mümkün olmadığı ve bu sebeple Harput valisinden vergilerinin bir süreliğine kaldırılması ve kendilerine yardım gönderilmesinin talep edildiği görülmektedir¹⁷⁰.

Bursa halkının yaşadığı felâket ile içine düştükleri zor durum göz önüne alınarak Evkaf-ı Hümayun, Ticaret ve Maliye nezaretleri ile Hudâvendigâr valisine gönderilen şukkada, "*Hânesi bütin bütin münhedim olan ve kudretsiz bulunan 'aceze-i ahâlinin münâsib mahallere yerleştirilerek vergilerinin dahi i'âde-i âsâyiş edinceye dek bir müddet imhâl ve te'hîr*"¹⁷¹ olunduğu ifade edilerek Bursa halkından, evleri yıkılarak açıkta kalan ve

¹⁶⁷ B.O.A. A. }MKT.NZD. 148-68.

¹⁶⁸ B.O.A. A. }MKT.NZD. 154-6.

¹⁶⁹ B.O.A. A. }MKT.UM. 198-35.

¹⁷⁰ B.O.A. A. }MKT.UM. 232-13.

¹⁷¹ B.O.A. A. }MKT.MVL. 71-70.

perişan olanlardan vergilerinin bir süre alınmaması, genel ahval düzelip bu kimseler de ekonomik durumlarını düzeltinceye dek vergilerin ertelendiği bildirilmiştir.

Bazı kişiler Bursa'da yaşanan deprem ve yangın felâketiyle çekirge sürülerinin istilâsını bahane ederek “*Hudâvendigâr sancağının hâsılât-ı ‘öşriyye ve rusûmiyyesini*” eski fiyatı üzerinden almaya çalıştıkları Sadaret makamınca duyulmuştur. Gönderilen yazıda “*bunlardan mevrû‘âta zerre kadar halel ve nakîsa terettüb etmeyip vâridât-ı merkûmenin sene-i sâbık bedelâtına zamm-ı vâfî ile ihâlesi pek münâsib olacağı ifâdesine dâir devletlü Nâmık Paşa Hazretlerinin tevârüd eden tahrîrâtı Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i tâ sûret-i iş'âra nazaran hazînece icrâ-yı îcâbı husûsunun savb-ı sâmilere bildirilmesi tezekkür olunarak mezkûr tahrîrât leffen tesyîr-i savb-ı sâmilere kılınmış olmağla iktizâsının icrâsı ma'rûz-ı himem-i devletleridir efendim*”¹⁷² denilerek Namık Paşa'nın tahriratları doğrultusunda, söz konusu felâketlerin mahsullere herhangi bir zarar vermediği ve bu sebeple mahsul üzerinde fiyat düşürmenin söz konusu olmadığı bildirilmiştir.

Bursa'da yaşanan deprem, yangın ve çekirge sürüsünü bahane ederek mahsulatın zarar gördüğünü iddia ederek geçen senenin fiyatlarıyla, zam yapılmaksızın ihalesi dile getirilmiştir. Namık Paşa'nın duruma açıklık getiren tahriratında mahsulata “*zerre kadar halel ve nakîsa terettüb etmeyip*” ifadeleri ile mahsulün gayet sağlam olduğu ve hiçbir zarar gelmediği bildirilmiştir. Bunun üzerine mahsulatın zamlı fiyatla satılabileceğine karar verilmiştir¹⁷³.

Bursa halkına yardım maksatlı olarak, askerlik çağına gelmiş olan gençlerin celbinin ertelenmesine karar verilmiştir. Bu sayede askere gitme çağında bulunan gençlerin, ailelerinin yeniden kalkınıp ihyasında ve geçim sıkıntısı yaşadığı bu zor günlerde onlara destek olmalarına karar verilmiştir¹⁷⁴. “*Kur'a ile sâbıkları mikdâr 'asâkir alındığı sûretde bir kat daha işleri fenâlaşacağından mümkün ve münâsib olduğu ve karîn-i müsâ'ade-i seniyye buyrulduğu hâlde yalnız nefis-i şehri ve ile musâb olan kurâ ahâlîsinden ve Mihaliç ve Kirmasti kazâlarından alınacak neferâtın imhâli veya 'afvı veyahut mikdârının ta'dil ve tahfîfi ahâlî hakkında olan merhamet-i seniyyenin eser-i cedîdi olur*”¹⁷⁵ şeklinde bildirildiği üzere yapılan maddî ve manevî yardımlar içerisinde askere gidecek olanların ertelenmesi de söz konusu olmuştur. İlgili talepte “*nefs-i Bursa, Kite, Mihaliç ve Kirmasti*”¹⁷⁶ kazalarında,

¹⁷² B.O.A. A. }MKT.NZD. 152-23.

¹⁷³ B.O.A. A. }MKT.NZD. 151-23.

¹⁷⁴ Özcan, a.g.m., s.101.

¹⁷⁵ B.O.A. İ.MVL. 332-14251.

¹⁷⁶ B.O.A. A. }MKT.NZD. 154-77.

halkın bu zor durum karşısında ailelerine yardımcı olabilecek çağdaki erkek çocuklarına ihtiyacının çokça arttığı ve askerlik için bir süre erteleme yahut asker alımında sayıca bir azalma beklendiği görülmektedir. Bu talep üzerine verilen cevapta “*Şimdilik mahallerinde kalarak işleriyle meşgûl olmalarına müsâ’ade olunmak üzere taraflarından devletlü Nâmık Paşa hazretlerine tahrîrât tastîri*”¹⁷⁷ olacağı yani bir sonraki emre kadar askerliklerinin tecil edildiği bilgisi verilmiştir.

D. YAPILARIN TAMİRİ İÇİN PARA VE MALZEME YARDIMLARI

Bursa halkının yıkılan ya da hasar gören evlerini tamir edebilmeleri için en çok ihtiyaç duydukları malzeme kereste olmuştur. Yıkılan yerlerden kullanılabilir durumda olan enkaz parçalarını çıkarıp değerlendirmiş olsalar da kereste ihtiyacı kolayca karşılanabilecek düzeyde değildir. Bu sebeple dağlardan kereste için ağaç kesimine izin verilmesi talep edilmiştir. İrade-i Dahiliye evrakı içindeki bir belgede bu izin talebini ve şart koşulan bazı hususları ayrıntılarıyla görmekteyiz¹⁷⁸.

¹⁷⁷ B.O.A. A.İMKT.NZD. 154-77.

¹⁷⁸ B.O.A. İ.DH. 319/20667. Belgenin transkripsiyonu şöyledir: “*Ma’r’uz-ı çâker-i kemîneleridir ki, geçende vukû’ bulan hareket-i arzdan dolayı nefs-i Bursa’da ve civâr kazâlar ebniyesine hasârât-ı külliye terettüb etmiş ve Bursa sancağı dâhilinde kâin tersane-i ‘âmireye merbût olan cibâl-i ma’lûmeden ahâlinin kereste kat’ eylemeleri memnû’ olarak âhar taraftan gelen kereste dahi hadd-i kifâyede olmayıp bahâsı kesb-i tezâyüd eylemiş olduğundan ahâlî-i fukarâ harâb olan hânelerini ta’mîr ve inşâya muvaffak olmadıklarından başka cüz’î ta’mîr ile kâbil-i süknâ olabilecek ebniye bi’z-zarûr hâli üzere kalarak gün be gün münhedim olmakta idüğü ve ahâlî-i merkûmenin başlıca mahsûlleri ipek olup vukû’ât-ı mezkûreden dolayı ipek böceği besleyecek mahal kalmadığı cihetle eğerçi hulûl-i mevsime kadar lüzümü olan ebniyeler ta’mîr olunamaz ise seniyye-i sabıkaya nisbetle harîr mahsûlü pek az olarak bu yüzden dahi hem ahâlî-i fukarâya ve hem vâridât-ı hazîneye hasâr îrâs edeceği beyânıyla Yarhisâr ve İnegöl ve Pazarcık kazâları civârlarında bulunan Ahu dağlarından her ne kadar tersanenin işine yarar kereste yok denilemez ise de şu ihtiyâcât-ı mahalliye bertaraf oluncaya kadar yine tersane-i ‘âmire mürettebâtına hâlel gelmemek üzere dağ mi’mârı nezâretiyle cibâl-i merkûmeden ahâlinin kereste kat’ına ve tersane-i ‘âmire me’mûrları tarafından men’ olunmuş olan hızârların işlemesine muvakkaten ruhsat i’tâsı husûsu mahall-i mezkûr meclis-i kebîri tarafından bâ-mazbata inhâ ve istid’â olunmasından nâşi keyfiyet meclis-i bahriyyeye lede’l-havâle cibâl-i merkûmenin Gemlik iskelesine kurbîyyeti cihetiyle bundan hâric kereste kat’ına ruhsat verilmesi tersanece uyamaz ise de istihbâr-ı vâkı’aya ve sûret-i iş’âra nazaran ahâlî-i merkûme âfetzede ve i’âne ve merhamete şâyân olduğuna geçende Erdek kazâsında muhterik olan hânelerin inşâsına medâr olmak üzere şâyân buyrulan müsâ’ade-i seniyye üzere Gönen ve Manyas dağlarından kazâ-i mezkûre ahâlisinin kereste kat’ eylemelerine ruhsat i’tâ kılınmış idüğüne mebnî bir savb-ı istid’â cibâl-i merkûmeden Bursa ve civârında bulunan kazâlarda zelzeleden harâb olmuş olan ebniyelerin ta’mîr ve inşâsına mahsûs olup bu vesîle ile tüccâr ve sâire tarafından kesdirilmemek ve ahâlî-i merkûme ta’mîr-i hâneleri için kesdireceği keresteler sâir mahalle nakl u fûruht olunmamak ve bu ebniye kerestesinin içinde kocu tahtası bulunmamak ve kat’ olunacak kereste tersane-i ‘âmirenin işine yarar keresteden olmamak için araba işlemeyen mahallerden ve sâir yer ve Karaçam ve sâir ufak ağaçlardan kat’ kılınmak ve ahâlî tarafından kesilecek kerestenin sayı ve mikdârına ve kimin kesdireceğine mahalli meclisinin ve kereste me’mûruyla dağ mi’mârının ma’lûmât ve nezâreti olmak şartıyla ahâlî-i merkûmenin harâb olan ebniyelerini ta’mîr etmek üzere bir sene müddetle zikrolunan mahallerden kereste kat’ eylemelerine müsâ’ade olunmuş ve isti’mâlî memnû’ olan hızârlardan başka ol havâlide çok hızâr olarak onlarla tahta ve sâire i’mâl olunduğu takrîrci oraya da kâfi olup merbût hâsil olacağı misillü mezkûr memnû’ olan hızârların işlemesine şimdi mesâğ gösterilmiş olsa ileride ba’zı esbâb-ı muzırta vukû’una mücib olup bu dahi ahâlî hakkında hasâr ve ziyânî müstevcib olacağından şu mütâlâ’aya mebnî bu mâddeye mesâğ gösterilmemesi lâzım geleceğinden keyfiyyetin eyâlet-i merkûme ve defterdârı saadetlü efendi bendeleriyle etrâfiyla dağ mimarlarına ifâde eylemek üzere Gemlik kereste*

İlgili belgede görüldüğü üzere dağlardan odun ve ağaç kesimi tersane-i amireye bırakılmış ve halkın normal şartlar altında kesim yapması yasaklanmıştır. Deprem felâketinin yaşanmasıyla insanları barındıkları evlerini kaybetmişlerdir. Tamirlerini yapabilecek malzemeleri bulmakta sıkıntı yaşamaktadırlar. Yaşadıkları felâketin izlerini silebilmek ve normal yaşantılarına geri dönebilmek için inşaat işleriyle uğraşacak erkek nüfusu olan aileler malzeme olduğu takdirde evlerini tamir ederek yeniden yerleşebileceklerdir. Yeni keresteler satın almaya güç yetiremeyeceklerinden dağlardan izin verildiği ölçüde kesim yapmaya ve binaların kereste ihtiyacını karşılamaya izin istemişlerdir.

Bu belgede özellikle vurgulanan bir husus da ipek böceği yetiştirilmesinin zora girdiğidir. İpek, Bursa halkı için önemli bir gelir kaynağı ve devlet hazinesi için de ekonomik değeri yüksek bir mahsuldür. Evlerini, dükkân ve işyerlerini tamir ettiremeyen halkın ipek mahsulünden de kayıplar vermesi onları bir kat daha sıkıntıya sokacaktır. Bütün bu sebeplerle daha önceden Erdek ahalisine de yangında kaybettikleri evlerini inşa etmeleri için ormanlardan ağaç kesmelerine müsaade edildiği gibi Bursa halkına da izin verilmesi makul ve olumlu karşılanmıştır. Ancak bu kesimler dağ mimarı ve kereste memurlarının gözetim ve izinlerine tabi kılınmış özellikle işi ticarete dökmek isteyebilecek olanların önüne geçilmiştir. Kesilecek ağaçların seçiminde de yine tersane-i amireyi zora sokmadan, onların ihtiyacını karşılayacak ağaçları korumaya yönelik şartlar konulmuştur. Kesim işinde kullanılacak aletlerin (hızar) de ölçü ve özellikleri belirtilerek yakın zamanda olmasa da ileride orman ve ağaçların sıhhati hususunda yaşanabilecek olumsuzluklara karşı önlemler alınmıştır. Kesimlerin Karaçam ve onun gibi diğer küçük ağaçlardan yapılmasına ve kimlerin ne kadar kesim yapabileceği hususuna dikkat edilmiştir. Halkın ağaç kesim işlemleri mahalli meclis ve diğer orman görevlilerin gözetim ve denetimine teslim edilmiştir.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi'ne gönderilen bir yazıda, “*Geçende vukû‘ bulan hareket-i arzdan dolayı nefs-i Bursa ve havâlisinde harâb olan mahallerin ta‘mîr ve tesviyesiyçün ahâlî haklarında mu‘âvenet ve teshîlat-ı mümkinine icrâ olunduğu misillü muktezî olan kereste için dahi bir gün sıkıntı çekmemeleri zımmında tersane-i ‘âmiyeye merbût olan cibâlden meşrût ve muvakkat olarak kereste kat’ına ruhsat verilerek*” ahalinin ihtiyaç duyduğu kereste temininde sağlanan kolaylıktan ötürü teşekkür edilmiş ve durumdan duyulan

me‘mûru tarafına iş‘ârî husûsu ifâde ve inbâ olunmuş ve sûret-i ifâde muvâfık-ı hâl ve maslahat görünerek sür‘at-i icrâsı dahi icâb-ı hâlden olmasıyla ol vecihle iktizâ edenlere tahrîrât-ı mukteziyye-i çâkerî tasfîr ve tisyâr kılınmış olduğu muhâtt-ı ‘ilm-i sâmi-i sadâret-penâhileri buyruldukda ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehu‘l-emrindir. 10 Şaban 1271(28 Nisan 1855)”.

memnuniyet bildirilmiştir. Bursa halkı kendilerine sunulan bu istisnai uygulamadan ötürü fazlasıyla memnun olmuş ve fayda sağlamıştır.

Bursa'da memur Namık Paşa'ya gönderilen şukkada Bursa'da meydana gelen depremden ötürü evleri, dükkânları yıkılan ya da çıkan yangında zarar gören ahaliye binaların imar ve inşasında yardımcı olunacağı bildirilmiştir. Yine aynı belgede, *“keşf ü mu'âyenesiyçün evkâf nezâret-i celîlesi tarafından mahsûsan mühendis ve me'mûrlar ta'yîn ve i'zâm kılınmasına yine bunların ve bu makûle müceddeden yapılacak ebniye ve sâirenin nizâmına tatbiki lâzimedden bulunduğu binâen inşâ olunacak ebniyenin nizâmına tevfiz ve sokakların tevsî'i zımmında iktizâ eden haritası mühendis-i mûmâ-ileyhe yaptırılarak hâne ve binâsını inşâ etmek isteyenlere kazâsı mücebince yapmak şartıyla i'tâsı ruhsat olunmak ahâlî-i merkûme haklarında verilen mazbata icrâsı husûsunda savb-ı sâmilere bildirilmesi Meclis-i Vâlâ'da tezekkür tensîb olunmuş olmağla ber-minvâl-i muharrer icâbâtın hüsn-i icrâsına mezîd-i i'tinâ ve himem buyurmaları”*¹⁷⁹ denilerek vakıf eserleri için Evkaf Nezareti tarafından özel mühendis ve memurlar gönderileceği, sokakların genişletilmesi ve vakıf binalarının usulünce yapılması konusunda görevli mühendise harita çizdirileceği, evini şartlara uygun biçimde inşa etmeyi kabul edenlere durumun bildirilmesi için izin verildiği görülmektedir.

Bursa halkının mevcut durumu merkezî ve yerel yönetimi harekete geçirmiş ve yardımlar usulünce gönderilmeye başlanmışsa da halktan gelen şahsî talepler de olmuştur. Evlerini kaybeden halkın tamir yahut yeniden inşa için para ve malzeme yardımında bulduklarını gösteren belgeler de mevcuttur.

Ev, dükkân ve çeşitli binaların tamirleri için şahsi başvurulardan biri Bursa eşrafından Saatçi Ahmed tarafından yapılmıştır. Saatçi Ahmed Efendi depremde zarara uğramış, dükkânında hasar meydana gelmiştir. Devam eden artçı sarsıntılar sebebiyle de dükkânını tamir edemediğini ve geçim sıkıntısına düştüğünü ilgili makamlara bildirmiştir. Bir an evvel işinin başına dönmesi ve sanatını icra edebilmesi için kendisine müspet cevap verilerek kolaylık sağlanmıştır. Ancak belge içerisinde kendisine ne miktarda veya ne şekilde yardım edildiğine dair bir bilgi yoktur¹⁸⁰.

Bursalı Emine Hatun da iki çocuğuyla evleri yıkılınca açıkta kalmıştır. Evinin tamirâtı için gerekli malzemeleri almaya ve ameliye ücretini ödemeye gücü yetmediğinden ve zorlu

¹⁷⁹ B.O.A. A. JMKT.UM. 193-94.

¹⁸⁰ B.O.A. A. JMKT.UM. 201-5.

kış günlerinde çocuklarıyla açıkta barınmasının kendilerini çok zor durumda bırakmasından ötürü yardım talebinde bulunmuştur. Hudâvendigâr valisine gönderilen yazıyla Emine Hatun'un evinin tamiri ve eşyalarının temini hususunda gerekli her şeyin yapılması, tüm masrafların karşılanması söylenmiştir¹⁸¹.

İçinde bulunduğu durumu arz ederek yardım talebinde bulunanlardan biri de Bursa esnafından Hacı Mehmed Efendi'dir. Padişaha ilettiği arz-ı halde dua ve dileklerinden sonra yaşanan deprem felâketinde sahip olduğu evi ve işyerini kaybettiğini ve zor durumda olduğunu bildirerek kahvehanesinin tamiri için yardım talebinde bulunmuştur¹⁸². Deprem sonrası çıkan yangında kahvehanelerin de fazlaca sözü geçmekte ve yanıp kullanılamaz hâle geldiklerinin bilgisi verilmektedir. Hacı Ahmed Efendi gibi şahsî başvurulara para ve malzeme yardımında bulunduğu gibi devlet eliyle tespit edilen ve tamiratları için yardım gönderilen özel mülkler de olmuştur.

Bursa halkından evlerini tamire gücü yetenlerin zamanla az da olsa onarımlarını yapıp evlerine girdikleri, ancak pek çoğunun sefalet içinde kış günlerinde açıkta ve çadırlarda kaldığı bir belgeden öğrenilmektedir¹⁸³.

¹⁸¹ B.O.A. A. }MKT.UM. 231-29.

¹⁸² B.O.A. MVL. 166-6.

¹⁸³ B.O.A. İ.DH. 333/21778. Belgenin ilgili bölümünün transkripsiyonu şöyledir: "...şu az vakit içinde birçoğu ta'mîr ve inşâ olunmuş ve olunmakta bulunmuş ise de ahâlîden pek fakîr olanlar ya'ni zevcleri veyahud oğulları ordu-yı hümayûn câniblerinde olup tedârik-i kût-ı yevmiyeye 'adîmü'l-iktidâr bulunanlar eyyâm-ı şitâda barınabilecek mertebe henüz hânelerinin ta'mîrât-ı cüz'iyelerini tesviye edemeyip çadır ve çerkeler altında hâl-i meşakkat ve sefâletde kalmış olmalarıyla sâye-i isâbet-vâye-i cenâb-ı mülûkânede bu makûle âfzetdegâna bir mikdar i'âne-i nakdiyye olduğu hâlde hânelerinin enkâziyla bir mikdâr dahi kendi taraflarından 'ilâve ederek barınabilecek kadar bir iki oda nümûdâr idüğüne ve devletlü Vâlî Paşa hazretlerinin me'mûriyet-i mahsûsa ile mukaddemâ bu tarafa teşri'lerinde bazı vükelâ-yı 'izâm hazerâtu taraflarından i'âne olunmak üzere mâl sandığından teslim buyurmuş oldukları kırk bir bin bu kadar gurusun menâfi'î cümleye şâmil olmak emeliyle mahrûse-i mezkûrede vâki' olup ekser mahalleri münhedim olan Setbaşı Köprüsü ta'mîrâtına sarf olunması bi't-tezekkür keşf edildikde tahmîn olunan mesârifine nazaran meblağ-ı mezbûr mertebe-i kifâyede olamayacağı anlaşılmiş olduğuna ve fukarâ-yı teba'a-i Hristiyan mukaddem şâyân ve ihsân buyrulan üç yüz bin bu kadar gurusu 'atıyye-i seniyye-i mülûkânenen hisse-mend başka bilâd-ı sâirede olan milletleri agniyâsı tarafından i'âne-i nakdiyye vukû'uyla mehmâ-emken hâlleri ikdâr olunup husûsıyla bunların millet-i İslâmîye gibi zükûrları sülûk-ı 'askerîye olmamasıyla ihtiyâcât-ı vâki'alarında bi'n-nisbe farklı bulunacakları derkâr olduğuna mebnî meblağ-ı mezbûrun zevcleri diyâr-ı âharda olmak veyahut vefât eylemek ve 'alîl ve bîkes bulunmak cihetiyle hânelerini ta'mîre muktedir olamayan zükûr ve inâsdan ba'zı İslâm ile Yehûd milleti fukarâsına hâllerine göre tevzî' tensib olunmuş olmağla bâlâda murakkam olmuş olduğu vechle hânesini ta'mîrde i'âneye muhtâcînden oldukları 'inde't-tahkîkat tebeyyün eden yetmiş beş aded redif hânelerine on bin altı yüz yetmiş ve ahâlî-i sâireden yüz on yedi hâne ashâbına dahi yirmi üç bin elli ve Yahûdî milletinden yüz beş nefere iki bin üç yüz elli gurusu ki cem'an kırk bir bin dört yüz yetmiş gurusu vâlî-i müşârûn-ileyh hazretleri nezâretlerinde meclisçe tevzî' ve i'tâ olunup bir haylice bî-kes ve bî-vâye kesân tesviye-i ta'mîrât-ı cüz'ilerinde oldukça nâil-i i'âne olmuşlar ise de bu makûle daha hayli familya olup cümlesi taksîme idhâl olursa beher hâne ancak kırk elli gurusu hisse-mend olabileceği ve bununla dahi ihtiyâcât-ı vâki'asından birini tesviye edemeyeceği vechle daha haylice kesân bi'z-zarûr açıkta bırakılmış..."

Evlerin tamir ve inşaat işleriyle ilgilenecek erkekleri vefat etmiş olanlar ya da askerde bulunanlar için özel bir hassasiyet gösterilmiş, meclis azaları ve halkın ileri gelenleriyle müşkil durumda bulunanlar tespit edilmiştir. Hudâvendigâr valiliği aracılığıyla Bursa halkına yardım adına toplanıp gönderilen 41.000 kuruşun esasında “menâfi‘i cümleye şâmil olmak” yani tüm Bursa halkının yararına olacak bir şekilde harcanmasına niyet edilmiştir. Bu sebeple bu para yıkılan Setbaşı köprüsünün onarımına harcanmak istenmiştir. Fakat keşfi yapılan köprünün bu miktardan çok daha fazlasına ihtiyacı olduğu tespit edilince malum paranın halka usulünce dağıtılmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. Hristiyan tebaanın daha evvel gönderilen yardımlardan hisse alması ve kendi dindaşları tarafından gönderilen yardımlarla durumlarının düzelmesi sebebiyle Yahudi ve Müslüman ahali arasından muhtaç durumdakiler tespit edilmiştir. 192 hane sahibine hanede yaşayan nüfus ya da evin hasar durumu dikkate alınarak yahut belli bölgelerdeki aynı durumda bulunanlara eşit miktarda dağıtılmak üzere 41.470 kuruş yardımda bulunulmuştur. Yahudilerden 105 kişiye 2.350 kuruş dağıtılmıştır. 75 redif haneye 10.670 kuruş, 117 haneye de 23.050 kuruş yardım edilmiştir. Yapılan yardımların toplamı da 41.470 kuruştur. Bu yardımın ahali için çokça değerli olduğu, ahaliyi az da olsa rahatlattığı, ancak bu miktarların yeterli olmadığı da bildirilmiştir. Binaların kısmî olarak tamir edilebildiği, büsbütün yenilenebilmeleri için daha fazla zamana, yardıma ve malzemeye ihtiyaç olduğu yukarıdaki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Hanelerin durumu ve tek tek kimlere ne kadar yardımda bulunulduğuna dair konuya daha sonra sivil yapıların hasar tespiti ve tamiratları bahsinde değinilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM
1855 BURSA DEPREMİNDE HASAR TESPİTİ

I. SİVİL MİMARİ

A. KONUTLAR

1855 Bursa depreminde büsbütün yıkılan yahut küçük hasarlarla depremi atlattmış olan konutlar olmuştur. Araştırmalar sonucunda yıkılan bina sayısını net olarak belirtmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Hane sahiplerine yapılan yardım kayıtlarından çokça faydalanmış olsak da her belgede ısrarla zikredilen *'muhtaç durumda olan, evi yıkılan ya da hasar alan çok daha fazla ailenin'* olduğudur. Bazı aileler kendi imkânlarıyla evlerini tamir ettirmiş yahut yeniden inşa etmiştir. Bu gibi örneklerin resmi kayıtlara geçmemiş olduğu varsayımıyla yıkılan bina sayısını tereddütsüz bir biçimde vermenin mümkün olmadığı kanaatine varmış bulunmaktayız.

Gökmenzâde'nin eserinde yıkılan hanelerle ilgili tafsilatlı olmasa da bazı bilgiler yer almaktadır. Depremden etkilenen bölge içerisindeki yıkımı *"kaza ve kasabalar münhedim ba'zısı külliyyen münhedim ba'zısı nısfı münhedim ba'zının rub'u münhedim"* oldu ifadesiyle aktarmıştır¹.

Yaşanan ilk depremin ardından Kite köyünde elli-altmış civarında ev yıkılmış, köyde yalnızca bir samanlık kalmıştır. Üç yüz haneli Kayapa köyünde yıkılmayan sadece on ev kalmış olup bunlar da oturulamayacak derecede hasarlıdır. Demirci, Çalı, Yaylacık, Hasanağa, Tahtalı, Görükle ve Akçalar gibi köylerde de evler yıkılmıştır. Fakat bu köylerde yıkılan evlerin sayısı verilmemektedir. Balıkesir ve İzmir'e kadar uzanan bölge ile Mudanya, Gemlik ve Pazarköy'de depremin hissedildiği fakat bir zararın olmadığı belirtilmiştir. Bursa merkezinde Hisar'ın altında bulunan İpek Fabrikası'nda çıkan yangın çevredeki 20 evin de yanıp yıkılmasına sebep olmuştur².

İkinci depremden sonra yaşananlar çok daha acı ve çarpıcıdır. Merkezde hasar alan ve yıkılan bina sayısı oldukça fazladır. Yoğurt Hanı kapısında bulunan kahvede çıkan yangın birçok mahalleye sıçramış ve pek çok binanın yanmasına sebep olmuştur. Gökmenzâde kendine has üslubuyla, bu mahallelerden *"kimi külliyyen muhterik oldu, kiminin nısfı,*

¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.7ab.

² Gökmenzâde, a.g.e., vr.7b-8a.

kiminden bir iki hâne muhterik oldu” diyerek bahsetmektedir. Yanan mahalleler Hayreddin Paşa Mahallesi, Karakâdî Mahallesi, Yiğit Köhne Mahallesi, Hasan Paşa Mahallesi, Ebu İshak Mahallesi, Bedreddin Mahallesi, Kirişçıkızı Mahallesi, Köseleciler Mahallesi ve Şerafeddin Mahallesi’dir. İsmi geçen mahallelerde yıkılmayıp ayakta kalmayı başaran binalar olsa da onlar da yangının sıçramasıyla kullanılamaz hale gelmişlerdir. Deprem kadar, sebep olduğu yangının da hanelere çokça zarar verdiği görülmektedir.

Muradiye tarafındaki hanelerin tamamen yıkılmadığı ve hasarlı evlerin de tamirinin mümkün olduğu belirtilmektedir. Meskenler Deresi’nin Cami-i Kebîr tarafında fazlaca yıkım yaşanmıştır. *“Ba’zı mahalle var ki nısfı münhedim oldu. Ba’zı mahalle var ki rub’u münhedim oldu. Ba’zı mahalle var ki külliyyen münhedim oldu. Hattâ Şehâbeddîn Paşa Mahallesi kırk o kadar vardır altı hâne kalmış. Ahmed Paşa otuz-otuz beş hâne kadar vardır, bir hâne kalmış. Altuparmak Mahallesi, Istabl-ı Bâyezîd Paşa, Veled-i Sarây Mahallesi, Veled-i Gazzâz Mahallesi, Hacı Ya’kûb Mahallesi, Doğan Bey Mahallesi, Sinân Bey Mahallesi, Attâr Husam Mahallesi, Veled-i Mîzânî Mahallesi, Narlı Mahallesi, Simitçi Mahallesi, Hoca Mentuş Mahallesi, Dâye Hâtûn Mahallesi, Süzenkefen Mahallesi, Sarı Sungur Mahallesi, Veled-i Enbiyâ Mahallesi, Şehreküsdü Mahallesi, Mantıcı Mahallesi, Yeni Bezzâz Mahallesi, Reyhân Paşa Mahallesi, Zâğferânlık Mahallesi, hulâsâ çarşının aşağı tarafı gâyet harâb oldu.”*³ Çarşı’nın üst tarafında bulunan mahallelerde hasarın az ve tamirlerinin mümkün olduğu, fakat alt tarafında pek çok hanenin yıkıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci depremde zarar gören köyler; Yenice, Çeltik, Armud, Bilad-ı Yunus, Çavuş, Panayır, Balıklı, Timurtaş, Tepecik, İğdir, Hacı İvaz, Dikencik, Kestel, Değirmenli Kızık, Soğanlı ve Izvat’tır. Soğanlı köyünün yarısından fazlası yıkılmıştır. Izvat köyünde de yalnızca beş hane kalmıştır. Kestel ve civarındaki köylerin bazısının tamamı bazısının yarısı yıkılmıştır. Bazı köylerde ise bir-iki hane yıkılmış, gerisi hafif hasar almıştır. Tepecik köyü tamamen yıkılmıştır. İlk depremde hasar almayan köylerde de ikinci depremde bir hayli yıkım ve can kaybı yaşanmıştır. Keşiş Dağı’ndan düşen kaya parçaları Değirmenli Kızık taraflarına isabet etmiş, Kaplıkaya Deresini doldurmuş ve üç-beş ev dışında köy tamamen yıkılmıştır⁴.

İki büyük deprem sonrasında hafif şiddetli sarsıntılar yaşanmaya devam etmiştir. 1271/1855 yılı Şevval ayının sekizinci ve on yedinci gecelerinde ikişer kez deprem olmuştur. Bursa, yine Şevval ayında yaşanan diğer depremlerle birlikte toplam dokuz kez sarsılmıştır. Zilkade ayında gerçekleşen deprem sayısı toplam on yedidir. Bu yaşanan sarsıntılarda

³ Gökmenzâde, a.g.e., vr.10b-11a.

⁴ Gökmenzâde, a.g.e., vr.14a-15b.

herhangi bir yıkım söz konusu olmamıştır. Devam eden Zilhicce ayında yaşanan sarsıntılar önceki iki aya nispetle biraz daha şiddetli olmuş ve Cami-i Kebîr'in kütüphane tarafında bir fil ayağı, bazı zedelenmiş duvarlar ile Hisar dahilinde birkaç hane yıkılmıştır⁵. İlerleyen günlerde, yaşanan sarsıntıların şiddeti gittikçe zayıflamış ve herhangi bir yapıda hasar yahut yıkım olmamıştır.

Bursa'da Hisar'ın altında kalan yapılar, duvarın yıkılan parçalarından fazlaca zarar görmüştür. Arşiv metinlerinde “*mezkûr Hisâr duvarının bir mikdâr mahallerde münhedim olub ve ziyâdece mahallerde dahi mâil-i inhidâm olmuş olduğundan*”⁶ duvarın tadilat ve inşa işlemlerinin bir an evvel yapılması gerektiği zikredilmektedir.

Hisar'ın hizasında ve karşısında bulunan Rum kilisesi, Rum mektebi ve Metropolitin lojmanı ile reayanın evleri üzerine hasarlı ve yıkılmak üzere olan duvarların tamir keşfi yapılmış ve masraflar çıkarılmıştır. Keşif ve muayene işlemleri için ebniye hulefasından Hacı Akif Efendi ve mühendislerden Seyyid Efendi, duvarcılar ve erbab-ı vukuftan birkaç kişi görevlendirilmiştir. Duvar enkazının kaldırılması, zarar gören mahallerin tamir ettirilmesi ve tamamı yıkılan bölgelerin yeniden inşasına karar verilmiştir.

“*Keşf-i evvel*” defterine kaydedilen bilgilere göre, Rum kilisesi ve mektebinin, metropolit lojmanı ve yanındaki Çuhadaroğlu ve Barutçuoğlu Şerîf Ağa ile Hacı Kadri Ağa'nın ev ve bahçeleri altında bulunan Hisar duvarlarının yıkılan yerleri temizlenip mevcut olan taşıyla ve halis harcıyla yenilenecektir. Feshiyyesi için tahmin edilen masraf 18.720 kuruş iken, duvar inşası için 73.800 kuruş olmuştur⁷.

Nakşî tekkesi yanındaki İzzet Beyin evinin altındaki Hisar duvarları, Neccar Nikola ve Kunduracı Nikola gibi esnafın ve diğer ev sahiplerinin üzerine yıkılmak üzere olduğundan, kaldırılarak eskisi gibi yeniden inşası gerekmektedir. Bunun için tahmin edilen masraf 12.400 kuruştur⁸.

Hisar kapısına gidecek olan yolun kenarındaki Ali Efendi'nin evinin altındaki duvar da yine Yahudi ailelerinin evleri üstüne yıkılmak üzeredir. Bu kısmın tadilat ve inşası için 36.000 kuruş masraf çıkarılmıştır⁹.

⁵ Gökmenzâde, a.g.e., vr.15b.

⁶ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

⁷ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

⁸ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

⁹ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

“*Tophâne'nin sancak burcu duvarları ziyâdece harâb ve birkaç mahallerinden münşakk olmuş olduğundan tahtında bulunan re'âyâ ve Yehûd menâzilleri üzerine mâil-i inhidâm olmuş olduğundan yalnız hedmiyle tesviyesi*” için 9.840 kuruş masraf belirlenmiştir¹⁰.

Hisar duvarlarının yıkılan ve yıkılmaya meyilli olan hasarlı kısımlarının keşif ve muayene işlemleri sonucu yapılacakların toplam masrafı 150.760 kuruş olarak hesap edilerek ilgili makamlara bildirilmiştir¹¹.

Hisar duvarının zarar verdiği tespit edilen seksen Hıristiyan, yirmi beş Yahudi ve üç de Müslüman hanesi vardır. Evlerin ve Hisar duvarının tamir edilmesiyle ilgili yazılan keşif raporu sonrasında da bazı farklı kararlar alınmıştır. Müslüman ailelerin yaşadığı bölgede bahçelerin kenarları yıkılmaya başladığından, hane sahipleri, “*bahçelerin 'arzlarından altı yüz elli zirâ' tûlen ve duvarından dahi altı zirâ' kadar hedm olunarak*” 650 zira olarak ölçülen kısmı terke rıza göstermişlerdir.

Hıristiyanların evlerinden altmış beş tanesi ve Yahudilerinkinden birkaçı Hisar duvarları sebebiyle fazlasıyla tehlike altındadır. Bu evlerin aynı yerde, enkazları kaldırılarak yeniden inşa edilmesi fazlasıyla masraflı ve külfetli olacaktır. “*Hıristiyân ve Yehûd mahallesine karîb olan Çatalfırın Mahallesi civârında vâkî' ahâlî-i İslâm'dan ba'zularının tasarrufunda bulunan hâne ve dut bâğçeleriyle hâlî 'arzların ve hareket-i arzdan münhedim olan bir bâb hammâm yerinin ashâbını bi'l-irzâ mübâya'asıyla bu taraftaki hânelerin enkâzını oralara naklederek inşâ-yı hâne eylemeleri ve fakat mezkûr hammâm suyundan ve gerek başka sudan bu hânelere alınacak suların musluk ile cereyân itdirilmesi Rum milleti despotu ve Yehûd hahambaşı hâzır olduğu hâlde*” şeklinde ifade edilen bilgiye göre evlerin bir başka bölgeye nakledilmeleri teklif edilmiştir¹².

Bursa'da hangi milletten olduğuna bakılmaksızın herkesin ihtiyacı karşılanmaya ve problemleri çözülmeye çalışılmıştır. Hıristiyan ve Yahudilerin yoğunlukta olduğu bölgede de hisar duvarlarının yaşattığı tehlikeden ötürü birtakım kararlar alınmıştır. Bu kararlar alınırken Rum milleti despotu ve Yahudi hahambaşı da görüşmelerde hazır bulunmuşlardır. Rum kilisesi ve birkaç Rum hanesi ile üç İslam hanesinin mesafeleri ve durumları göz önünde tutularak taşınmadan buldukları yerde problemlerinin çözülebileceği görülmüştür. Fakat diğer hanelerin konumları gereği tehlikeden müstağni kalamayacaklarına karar verilmiştir.

¹⁰ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

¹¹ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 1.

¹² B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 2.

Hıristiyan ve Yahudi hanelerinden taşınmalarına karar verilenler için Çatalfırın Mahallesi civarındaki boş araziler ve dut bahçeleri uygun görülmüştür. Müslüman ailelere ait olan boş araziler evleri yıkılan ailelerin yeniden kendilerine hane inşa etmeleri için tahsis edilmiştir. Bu hususu beyan eden ilâmların birer nüshasının, ileride lâzım olabileceği düşüncesiyle hane sahiplerine verilmesi uygun görülmüştür¹³.

150.760 kuruşa tamamlanacak olan Hisar duvarının inşaat işlerinin, hiç kimsenin tasarrufu altında bulunmamak kaydıyla Hıristiyanlara verilmesi kararlaştırılmıştır. Tüm bu kararlar Hudâvendigâr Valiliği tarafından yazılan tahrirat ile Meclis-i Kebîr ve Meclis-i Vâlâ'nın mazbatalarıyla gayet uygun bulunmuş ve işlemlerin derhal başlaması emredilmiştir. Evlerine giremeyen, yıkılan duvarları kaldırıp enkazı çıkaramayan ve açıkta, çadırlarda kalarak zorluk çeken halkın bir an evvel bu zor durumdan kurtarılmaları talep edilmiştir¹⁴.

Evlerini tamir için yardıma muhtaç olan halkın mevcut durumlarının merkezî idareye bildirilmesine sürekli devam edilmiş ve belli aralıklarla yardımlar gönderilmiştir. Daha evvel gönderilen yardımların usulüne uygun biçimde dağıtıldığı fakat hala açıkta kalan fazlasıyla yardıma muhtaç ailenin olduğu da bildirilmiştir. Hıristiyan ahaliye daha evvel gönderilen 300.000 kuruştan hisse verilmiş olması ve diğer şehirlerdeki dindaşları tarafından toplanılan yardımların kendilerine ulaşmasıyla ihtiyaçlarının büyük bir kısmı karşılanmıştır. Bu sebeple yeni yardımların Yahudiler ve Müslüman aileler arasında paylaşılması uygun görülmüştür¹⁵.

Yardıma muhtaç olan hane sayısı oldukça fazladır. Gönderilen yardımlar tüm bu hanelere paylaşılacak olsa aile başına 40-50 kuruş ancak düşmektedir. Bu miktar hasar gören herhangi bir evin tamiri için asla yeterli olmayacaktır. Ailelerin biran evvel evlerini tamir ettirerek içlerine girebilmeleri için öncelikli gruplar tespit edilerek bir sıralama yapılmıştır. Mahallelerde en aciz durumda olanların, başlarında erkekleri olmayan hanımlar olduğu belirlenmiştir. Açıkta kalan bu ailelerin tamirat işlerini üstlenecek reisleri olmadığından, eşini kaybetmiş olan hanımlara öncelik verilmiştir. Öncelik verilen aileler arasında, evlatları yahut eşleri askerde olanlar da vardır¹⁶.

Öncelikli ailelerin tespit edilmesiyle yapılan yardımlardan biri Meclis-i Kebîr azalarından Tahir Ağa, Rasıh Efendi ve Sergerde İbrahim Ağa aracılığıyla 22 haneye 4.840

¹³ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 3.

¹⁴ B.O.A. İ.MVL. 347-15066, 5-6.

¹⁵ B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

¹⁶ B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

kuruşun dağıtılmasıdır. Her bir haneye 220 kuruş olmak üzere yapılan dağıtım ile evlerindeki hasarı kısmen de olsa gidermeleri amacı güdülmüştür. Bu dağıtımda, evleri tamamen yıkılanlarla ailesi kalabalık olup çoluk çocuk açıkta kalanların öncelikle tercih edildiği görülmektedir. Fakir, çok çocuklu, kimsesiz ve dul oldukları tespit edilerek yardım yapılan yirmi iki kişi hakkında şu bilgiler verilmektedir:

1. Kavaklı Mahallesi'nde Hacı Refi' Molla hanesine 220,
2. Kavaklı Mahallesi'nde Kebaboğlu Mustafa hanesine 220,
3. Kavaklı Mahallesi'nde Şerife Hatun hanesine 220,
4. Kavaklı Mahallesi'nde Rifat Molla hanesine 220,
5. Veled-i Yaniç Mahallesi'nde Galib Molla hanesine 220,
6. Veled-i Yaniç Mahallesi'nde Misili Veli Mehmed hanesine 220,
7. Tahtalı Mescid Mahallesi'nde Değirmenci Ahmed'in zevcesi hanesine 220,
8. Tahtalı Mescid Mahallesi'nde Kütahyalı Hasan zevcesi Zeliha Hatun hanesine 220,
9. Tahtalı Mescid Mahallesi'nde Burunsuz Hadice Hatun hanesine 220,
10. Bâbu's-Sicn Mahallesi'nde Akçaköylü Cemal Ahmed hanesine 220,
11. Cami-i Kal'a Mahallesi'nde Kayseriyeli Hoca Mehmed Efendi'ye 220
12. Cami-i Kal'a Mahallesi'nde Hisar İmamı oğlu zevcesi hanesine 220,
13. Nakkaş Ali Mahallesi'nde Arabacı Halil hanesine 220,
14. Eski Hamam civarında Berber Abdullah hanesine 220
15. Eski Hamam civarında Hacı Cemal Keleş hanesine 220
16. Filboz Mahallesi'nde Çelebizade Reşid Molla'nın zevcesi hanesine 220
17. Filboz Mahallesi'nde Ahmed Molla hanesine 220,
18. Filboz Mahallesi'nde Çeşmeci Halid hanesine 220,
19. Filboz Mahallesi'nde Nalbant Ali Molla hanesine 220,
20. Manastır Mahallesi'nde Kör Abdullah hanesine 220,
21. Kavaklı Mahallesi'nde Geredeli Ömer hanesine 220,
22. Kavaklı Mahallesi'nde Köleoğlu Ali Molla hanesine 220 kuruş¹⁷

Evlerinin şimdilik bir kısmını tamir edebilmeleri ve o kısımda kalabilmeleri için fakir ve muhtaç olanlardan tespit edilen elli beş haneye de Meclis-i Kebîr azasından Hacı Muhtar Bey, Hacı Ahmed Bey ve Dürdaneli Süleyman Ağa aracılığıyla toplam 11.620 kuruş dağıtılmıştır. Yardım yapılan aileler ve yardım miktarı ilgili belgede aşağıda sıralandığı şekildedir:

¹⁷ B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

1. Reyhan Paşa Mahallesi'nde Afyoncuoğlu Osman hanesine 220,
2. Reyhan Paşa Mahallesi'nde Dul Kezban kadın hanesine 220,
3. Reyhan Paşa Mahallesi'nde Maksud Molla hanesine 220,
4. Reyhan Paşa Mahallesi'nde Esirci Hacı Mehmed zevcesi hanesine 220,
5. Reyhan Paşa Mahallesi'nde Hacı Dede zevcesi hanesine 120,
6. Zağferanlık Mahallesi'nde Kürd Mustafa hanesine 220,
7. Zağferanlık Mahallesi'nde Börekçi Halil Ağa hanesine 220,
8. Veled-i Enbiya Mahallesi'nde Ahmed Çavuş hanesine 220,
9. Veled-i Enbiya Mahallesi'nde Yürekli Ali Ağa kızı hanesine 220,
10. Yiğid Cedid Mahallesi'nde Ekmekçi Emin Ağa'nın hanesine 220,
11. Yiğid Cedid Mahallesi'nde Hafize Hatun hanesine 220,
12. Pazar-ı Milh Mahallesi'nde Seyyid Molla hanesine 220,
13. Hayreddin Paşa Mahallesi'nde Uncu İsmail hanesine 220,
14. Hayreddin Paşa Mahallesi'nde Mehmed Bey hanesine 220,
15. Hayreddin Paşa Mahallesi'nde Kebabcı Hasan'ın hanesine 220,
16. Hayreddin Paşa Mahallesi'nde Kebabcı Abdullah hanesine 220,
17. Elmalık Mahallesi'nde Gedeleklioğlu Nazif hanesine 220,
18. Elmalık Mahallesi'nde Kara Hafız hanesine 220,
19. Tekke Mescid Mahallesi'nde A'mâ Şems Molla Biraderzade Eytamı hanesine 220,
20. Hacı İlyas Mahallesi'nde Dilsizoğlu Ali hanesine 220,
21. Daye Hatun Mahallesi'nde Feyzioğlu Abdullah hanesine 220,
22. Daye Hatun Mahallesi'nde Kara Ali oğulları hanesine 220,
23. Daye Hatun Mahallesi'nde Demirci Köylüoğlu Ali Molla hanesine 220,
24. Mantıcı Mahallesi'nde Nalbant kalfası Süleyman hanesine 220,
25. Mantıcı Mahallesi'nde Mûytâb¹⁸ Mustafa zevcesi hanesine 220,
26. Şehreküstü Mahallesi'nde Boyacı kalfası Mustafa hanesine 220,
27. Şehreküstü Mahallesi'nde Hacı Hüseyin hanesine 220,
28. Sağrııcı Sungur Mahallesi'nde İsmail dayı hanesine 220,
29. Sağrııcı Sungur Mahallesi'nde Münâdî Haşım Ağa hanesine 220,
30. Enarlı Mahallesi'nde Muallim-i sıbyan Hüseyin Efendi hanesine 220,
31. Enarlı Mahallesi'nde Dikici Ali zevcesi hanesine 220,
32. Veled-i Saray Mahallesi'nde Derviş zevcesi Hadice Hatun hanesine 220,

¹⁸ Kıldan eşya yapan kişi.

33. Veled-i Saray Mahallesi'nde İsa zevcesi hanesine 220,
34. Şehabeddin Paşa Mahallesi'nde Hadice Hatun hanesine 220,
35. Attar Husam Mahallesi'nde Tahtalılı Kadın Hatun hanesine 220,
36. Mahalle-i mezbûrede Serdar Süleyman zevcesi Fatıma Hatun hanesine 220,
37. Veled-i Kazzaz Mahallesi'nde Halil Molla hanesine 220,
38. Veled-i Kazzaz Mahallesi'nde Semerci Mehmed zevcesi Hanife Hatun hanesine 220,
39. Veled-i Kazzaz Mahallesi'nde Bakırcı Süleyman oğlu Ahmed hanesine 220,
40. Veled-i Kazzaz Mahallesi'nde Eskici Mehmed'in yetimleri hanesine 220,
41. Istabl-ı Bayezid Paşa Mahallesi'nde Tahir Molla hanesine 220,
42. Sultan Orhan Gazi Mahallesi'nde Cami-i Kebir müezzini A'mâ Hafız Mehmed Said Efendi hanesine 220,
43. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Leblebici Molla Mustafa hanesine 220,
44. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Necibe Hatun hanesine 220,
45. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Emine Hatun hanesine 220,
46. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Süleyman hanesine 220,
47. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Fatıma Hatun hanesine 220,
48. Ahmed Dâî Mahallesi'nde Akka Hatun hanesine 220,
49. Abdal Mehmed Mahallesi'nde Karahisarlı'nın yeğeni Seyyidi Molla hanesine 220,
50. Kiremitçi Mahallesi'nde Kel Ali zevcesi Fatıma Hatun hanesine 220,
51. Simitçi Mahallesi'nde Kethüda zevcesi hanesine 220,
52. Doğan Bey Mahallesi'nde İbrahim Çavuş hanesine 220,
53. Altıparmak Mahallesi'nde İmam Hacı Mehmed Efendi hanesine 100,
54. Kiremitçi Mahallesi'nde Sağır Pehlivân'ın zevcesi Selime Hatun hanesine 60,
55. Alaca Mescid Mahallesi'nde Şerife Fatıma Hatun 120 kuruş¹⁹.

Evleri yıkılan ya da hasar alan ahaliden yardıma ziyadesiyle muhtaç oldukları tespit edilen elli dokuz hane sahibine de Meclis-i Kebîr azasından Hacı Nuh Ağa, Mahkeme kâtibi Hacı Mehmed Efendi ve Çarşı ağası el-Hac Abdülvâsıt Ağa aracılığıyla 11.630 kuruş paylaştırılarak evlerinin şimdilik bazı kısımlarını tamir ettirmelerine yardımcı olunmuştur. Yardım yapılan aileler ve yardım miktarları şöyledir:

1. Arablar Mahallesi'nde Meczub Molla Süleyman hanesine 220,
2. Arablar Mahallesi'nde Süleyman Efendi zevcesi Hanife Hatun hanesine 220,
3. Arablar Mahallesi'nde Fotralı Atîka Hatun hanesine 220,

¹⁹ B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

4. Arablar Mahallesi'nde Dikici Osman'ın hanesine 220,
5. Arablar Mahallesi'nde İsmail Molla Mustafa zevcesi hanesine 220,
6. Arablar Mahallesi'nde Türk Ahmed zevcesi hanesine 100,
7. Hoşkadem Makramevî Mahallesi'nde Fakih Molla Hüseyin zevcesi hanesine 100,
8. Hoşkadem Makramevî Mahallesi'nde Durmuş zevcesi Hadice Hatun hanesine 220,
9. Üçkuzular Mahallesi'nde Mazlum zevcesi Amine Hatun hanesine 220,
10. Hacılar Mahallesi'nde Behiyye Hatun hanesine 220,
11. Hacılar Mahallesi'nde Yohannis Efendi'nin boşadığı hanımın hanesine 220,
12. Ali Paşa Mahallesi'nde Kürd Hasan kızı hanesine 400,
13. Ali Paşa Mahallesi'nde Çakıcı İbrahim zevcesi hanesine 220,
14. Ali Paşa Mahallesi'nde Nefise Hatun hanesine 220,
15. Ali Paşa Mahallesi'nde Fatıma Hatun hanesine 120,
16. Ali Paşa Mahallesi'nde Mehmed zevcesi hanesine 220,
17. Ali Paşa Mahallesi'nde Demirci köylü Mustafa Efendi'nin annesinin hanesine 220,
18. Ali Paşa Mahallesi'nde Altınoğlu Hacı Mehmed zevcesi hanesine 220,
19. Ali Paşa Mahallesi'nde Atranoslu Fatıma Hatun hanesine 220,
20. Ali Paşa Mahallesi'nde Fındıkoğlu Salih'in annesinin hanesine 220,
21. Ali Paşa Mahallesi'nde Şerife Zeyneb Hatun hanesine 220,
22. Ali Paşa Mahallesi'nde Yörük Ali Molla hanesine 100,
23. Çardak Mahallesi'nde Koca Kavak Kızı hanesine 220,
24. Çardak Mahallesi'nde Eskici Mehmed Dayı'nın hanesine 100,
25. İbrahim Paşa Mahallesi'nde Feyzullah Dayı'nın hanesine 220,
26. İbrahim Paşa Mahallesi'nde Urgancı Hasan zevcesi hanesine 100,
27. Şeyh Konevî Mahallesi'nde Ahmed Efendi'nin hanesine 220,
28. Şeyh Konevî Mahallesi'nde Kazıklılı Salih zevcesi hanesine 220
29. Şeyh Konevî Mahallesi'nde Abdi zevcesi hanesine 220,
30. Şeyh Hamid Mahallesi'nde Kara Veysî hanesine 220,
31. Şeyh Hamid Mahallesi'nde zian oğlu zevcesi hanesine 220,
32. Şeyh Hamid Mahallesi'nde Meryem Hatun hanesine 100,
33. Şeyh Hamid Mahallesi'nde Zamane oğlu zevcesi Emine Hatun hanesine 220,
34. Kademeri Mahallesi'nde Kalaycı Salih hanesine 440,
35. Maksem Mahallesi'nde İbrahim zevcesi Âişe Hatun hanesine 220,
36. Maksem Mahallesi'nde Semercioğlu Ali zevcesi hanesine 220,
37. Maksem Mahallesi'nde Nefise Hatun hanesine 220,

38. Maksem Mahallesi'nde Mahmud oğlu Ahmed'in hanesine 220,
39. Maksem Mahallesi'nde Kirmastili Hanife Hatun hanesine 220,
40. Maksem Mahallesi'nde Emanetçi Mehmed Ağa zevcesi hanesine 220,
41. Maksem Mahallesi'nde Akçaköylü Emine Hatun hanesine 220,
42. Arab Mehmed Mahallesi'nde Nakkaş Raşid Molla kızlarının hanesine 100,
43. Arab Mehmed Mahallesi'nde Fatıma Hatunhanesine 220,
44. Arab Mehmed Mahallesi'nde Edhem zevcesi hanesine 100,
45. Arab Mehmed Mahallesi'nde Kavas zevcesi hanesine 220,
46. Başçı İbrahim Mahallesi'nde Dersiâm Sufi Ahmed Efendi hanesine 220,
47. Veled-i Habib Mahallesi'nde Yenişehirli Penbe Hatun hanesine 220,
48. Hoca Alizade Mahallesi'nde Hadice Hatun hanesine 220,
49. Arablar Mahallesi'nde Dikici Abdülkâdir hanesine 220,
50. Arablar Mahallesi'nde Topçu İbrahim Kayını hanesine 220,
51. Arablar Mahallesi'nde Beğcelioğlu Derviş Said'in zevcesi hanesine 150,
52. Arablar Mahallesi'nde Çavuşoğlu Ali zevcesinin hanesine 150,
53. Arablar Mahallesi'nde Muallim-i sıbyân İsmail Efendi hanesine 100,
54. Arablar Mahallesi'nde Kara Ahmed'in kızı Habibe Hatun hanesine 220,
55. Arablar Mahallesi'nde Süvari Çavuş Osman Ağa hanesine 220,
56. Veled-i Kurd Mahallesi'nde müteveffâ Hasan Efendi zevcesi hanesine 220,
57. Ebî Şahme Mahallesi'nde Muhzır zevcesi hanesine 150,
58. Vezîrî Mahallesi'nde Müezzîn Hüseyin hanesine 220,
59. Vezîrî Mahallesi'nde Hacı Abdi zevcesi Zekiyye Hatun hanesine 220 kuruş²⁰.

“Meclis-i Kebîr azâsından fazîletli Hacı Halîl Efendi ve Hazret-i Emîr Efendimiz şeyhimiz reşâdetlü Tâhir Efendi ve reşâdetlü es-Seyyid Şeyh el-Hâc Hâfız Şevkî Efendi ve Hazret-i Emîr Efendimiz câmi'-i şerîf imâmı Hacı İsmâ'îl Efendi ma'rifetleriyle tevzi' ve taksîm olunan ber-vech-i bâlâ elli altı hânenin şimdilik biraz mahalleri i'mâr kılınmak üzere sâhibleri yedlerine” verilmek üzere 10.970 kuruşluk atıyyenin dağıtımı da şöyledir²¹:

1. Hazret-i Emîr Mahallesi'nde Esad Molla hanesine 220,
2. Hazret-i Emîr Mahallesi'nde Çeşmeci Mehmed hanesine 220,
3. Hazret-i Emîr Mahallesi'nde Bükücü Hasan oğlu A'mâ Ömer'in hanesine 220,
4. Hazret-i Emîr Mahallesi'nde Suri kızı Habibe Hatun hanesine 220,

²⁰ B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

²¹ Bkz. Ek 3.

5. Müteveffa Kahveci Raşid zevcesi Şerife 'Atıka Hatun hanesine 220,
6. Zeyniler Mahallesi'nde Halil'in hanesine 220,
7. Kösreciler Mahallesi'nde Bükücü Mehmed'in hanesine 220,
8. Kösreciler Mahallesi'nde Çakıroğlu zevcesi Şerife Hatun hanesine 220,
9. Kösreciler Mahallesi'nde Abdüllatif zevcesi Şerife Hatun hanesine 220,
10. Kösreciler Mahallesi'nde Muallim Ömer Efendi'nin oğlu Halil Molla hanesine 220,
11. İki kapılı Mescid Mahallesi'nde Küçük Mehmed oğlu Ahmed hanesine 220,
12. İki kapılı Mescid Mahallesi'nde Munise Hatun hanesine 220,
13. Hacı Seyfeddin Mahallesi'nde Feyzullah Çavuş hanesine 220,
14. Hacı Seyfeddin Mahallesi'nde Hüseyin'in hanesine 220,
15. İbnü'l-Bezzâz Mahallesi'nde Helvacıoğlu Mustafa hanesine 220,
16. İbnü'l-Bezzâz Mahallesi'nde Penbe oğlu Ali hanesine 220,
17. İbnü'l-Bezzâz Mahallesi'nde Dehdan Ali zevcesi hanesine 220,
18. İncirlice Mahallesi'nde Katırcı İzzet hanesine 220,
19. İncirlice Mahallesi'nde Kömürcüoğlu Ahmed'in hanesine 220,
20. İncirlice Mahallesi'nde Küfenci 'Ali'nin hanesine 220,
21. İncirlice Mahallesi'nde Mansur oğlu Mustafa hanesine 220,
22. İncirlice Mahallesi'nde Eskici Ali'nin hanesine 220,
23. İncirlice Mahallesi'nde Destereci Ahmed zevcesi hanesine 220,
24. Meydancık Mahallesi'nde Çavdaroğlu Halil'in hanesine 220,
25. Meydancık Mahallesi'nde Somalı Hafız Efendi'nin zevcesi hanesine 220,
26. Hacı Sevindik Mahallesi'nde Hafızoğlu Mehmed'in hanesine 220,
27. Hacı Sevindik Mahallesi'nde Sarı Âişe oğlu Hüseyin hanesine 220,
28. Bayezid Paşa Mahallesi'nde Bulamacıoğlu Ali Molla'nın hanesine 220,
29. Bayezid Paşa Mahallesi'nde Âişe Kadın hanesine 220,
30. Şeyh Şiblî Mahallesi'nde Şerbetçi Mustafa'nın hanesine 220,
31. Fazlullah Paşa Mahallesi'nde Kızıklı Hüseyin'in hanesine 220,
32. Hacı Baba Mahallesi'nde Ahmed Molla'nın hanesine 220,
33. Hacı Baba Mahallesi'nde Boyacı Yusuf'un hanesine 150,
34. Hacı Baba Mahallesi'nde Ekmekçi Şerif Dayı'nın hanesine 200,
35. İshak Şah Mahallesi'nde İmam Hafız İbrahim Efendi hanesine 160,
36. İshak Şah Mahallesi'nde Hadice Hatun hanesine 400,
37. İshak Şah Mahallesi'nde Rukiyye Hatunhanesine 30,
38. İshak Şah Mahallesi'nde Hacı Hatun hanesine 30,

39. Alaca Mescid Mahallesi'nde el-Hac Hulusi Molla'nın hanesine 220,
40. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Peştemalcı Ahmed'in hanesine 200,
41. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Mehmed Çavuş'un hanesine 220,
42. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Mustafa'nın hanesine 220,
43. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Kahveci Mehmed'in hanesine 200,
44. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Dolabcı Yusuf'un hanesine 220,
45. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Veli Ahmed'in hanesine 220,
46. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Kayyum Süleyman zevcesi Âişe Hatun hanesine 220,
47. Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde Hamamcı Ali Dayı'nın hanesine 20,
48. Namazgâh Mahallesi'nde Kızıklı Salih'in hanesine 200,
49. Namazgâh Mahallesi'nde Çolak Yusuf hanesine 160,
50. Namazgâh Mahallesi'nde Fodulacı Osman zevcesi Akka Hatun hanesine 200,
51. Baba Zakir Mahallesi'nde Beledîci 'Osmân'ın hanesine 100,
52. Baba Zakir Mahallesi'nde Ballı Saraylı Osman'ın hanesine 200,
53. Alacahırka Mahallesi'nde Demirci İbrahim hanesine 220,
54. Umur Bey Mahallesi'nde Bacacı Hüseyin'in hanesine 100,
55. Umur Bey Mahallesi'nde Külhancı Hüseyin'in hanesine 200,
56. Mesud Makramevî Mahallesi'nde yanarak ölen Kara Sâlih oğlu Mehmed hanesine 200²².

Hudâvendigâr sancağında bulunan Mihaliç ve Sincan kazaları da depremden fazlaca etkilenen bölgelerdendir. Hususi olarak bu iki kazada ve köylerinde hasar alan yahut yıkılan evler ve can kayıplarıyla ilgili bir rapor tutulmuştur. Rapora göre iki türbe, otuz sekiz cami ve mescid yıkılmıştır. Müslüman ahalden evi yıkılanların sayısı 651, reayadan evi yıkılanların sayısı 222'dir. Yirmi üç Müslüman ve altı gayrimüslim hayatını kaybetmiştir. Yirmi dokuz kişinin vefat ettiği felâkette biri hariç tamamı gayrimüslimlerden olmak üzere 13 kişi de yaralanmıştır. Yıkılanlar arasında bir de kilise bulunmaktadır. Yıkılan hanelerin yanı sıra geriye kalan evler de fazlasıyla zedelenmiş ve zamanla içlerinden bazıları daha yıkılmıştır. Hasar almış olan evlerde tamirat yapılmadan kalınması da mümkün olmamıştır. Depremin ardı kesilmediği için tüm ahalinin dışarıda ve çadırlarda yaşamaya devam ettikleri bildirilmektedir²³.

²² B.O.A. İ.DH.. 333-21778.

²³ B.O.A. Ev.d...15614.

Bursa'yı birkaç defa ziyaret imkânı bulan yabancı seyyahlardan Georges Perrot, deprem sonrası geldiği Bursa'yı anlatırken gördüğü ve misafir olarak kaldığı evlerin içler acısı durumundan bahsetmektedir. Hanelerin mevcut durumları, yaşadıkları felâketin ne denli büyük ve kalıcı olduğunu gözler önüne sermektedir. Bursa'daki neredeyse bütün evler depremden zarar görmüştür. Seyyah, özellikle evlerin alelacele tamir edilmelerinden ötürü çok fakir bir görüntüye sahip olduklarını gözlemlemiştir. Hıristiyanların evleri de Türklerinkiyle aynı durumdadır. Kentin tamamı çamur ve tahtadan yapılan evlerden oluşmuştur. *“Bir iki katlı bu kulübelerin nasıl bir kasırga veya basit bir sağanağa dayanabildiğine şaşıyorum”* sözleriyle mevcut evlerin ne kadar dayanıksız olduğuna dikkat çekmektedir. En fakir evlerin de çarşının batısındaki Yahudi mahallelerinde olduğunu söylemektedir. Çok küçük odalı evlerde adeta üst üste yatan kalabalık nüfuslu ailelerin yaşadığından bahsetmektedir²⁴.

Deprem öncesi ve sonrası yıllarda Bursa şehrini ziyaret eden seyyahların, eserlerinde depremin izlerinden muhakkak bahsettikleri görülmektedir. Şehrin gerek tarihi mirasına gerek sivil mimarisine en çok zararı 1855 yılında ardarda yaşanan deprem felâketlerinin verdiği hemen hepsinin ortak kanaatidir. Daha çok Bursa'ya tarihi dokusunu ve değerini kazandıran mimari eserlerin hasarlarından bahsetseler de, seyahatnamelerinde kısa ve tafsilatsız olarak yıkılan evlerden de söz ettiklerini söyleyebiliriz. Şehrin tamamının yıkıldığı, insanların uzun süre açıkta kaldıkları ve evlerini derme çatma tamir edebilenlerin de zor şartlar altında olduklarına değinilmiştir²⁵.

Deprem esnasında Bursa'da bulunan yahut daha sonraki yıllarda şehri ziyaret eden seyyahların aktardığına göre sağlam yapılmış ahşap evlerin dışında ayakta kalmayı başaran olmamıştır²⁶. Coopeer'ın aktardığı bilgilere göre en çok yıkımın yaşandığı bölge bir tepe üzerinde yer alan Rum Mahallesi'dir. Mahallenin üst tarafındaki evler aşağı kısımdakilerin üzerine çökmüş ve orada büyük bir yıkım söz konusu olmuştur. Civar köylerden gelen bilgiler pek çok köyün tamamen yok olduğu yönündedir. Yıkılmayan ahşap binalar da fazlasıyla hasar aldığından ev sahipleri yıkılır endişesiyle içlerine girmeye cesaret edememiştir. Gemlik'te depreme yakalanan bir yolcu, ev ahşap olmasına rağmen yıkılmasından endişe ederek kendisini dışarıya atmak istediğini fakat merdivenlerde savrulmuş olarak dışarıya çıkamadığını paylaşmıştır. İkinci depremde felâketin boyutları daha da artmış, “temelinden yükselip

²⁴ Nurşen Günaydın-Raif Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Şubat, 2000, s.138-148.

²⁵ Yıldırım, a.g.e., s.518-526.

²⁶ Yıldırım, a.g.e., s.519.

yerinden fırlayan şehirde” ahşap binalar çökmüş, hasarlı binalar da yıkılmıştır. Daha ilk tespitlerde ölü sayısı 400 civarındadır. Çıkan yangınla yok olan binaların sayısı da artmıştır. Gümrük evi de içindeki mallarla birlikte alevlere teslim olan yapılar içindedir. On sekiz saat süren yangında 1500 ev ve dükkân yok olmuştur. Seyyahın aktardığına göre Avrupalılar şehri ilk fırsatta terk etmiş, halk da kendilerine enkazdan bulduklarıyla derme çatma barakalar kurarak evlerinin yıkıntıları arasında yaşamaya başlamıştır²⁷.

Yabancı seyyahlardan Hamlin, ikinci depremde binaların boş olmasından dolayı can kaybının beklenenden daha az olduğuna dikkat çekmiştir. İlk depremde hasar almış olan evler, hanlar, hamam ve pazarların dolu olması durumunda 6000 kişinin daha can vermesi muhtemel olduğunu ifade eden seyyah, boşaltılmış olup ikinci sarsıntıda çöken evlerin çoğunluğunun Yahudi mahallesinde bulunduğunu bildirmektedir. Bu evler kerpiçten yapılmış olup birbirleri üzerine eğilerek yahut içindekileri büsbütün hapsedecek biçimlerde yıkılmışlardır. Morning Chronicle muhabirinin aktardığına göre, taştan yapılmış olan tüm evler yıkılmış, dağ yamaçlarından kopan kaya parçaları Yahudi Mahallesindeki evlerin üzerine yuvarlanmıştır. Bursa’ya bir fersah²⁸ uzaklıktaki Tikindji(?) Köyü’nün tamamen yok olduğu ve civar köylerde de fazlasıyla yıkım olduğu haberleri gelmiştir²⁹.

Depremde yıkılan binalar harabeler şeklinde uzun süre yığıldıkları yerde bırakılmıştır. Yanan binaların da isli ve kömürleşmiş kalıntıları yıllar sonra ancak kaldırılabilmiştir. Ölüm yıldönümleri çoğu zaman yıkıntıların üzerinde ve çevresinde anılmıştır³⁰. Warsberg, Ahmet Vefik Paşa’nın şehri yeniden inşa etme çalışmalarını aktarırken bu kalıntılara atıf yapmıştır. Enkazların geniş bir alana yığılmış halde olduğunu, ev sahipliğini yapan ailenin de depremde bir kaya parçasının evlerini ezişini izlediklerinden, hala deprem korkusunu içlerinde taşıdığını aktarmıştır. Bahsi geçen aile, deprem sonrası bir yıl kadar İstanbul’da kalarak Bursa’ya dönmeye uzun süre cesaret edememiştir³¹.

B. İŞYERİ VE DÜKKÂNLAR

Şiddetli sarsıntılarıyla şehri yerle bir eden deprem felâketi ve akabinde yaşanan yangın sonucunda Bursa’da pek çok insan evsiz ve işsiz kalmıştır. Dakikalar içinde tüm yaşam şartları değişen insanlar ve silueti değişen bu şehir uzun zaman kendisini toparlayamamıştır. Ciddi bir maddî darboğazda olan devletin yardımları da bir anda kalkınmayı

²⁷ Yıldırım, a.g.e., s.5517-518.

²⁸ Muhtelif mesafelere tekabül eden değerde bulunan bir uzunluk ölçüsü. Denizde üç millik bir mesafe.

²⁹ Yıldırım, a.g.e., s.520.

³⁰ Yıldırım, a.g.e., s.522.

³¹ Yıldırım, a.g.e., s.522.

gerçekleştirebilecek düzeyde olamamıştır. Özellikle ekonomik kalkınma için mevcut durumun düzeltilmesi, çarşı ve pazarların yeniden inşa ve tamir işlerinin bir an evvel gerçekleştirilmesi öncelikli hususlar arasındadır.

Bursa'da ekonomik hayat çarşılar, hanlar ve pazarlar ile evlerinin civarında küçük dükkânlarıyla ticaret yapan esnaf arasında akmaktadır. Kahvehaneler, saatçiler, ayakkabıcılar gibi dükkân sahiplerinin ekmek teknelerinin tamiri yahut yeniden inşası için yapmış oldukları yardım başvurularından anlaşıldığı üzere Bursa esnafı depremde maddî ve manevî olarak fazlasıyla etkilenmiştir.

Yıkılan yahut yanan dükkân ve işyerleriyle ilgili tutulmuş bir evrakın olmaması sebebiyle net bir rakam vermek, zararın boyutlarını yahut yıkılan dükkânları sayıca tespit etmek mümkün değildir. İşyerlerine dair bilgilerimiz genellikle çarşılar ve hanlarla ilgili kayıtlara dayanmaktadır. Arşiv metinlerinde işyerleriyle ilgili bir hasar tespit raporuna rastlamayıpımız ve dükkânının tamiri için yardım talebinde bulunan bir iki örnek dışında fazla bir malumat elde edemeyişimiz sebebiyle Bursa esnafının durumunu daha genel ifadeler ve toplu olarak çarşılar üzerinden aktarmaya çalışacağız.

“Aşağı Ağaççılar Çarşısı, Kayhan Çarşısı, Pazarcular: Odun Pazarı, Bit Pazarı, Hurdacılar, Çilingirler, Köseleciler, Timurcular, Aşağı Haffaflar, Okçular, Baş Çıkırıkçılar, Tabancacılar, Kundakçılar, tâ Nalıncılar Hamamına kadar Kayhan tarafı külliyyen muhterik oldu. Bin bir dükkân, altmış üç bin altı yüz nüfus telef oldu dediler ise de hakikat üzere ‘adedi ma’lûm olmadı”³². Gökmenzâde'nin yıkılan ve yanan dükkânlarla ilgili verdiği sayı bini aşmaktadır. Tüm bu çarşıları ve dükkânları harap eden yangın Yoğurt Hanı'nda bir kahveden çıkmış ve çok geniş bir alana yayılmıştır³³.

Bursa bezzaz³⁴ esnafı da depremde bir hayli zarar görenlerdendir. Bursa Mahalli Meclisi'nden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen bir mazbatadan anlaşıldığı üzere Çelebi Sultan Mehmed vakfından Kazzaz Hanı yakınlarındaki İvaz Paşa Hanı Demirkapı mevkiinden Sandıkçılar Çarşısı'na kadar olan bölgede dükkân işleten bezzazların kubbeleri çökmüştür. Dükkânların bağlı oldukları vakıflar, tamiratlarından sorumlu olmasına rağmen varlıklarının yeterli olmayışından dolayı dükkânların tamiratları esnafa bırakılmıştır. Dükkân sahiplerinin, kubbe yıkıntıları arasında kalan kurşunlar ile dükkânlarını tamir ettirmelerine karar verilmiştir. Enkaz içinden kurşunların çıkarılması ve taksimi ile çarşının temizlenerek

³² Gökmenzâde, a.g.e., vr.9b.

³³ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9b.

³⁴ Bez satan, manifaturacı.

kubbelerin onarılması işlerini takip etmek üzere esnaftan küçük bir komisyon kurulmuştur. Tüm bu hususlar Meclis-i Vâlâ'da karara bağlanarak esnafın daha fazla mağdur olmaması için işlemler hızlandırılmış ve dükkân tamirlerine bir an önce başlanması uygun bulunmuştur³⁵.

Dükkân sahiplerinin mağduriyetlerini gidermeye kubbe enkazından çıkan kurşunlar yetmemiştir. Vakıfları yardımıyla çarşıdaki enkaz kaldırılıp yıkıntılar arasından çıkarılan 3008 kıyye kurşun komisyona teslim edilmiştir. Komisyonun da genel kanaati üzere kurşunların tamirata yetmeyeceği gerekçesiyle dükkân sahiplerinden tamirata destek olmaları istenmiştir³⁶.

Arşiv metinlerinde rastladığımız birkaç yardım talebinden Bursa esnafının dükkân ve işyerlerine geri dönebilmeyi arzu ettiğini görmekteyiz. Talep ettikleri yardımlarla işyerlerindeki hasarı gidererek çalışmaya devam etmeyi uman Saatçi Ahmet Efendi bunlardan biridir³⁷. Yine halka yapılan yardımlar bahsinde değindiğimiz Bursa esnafından Hacı Mehmed Efendi kahvehanesini de kaybeden ve büyük mağduriyet yaşayanlardandır³⁸.

Özellikle Kayhan Çarşısı ve Büyük Çarşı'da yangın sebebiyle Keresteciler, Haffaflar ve Çıkrıkçılar'ın dükkânları yanmıştır. Özellikle kerestecilerin dükkânları yangını artırmış, alevler gittikçe şiddetlenmiş ve geriye kullanılabilecek hiçbir şey bırakmamıştır. Gazzazhane boğazında bir kahvehaneden de yangın çıkmış, fakat çok etrafa yayılmayarak üç beş dükkâna sıçrayarak sönmüştür. Bu dükkânların sahipleri ya da hangi işle meşgul olduğu bilgisi verilmemektedir³⁹. Ahmed Cevdet Paşa, çıkan yangın sonunda beş yüz civarı ev ve dükkânın yok olduğunu zikrederken dükkânlar için özel bir sayı belirtmez⁴⁰.

Hisar'ın yamacında bulunan İpek Fabrikası'yla ilgili tafsilatlı bilgiler içeren arşiv belgeleri üzerinde daha önce durulmuştu⁴¹. Bazı farklılıklarıyla beraber seyyahların da fabrikadan bahsettikleri görülmektedir. Beaufort, olayı arşiv belgelerindeki ile paralel biçimde aktararak ölen fabrika işçilerinin sayısını 15 olarak aktarır. Bursa'da bulunan ipek fabrikalarından yalnız bir tanesinin hasar almadan kurtulduğunu, diğerlerinin ise işçileriyle birlikte yıkıldığını ifade eden Timbs, fabrikaların keyfiyeti ve ölenlerin sayısı ile ilgili başka

³⁵ B.O.A. İ.MVL. 340-14694; B.O.A. A.)MKT.MVL. 75-39.

³⁶ B.O.A. İ.MVL. 340-14694.

³⁷ B.O.A. A.MKT.UM. 201-5.

³⁸ B.O.A. MVL 166-6.

³⁹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.9ab.

⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.34.

⁴¹ B.O.A. İ.DH. 316-20363.

bir ayrıntıya yer vermemiştir. Eski sur ve kale çöküntüleri 10-12 civarında evi ve Rum bir imalatçı olan Hacı Anastasi'nin de fabrikasını yıkmıştır⁴².

II. UMUMİ BİNALAR (KAMU BİNALARI)

A. DİNÎ YAPILAR

Bursa tarihî yapılarının hemen tamamında, yaşanan deprem felâketlerinin izlerini görmek mümkündür. Vakıf kültürüyle yoğrulan, bir klasik Osmanlı şehri olan Bursa, camileri, medrese ve mektepleri, türbe, zaviye ve dergâhları ile halkın dinî ve manevî coşkularına ev sahipliği yapan mekânların süslediği bir merkezdir.

Tarihî ve siyasî şahsiyetlerin yahut “*sadaka-i câriye*” prensibini içselleştirmiş olan manevî büyüklerin vakıfları aracılığıyla bina buyurdıkları eserlerden pek çoğu Bursa depremlerinde hasar almıştır. Cami, türbe, mektep, han, hamam gibi çeşitli ünitelerden oluşan imaretler kendi kendilerini idame ettiren canlı ve hareketli yapılar olarak dikkat çekmektedir. İnsan vücudundaki her bir organın farklı işlevleri yerine getiriyor olduğu gibi bahsi geçen binalar da topluma farklı alanlarda hizmet eden müesseseler olmuştur. Yaşanan felâkette yapılar sağlamlıkları ölçüsünde ayakta kalabilmiş yahut tümünden yıkılmıştır. Ağır hasarlı olanların yanı sıra hafif tadilatlarla eski işlevini kolayca kazanabilecek durumda olan binalar da olmuştur.

Deprem sonrası cami, mescit ve türbelerin ilk durumlarını rapor eden önemli bir arşiv belgesinde imaretler, bazı mektep ve medrese isimlerine de yer verilmiştir⁴³. Köprü ve birkaç hamamın hasar durumunu da aktaran bu belge, şehrin adeta bir fotoğrafını yansıtmaktadır. Bursa tarihî ve dinî yapılarının neredeyse tamamının mevcut durumlarını aktaran belgeyi orijinal diliyle sunuyoruz:

“Bu defa vukû‘ bulan hareket-i arzda mahrûse-i Bursa’da vâki‘ cevâmi‘ ve mesâcid ve etrâb-ı şerîfe ve sâir hayrâtın keyfiyetleridir ki ber-vech-i âtî zikrolunur.

Hazret-i Emîr Efendimiz câmi‘-i şerîfinde bir sakat olmayub fakat iki ‘aded minâreleri pekce zedelenmiş olduğundan hedmleri lâzım geleceği ve havlî duvarları münşakk ise de zarar gelmeyeceği ve türbe-i şerîfeleri derûnunda bir sakatlık olmayub fakat pencerelerinin üç ‘adedi üzerleri cüz’ice münşakk olmuş ise de bir zararı olmayacağı ve ‘imâret-i

⁴² Yıldırım, a.g.e., s.519-520.

⁴³ Bkz. Ek 4.

'âmirelerinin fırın ve mahall-i sâiresi külliyyen münhedim olub fodulası muvakkaten Çelebî Sultân Mehmed Hân hazretleri 'imâret-i 'âmirelerinde tabh olunduğu ve kârgîr helâları külliyyen münhedim olduğu ve müşârun-ileyh hazretlerinin civârlarında vâki' Cezerî Kasım Paşa vakfından medrese ziyâde harâb olduğu,

Zeynîler Mahallesi câmi'-i şerîfnde bir şey olmayub minâresinin şerefesine kadar yıkılmış olduğu ve mahalle-i mezkûrede 'Abdullatîf Kudsî Hazretlerinin türbe-i şerîfleri külliyyen münhedim olduğu ve Zeyniyye Mektebi dahi harâb olduğu,

Fazlu'llâh Paşa Mahallesi'nde mekteb-i şerîfin cüz'î duvarı şakk olduğu,

İbn Bezzâz Cami'-i Şerîfi sakat olmayub fakat minâresinin şerefesine kadar münhedim olduğu,

Hacı Seyfeddîn Câmi'-i Şerîfi'nin minâresinin şerefesi harâb olub gövdesinde olan şakk ta'mîr kabul ideceği ve mektebinin münhedim olduğu,

Mücellidî Câmi'-i Şerîfi'nin mihrâb tarafında olan duvarının bir mikdâr yıkılmış olduğu,

Sultân Yıldırım Câmi'-i Şerîfi'nde bir sakat olmayub edâ-yı sâlât olunmakda ise de ancak minâresi şerefesine kadar yıkılmış ve gövdesi pekce zedelenmiş idüğünden câmi'-i şerîfe mazarratından ihtirâzen hedmi lâzım geldiği türbe-i şerîfeleri derûnunda bir sakat olmayub fakat sofa kubbeleri münşakk olmuş ve medresesinin kubbeler tarafında olan odaların sofa kubbeleri münhedim olub cevânib-i erba'ası zarârsız olduğu ve 'imâret-i 'âmireleri fırınında ve destgâhında bir sakatlık olmayub fodulası tabh olunmakda ise de sâir mahalli münhedim olduğu civârında Mollâ Yegân Medresesi'nin odalarında ve duvarlarında bir sakatlık olmayub fakat çamaşırhânesi münhedim olduğu,

Müşârun-ileyhin civârında Çukur Mahalle Mescid-i Şerîfi duvarları şakk olduğu,

Selîm-zâde Câmi'-i Şerîfi'nin üç duvarı şakk ve ba'zı mahalleri münhedim ve minâresi külliyyen harâb olduğundan inhidâmı lâzım geleceği,

Eşref-zâde Dergâhı tevhid-hânesinde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi türbenin üzerine yıkılmış idüğünden türbe-i şerîfin ekser mahalli münhedim olduğu,

Hoca Taşkın Mescid-i Şerîfi'nin kubbe ve etrâf duvarları külliyyen şakk olub minâresi şerefesine kadar münhedim olduğu,

Bâyezîd Paşa Mescid-i Şerîfi'nin bir mikdâr sıvaları dökülmüş ise de medresesinde bir sakatlık olmadığı,

Çelebî Sultân Mehmet Hân Hazretlerinin Câmi'-i Şerîflerinde bir sakatlık olmayub fakat kapısı üzerinde vâki' kubbenin kenâr ta'bir olunan mahalli harâb olduğu ve edâ-yı sâlât olunmakta bulunduğu ve minâresi şerefesine kadar münhedim ve temeline kadar münşakk olub hedm olunmadığı hâlde mazarrât edeceği ve câmi'-i şerîf havlîsinde şadırvân ve havlî duvarları külliyyen münhedim olduğu ve türbe-i şerîflerinde bir şey olmayub fakat havlîsinde olan duvarlarının münhedim olduğu ve 'imâretde ba'zı mahalleri cüz'ice zedelenmiş olduğu medresesinde bir şey olmadığı,

Müşârun-ileyh civârında vâki' 'Abdülvâsi' Efendi Vakfî'ndan mekteb-i şerîfin duvarları şakk olduğu.

Kösec 'Alî Paşa Vakfî'ndan bir bâb medresenin duvarları külliyyen şakk olduğu.

Hundî Sultân Hazretlerinin türbe-i şerîfelerinde bir şey olmayub fakat havlîsinin etrâf duvarlarının ba'zıları münhedim olduğu,

İncirlice Mahallesinde Hasan Efendi Mescidi külliyyen ve minâresi şerefesine kadar harâb olduğu,

Mahalle-i mezkûre mescid-i şerîfi külliyyen harâb olduğu,

Hacı Sevindik Mescid-i Şerîfi'nin bir 'aded penceresi ile havlîsinin ba'zı duvarları münhedim olduğu,

Meydancık Mescid-i Şerîfinde bir sakat olmadığı ve mektebinin ba'zı mahalleri harâb olduğu,

Tatarlar Mescid-i Şerîfi'nde bir şey olmadığı,

Pazar-ı Esb Câmi'-i Şerîfi'nde bir şey olmayub minâresinin şerefesi düşdüğü ve ortası şakk olduğu ve havlî duvarları ba'zı mahalleri münhedim olduğu,

Kanberler Câmi'-i Şerîfinin sakat olmayub fakat minâresi şakk olduğundan hedmi lâzım geleceği,

Kız Ya'kûb Mescid-i Şerîfi'nin duvarları şakk ve ba'zı mahalleri münhedim ve minâresi bir mikdâr zedelenmiş olduğu,

Timurtaş (Demirtaş) Câmi'-i Şerîfi'nin ba'zı mahalleri zedelendiği ve minâresinin şerefesi düşüp ve ortasında şakk var ise de ta'mîri mümkün olduğu ve 'imâreti dahi harâb olduğu,

Bedreddîn Câmi'-i Şerîfi'nde sakatlık olmayub havlî duvarlarında ba'zı mahalliyle fakat minâresi harâb olduğundan kemeriyesine kadar inhidâmı lâzım geleceği,

Ahmed Dâ'î Câmi'-i Şerîfi'nde bir şey sakat olmayub minâresinin nısfına kadar şakk olduğundan mahall-i mezkûra kadar inhidâmı lâzım geleceği ve câmi'-i mezkûr civârında kârgîrden mebnî mektebde zarar olmayub fakat havlî duvarı münhedim olduğu,

Boyacıkulu Cisri'nin iki taraf duvarlarının ba'zı mahalli münhedim ve kemerinin tarafeyni münşakk olduğu ve Sedbaşı Cisri dahi bu heyette olduğu,

Kârgîrden mebnî Irgandı Köprüsü'nün üzerinde olan kemerin iki başları münhedim ve yukarısına kadar münşakk olduğu, asıl cisrinde bir zararı olmadığı,

Câmi'-i Kebîr'in beş aded kubbelerin taşları tecdîdi lâzım geleceği ve sâirleri ta'mîr kabul ideceği ve iç minâresinin şerefesi yıkılıb bir mikdâr şakk var ise de ta'mîr kabul edeceği ve dış minâresinin şerefesi yıkılmış ise de mahalli sâiresinde bir sakatlık olmadığı cevânib-i erba'ası duvarlarında dahi bir sakatlık olmadığı,

Hacı Baba Mescid-i Şerîfi'nde bir şey olmayub sofası duvarları münşakk olduğu ve minârenin gövdesinin cüz'ice sakat olub ta'mîr kabul ideceği,

İshak Şâh Mescidi'nin bir şeyi olmayub minâresi şerefesinden münhedim olduğu,

Hacı İskender Mescidi'nin bir şeyi olmayub fakat minâresi şerefesinden yıkılmış ve gövdesi ta'mîr kabul itmeyeceği.

Namazgâh Câmi'-i Şerîfi'nin duvarı ve minâresi cüz'î zedelenmiş ise de ta'mîr kabul ideceği,

Umûr Bey Câmi'-i Şerîfi'nin yesâr cânibindeki kubbe şakk olub ta'mîr kabul etmeyeceği ve minâresinden bir mikdâr şakk var ise de ta'mîr kabul ideceği,

Karaağaç Mahallesi'nde olan minârenin altı vîrân olub cüz'î mesârif ile ta'mîri mümkün idiği,

Nureddîn Efendi'nin konağının ittisâlinde mescid ve minârenin şerefesi yıkıldığı,

Hoca Tayyib Mescid-i Şerîfi'nin kubbесinin münşakk olduğu ve etrâf duvarları münhedim olduğu ve minâresi kezâlik harâb olduğu,

Selçuk Sultân Mescid-i Şerîfi'nde bir şey olmayub havlîsinin etrâf duvarlarının ba'zıları münhedim olub ve minâresi şerefesinden yıkılmış ve ba'zı kubbe saçağına zarar vermiş ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Kaygan Câmi'-i Şerîfi külliyyen münhedim olmuş ve kurşunları toplanmakda bulunmuş olduğu,

'Atîk Paşa Pazarı'nda olan Dâvud Paşa Câmi'-i Şerîfi'nin yemîn tarafında bulunan duvarı zedelendiği ve sâir duvarlarının kirpileri yıkılmış olduğu,

Yiğid Köhne Câmi'-i Şerîfi'nin hiç sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve ortasından münşakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Abdâl Mehmed Hazretlerinin Câmi'-i Şerîfi'nde sakatlık olmayub şerefesi yıkıldığı ve gövdesi dahi ziyâde münşakk olduğundan hedmi ve câmi'-i mezkûr taşra kubbelerinde bir mikdâr sakatlık olub tîz elden yıkılmadığı sûretde ileride şiddet-i boranda mesârif-i kesîreye dûçâr olacağı,

Hacı İlyâs Câmi'-i Şerîfi'nin külliyyen sakatlığı olub minâresinin ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Hacı Yûnus Mescid-i Şerîfi'nin her tarafı zedelendiği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinde şakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Kara Kâdî Câmi'-i Şerîfi'nin sakatı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinden dahi şakk olmuş olduğundan nısfını etdirmekle ta'mîr kabûl ideceği,

Şerefüddîn Paşa Câmi'-i Şerîfi'nde bir şey olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve bir mikdâr şakk olmuş ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Alaca Mescid'in bir sakatlığı olmayub fakat minâresinin külliyyen şakk olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Tavuk Pazarı Câmi'-i Şerîfi'nin kubbesi duvarları şakk olub minâresinin dahi şerefesi yıkılıb ve gövdesi şakk olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği ve medresesinin hücrelerinin ana duvarları zedelendiği ve havlî duvarları dahi kezâlik harâb olduğu,

Münzevî Hacı 'Abdullah Efendi Hazretlerinin dergâhından olan tevhîd-hânenin cüz'ice sakatlığı var ise de ta'mîr kabûl ideceği ve minâresinin inşikâkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Hoşkadem Mescidi'nin sakatlığı olmadığı ve minâresi bir mikdâr şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Sarı 'Abdullah Mescidi'nin ba'zı mahallerinin sıvası döküldüğü ve minâresinin şerefe ve sâir mahallinde olan inşikâkları ta'mîr kabûl ideceği,

Hacılar Câmi'-i Şerîfi'nde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi ziyâdece sakat olduğu,

İbrâhîm Paşa Câmi'-i Şerîfi'nde ve mekteb-i münîfnde bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesinin tecdîdi lâzım geleceği ve sâir mahallinde olan şakk ta'mîr kabûl ideceği,

Hoca 'Alî Câmi'-i Şerîfi'nin bir sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi zedelendiği,

Tahtalı Mescid-i Şerîfi'nde bir sakatlık olmadığı,

Çardak Mescid-i Şerîfi'nde bir sakatlık olmadığı,

Başçı Câmi'-i Şerîfi'nin hiç sakatı olmayub fakat minâresinin bir mikdâr şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği ve medresesinin hücrelerinin ba'zılarının kubbeleri münşakk olub ta'mîr kabûl ideceği,

Maksem Câmi'-i Şerîfi'nin sofa kubbeleri münşakk olub ta'mîr kabûl ideceği ve minâre ziyâdece inşikâkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği ve mekteb-i şerîfinin etrâf duvarları ve kubbesi külliyyen münşakk olduğu,

Hammâm Tekye ta'bîr olunur Saçlı Ahmed Efendi Câmi'-i Şerîfi'nde bir zarar yok ise de minâresi sakat olduğu,

Mecnûn Dede Mahallesi'nde Çakır Ağa Câmi'-i Şerîfi'nin ba'zı mahalli zedelendiği ve sofa kubeleri külliyyen münhedim olduğu ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde olan inşikâkı ta'mîr kabûl ideceği,

Veled-i Vezîrî Câmi'-i Şerîfi'nin kubbesi münşakk olub ta'mîr kabûl ideceği ve sofa kubbeleriyle minâresi şiddetli zedelenmiş olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Sağrııcı Sungur Mescid-i Şerîfinin sofasında olan kubbesi külliyye münhedim olduğu ve minâresi ziyâdece zedelenüb ta 'mîr kabûl etmeyeceği,

Bilecik Mahallesi Mescidi 'nin bir sakatlığı olmadığı,

Hacı Sevinç Mescidi 'nin bir sakatlığı olmayub fakat türbe-i şerîfe külliyyen münhedim olduğu,

Vezîrî Mescid-i Şerîfi 'nin yesâr cânibindeki duvarlar bir mikdâr çatısı sakatlandığı ve minâresinin şerefesi yıkılıb ba 'zı mahalli şakk olub ta 'mîr kabûl ideceği,

Pınarbaşı 'nda olan câmi '-i şerîfin sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesinde şakk var ise de ta 'mîr kabûl ideceği,

Yeşil Türbe Mescid-i Şerîfi 'nin etrâf duvarları bir mikdâr zedelendiği ve minâresinin şakkı var ise de ta 'mîr kabûl ideceği,

Hisar 'da Sürmeli Mescidi 'nin etrâf duvarları bir mikdâr münşakk olub ta 'mîr kabûl ideceği ve sofa kubbeleri külliyyen münşakk olub ta 'mîr kabûl itmeyeceği,

'İsâ bin Fenârî Mescidi 'nin derûnunda bir sakatlık olmayub sofa kubbeleri külliyyen zedelenüb ta 'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinde bir şey olmadığı,

'Alâaddîn Mescid-i Şerîfi 'nin bir zararı olmadığı,

Alacahırka Mescid-i Şerîfi 'nin duvarında cüz 'îce şakkı var ise de zararsız idüğü ve minâresinin şakkı olub ta 'mîr kabûl ideceği,

Bâb-ı Siccîn Mescid-i Şerîfi 'nin zararı olmayub cüz 'îce mihrâb duvarı münşakk olduğu,

Şeyh Konevî Mescid-i Şerîfi 'nin derûnunda sakatlığı olmayub sofası zedelenüb ta 'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahalleri ziyâdece şakk olduğu,

Mollâ Fenârî Hazretlerinin Mescid-i Şerîfi 'nin duvarları ortasından münşakk olub minâresinin kürsîden bir mikdâr şakk olduğu ve ta 'mîr kabûl ideceği,

Somuncu Baba Hazretlerinin Mescid-i Şerîfi 'nin hiçbir sakatlığı olmadığı ve minâresi dahi kezâlik,

Hazret-i Üftâde Efendimiz hân-gâhunda olan câmi'-i şerîfin tevhid-hânesinde bir şey olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesinde cüz'ice inşikâk olub ta'mîr kabûl ideceği,

Üçkuzular Câmi'-i Şerîfi'nin mihrâb duvarı münşakk olub saçakları yıkıldığı ve minâresinin şerefesi pek zedelenmiş olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'Alî Paşa Câmi'-i Şerîfi'nin kubbesi duvarlarından başka çok mahalli münhedim olduğu ve ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'Arablar Mahallesi Mescidi'nin etrâf duvarları her taraftan şakk olduğu,

Kademerî Câmi'-i Şerîfi'nin derûnunda sakatlığı olmayub sofa tarafı külliyyen münhedim olduğu ve minâresinin şerefesi yıkıldığı,

Sedbaşî sükunda kâin câmi'-i şerîfin sakfında bir sakatı olmayub fakat minâresi şerefesine kadar münhedim ve mâ'adâ iki mahalli olub mektebi ve etrâf havlî duvarları harâb olduğu,

Sultân Orhân Gâzî Hazretlerinin Câmi'-i Şerîflerinde bir zarar olmayub minâresi şerefesi ve ittisâlinde olan mekteb münhedim olduğu ve türbe-i şerîfleri külliyyen münhedim olmuş ise de derûnunda olan lihye-i sa'âdet ve teberrükât-ı sâireler çıkarılıub Sultân Murâd-ı Sâni Hazretleri türbe-i şerîfine vaz' olunduğu ve 'imâret-i 'âmireleri zedelenmiş olduğu,

Sultân 'Osmân Hazretlerinin türbe-i şerîfeleri külliyyen münhedim olmamış ise de pekçe zedelenmiş olmağla girilmeye ictisâr olunmayub fakat derûnunda olan kelâm-ı kadîmler ile sâir teberrükât ve sâire kâffesi çıkarılıub Murâd-ı Sâni hazretlerinin türbe-i şerîflerine vaz' olunduğu,

Şahin Lâlâ Medresesi münşakk olmuş ise de zarar olmayub fakat üç bâb odası ta'mîr kabûl itmeyeceği,

'İsâ Bey Câmi'-i Şerîfi bir mikdâr münşakk olmuş ise de ta'mîr kabûl ideceği minâresi şerefesinden yıkılmış olduğu ve medresesi zedelenmiş ve havlî duvarları münhedim olduğu,

Cennet-mekân Hudâvendigâr Gâzî Hazretlerinin Câmi'-i Şerîflerinde bir zarar olmayub ve edâ-yı sâlât olunmakta olduğu ve minâresi şerefesinden yıkıldığı gövdesinde sakatlığı var ise de ancak ta'mîr kabûl ideceği ve türbe-i şerîflerinde dahi bir zarar olmayub havlî duvarlarının şakk olduğu müşârun-ileyh hazretlerinin derûn-ı kal'ada binâ buyurdıkları Câmi'-i Şehâdet külliyyen harâb olduğu ve minâresi şerefesinden yıkıldığı

'imâret-i 'âmirelerinde bir zarar olmayub fakat kazgan ocakları üzerinde olan iki kubbe münşakk olduğu ve helâları külliyyen harâb olduğu,

Murâd-ı Sâni Hazretlerinin Câmi'-i Şerîflerinde bir zarar olmayub ve edâ-yı sâlât olunmakta olduğu ve minâresinde bir mikdâr münşakk var ise de ta'mîr kabûl ideceği türbe-i şerîfelerinde cüz'ice inşikâk var ise de zarâr olmadığı ve civârlarında bulunan dokuz 'aded türbe-i şerîfelerinde bir zarar olmadığı ve medreselerinin sofa duvarı bir mikdâr zedelendiği 'imâret-i 'âmirelerinde bir zarar olmadığı,

Hamza Bey Câmi'-i Şerîfi'nin bir zararı olmayub fakat minâresinin şerefesi zedelendiği ve türbesinin kubbesi iki tarafından münşakk olduğu,

Kara Mustafâ Paşa Türbe-i Şerîfi 'nde bir şey olmadığı,

Çekirge Hançerli Câmi'-i Şerîfi her tarafı münşakk olub ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Sinân Bey Mescid-i Şerîfi'nin bir şeyi olmadığı, minâresi dahi kezâlik sağ olduğu,

Koca Nâib Câmi'-i Şerîfi'nin sakatlığı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde bir şeyi olmadığı,

Hisâr'da Dikili Câmi'-i Şerîfi'nin ba'zı mahalleri ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesi ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Nakkâş 'Alî Mescid-i Şerîfi'nin bir zarârı olmadığı,

Timurlu (Demirli) Mektebi'nin nisfindan ziyâde mahalli münhedim olduğu,

Oruç Bey Câmi'-i Şerîfi külliyyen harâb olduğu, minâresi dahi kezâlik harâb idüğü,

'Azeb Bey Câmi'-i Şerîfi külliyyen harâb olduğu, minâresi dahi harâb olduğu,

Bâb-ı Zemîn Mahallesi'nin câmi'-i şerîfi harâb olub ve minâresi dahi şerefesinden yıkıldığı,

Dâru'l-Hadîs dershânesi külliyyen münhedim olduğu,

Hazret-i Üftâde Efendimizin Câmi'-i Şerîfleri şiddetlice zedelendiği ve minâresi şerefesinden yıkıldığı ve gövdesi münşakk ve türbe-i şerîfelerinin etrâf duvarları ziyâdece zedelenmiş olduğu,

Ebû İshak Kâzerûnî Hazretleri Mescid-i Şerîfi'nin derûnunda bir şey olmayub sofa duvarlarında münşakk olduğu,

Hayreddîn Paşa Câmî'-i Şerîfi külliyyen münhedim olub minâresi ta'mîr kabûl ideceği,

Tuz Pazarı Mescid-i Şerîfi'nin sakatlığı olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkıldığı ve mekteb-i şerîfinin kubbesi şakk olduğu,

Tekye Mescid-i Şerîfi'nin sakfı külliyyen yıkılıb etrâf duvarlarında bir şey olmadığı ve minâresinin şerefesi yıkılıb sâir mahalli ta'mîr kabûl ideceği,

Kepezler Mescidi'nde bir şey olmayub etrâf duvarlarında bir mikdâr sakatlık olduğu,

Süzenkefen Mescid-i Şerîfi'nin derûnunda bir şey olmayub taşrasında kubbeleri münşakk olub minâresi ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Dâye Hâtûn Câmî'-i Şerîfi'nde bir sakatlık olmayub duvarının bir mikdâr mahalliyle minâresinin şerefesi yıkılıb ve gövdesinde şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Kiremitçi Mahallesi Câmî'-i Şerîfi'nin sakfının nısfıyla minâresinin şerefesi münhedim olub gövdesinde şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Simitci Mahallesi Mescid-i Şerîfi'nin bir zararı olmayub fakat etrâf duvarları münhedim olduğu,

Doğan Bey Mescidi'nin mihrâb duvarı sakatlandığı ve minâresi şerefesi yıkıldığı,

Enarlı Mescid-i Şerîfi'nin duvarları şakk ve havlî duvarlarının ba'zı mahalleri ile minâresi külliyyen münhedim olduğu,

Enarlı Dergâhı'nın minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahallinde bir sakatlık olmadığı ve tevhid-hânenin ba'zı mahalleri harâb olduğu,

Veled-i Mizân Mescid-i Şerîfi külliyyen münhedim olub minâresinin şerefesinde bir şey olmayub gövdesinde şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Hacı Ya'kûb Mescidi'nde bir sakatlık olmayub minâresi şerefesi yıkıldığı,

'Attâr Husâm mescidinin duvarları harâb olduğu,

Karamanî Mahallesi'nde Şehâbeddîn Paşa Câmî'-i Şerîfi ve minâresi külliyyen münhedim olduğu,

Altıparmak Câmî'-i Şerîfi'nin derûnunda bir şey olmayub kubbeleri şakk olduğu ve minâresi şerefesi yıkılıb kendisi ta'mîr kabûl ideceği,

Istabl-ı Bâyezîd Paşa Mahallesi'ndeki mescidin cevânib-i erba'ası duvarları zedelendiği,

Ahmed Paşa Fenârî Mescid-i Şerîfi'nde bir sakatlık olmayub fakat minâresi harâb olduğu,

Sarayoğlu Mahallesi'nde olan câmi'-i şerifin duvarları şakk olduğundan ta'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkılmış olduğu,

Veled-i Kazzâz Mescid-i Şerîfi'nin sofasında olan kubbeleriyle minâresi şerefesi münhedim olduğu,

Tavuk Pazarı Câmi'-i Şerîfi'nin duvarları şakk olmuş ise de ta'mîr kabûl ideceği ve sofası kubbeleri ile minâresi şerefesi münhedim olduğu,

Şehreküsdü Câmi'-i Şerîfi'nin mihrâb ve sağ cânibi duvarları zedelendiği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve gövdesi ta'mîr kabûl itmeyeceği ve ittisâlinde kâin Pars Bey Hazretlerinin türbe-i şerîfelerinin ba'zı mahalli münhedim olduğu,

Mantıcı Mahallesi Mescid-i Şerîfi'nin bir sakatlığı olmadığı,

Veled-i Enbiyâ Mahallesi mescid-i şerifinin duvarları ve kubbesi şakk ve minâresi külliyyen harâb olduğu,

Zağferânlık Mahallesi Mescid-i Şerîfi ve minâresi külliyyen münhedim olduğu,

Reyhân Paşa Mescid-i Şerîfi ve etrâf duvarları harâb ve minâresi şerefesinden yıkıldığı ve mektebinin ba'zı duvarları şakk olmuş olduğu,

Yeni Bezzâz Câmi'-i Şerîfi'nin derûnundan bir sakatlık olmayub fakat sofasında olan kubbeler şakk olub ta'mîr kabûl itmeyeceği ve minâresinin şerefesi yıkıldığı ve sâir mahalleri dahi zedelenüb ta'mîr kabûl itmeyeceği,

Yiğid Cedîd Mescid-i Şerîfinin sakatlığı olmayub minâresinin şerefesi yıkıldığı ve şakkı var ise de ta'mîr kabûl ideceği,

Kuşakcızâde Medresesi'nin ba'zı mahalleri zedelendiği,

Ertuğrul Gazi Câmi'-i Şerîfi'nin derûnunda bir sakatlık olmayub fakat minâresinin şerefesi yıkılıp gövdesi dahi harâb olmuş olduğu,

Sîmkeş Mescidi'nin sofa kubbeleri külliyyen münhedim olduğu,

Kara Şeyh Câmi '-i Şerîfi 'nde bir sakatlık olmayub minâresi ta 'mîr kabûl ideceği,

Na 'l-bendoğlu Câmi '-i Şerîfi 'nde bir sakatlık olmayub minâresinin şerefesi harâb olduğu,

Şeker Hoca Câmi '-i Şerîfi 'nin sakatı olmayub minâresinin gövdesinde sakatı var ise de ta 'mîr kabûl ideceği,

İnebey 'de Hüseyin Çelebi Medresesi 'nin bir zarârı olmadığı,

İnebey 'in Küçük Medresesi 'nin ba 'zı odaları cüz 'îce harâb olub ta 'mîr kabûl ideceği ve ders-hânesinin şerefe tarafında olan duvarı göçmüş olduğu,

Akbıyık Mahallesi Câmi '-i Şerîfi 'nin bir zarârı olmayub minâresinin gövdesinde sakatlığı olduğu,

Velî Şemseddîn Câmi '-i Şerîfi 'nin bir sakatı olmayub minâresi şerefesinden münhedim olub gövdesinde cüz 'îce sakat var ise de ta 'mîr kabûl ideceği,

Hammâm Tekye ta 'bîr olunur el-yevm Câmi '-i Şerîfin bir sakatı olmayub minâresinin gövdesinde sakat olmağla ta 'mîr kabûl ideceği,

Duhter-i Şeref Câmi '-i Şerîfi ziyâdece harâb olub minâresinin şerefesi yıkılmış olmağla gövdesinde sakat var ise de ta 'mîr kabûl ideceği ve mektebinin bir kubbesi sakat ve bir kubbesi sağ olduğu,

Şeyh Ahmedzâde minâresinin gövdesinde sakat olmağla ta 'mîr kabûl ideceği,

Kösec 'Alî Paşa Vakfi 'ndan Çelebi Sultân Hazretlerinin civârında vâki ' hammâm külliyyen harâb olub ta 'mîri mümkün olamayacağı,

Çatalfırın 'da kâin Çömlek Hammâmı dahi külliyyen harâb olub ekser mahalli münhedim olub harâb olan mahalleri ta 'mîr kabûl itmeyeceği,

Bu tarafta bulunan mühendis ve kalfaların bi 'l-mu 'âyene ihbârları üzre şerh verildi. '44

Bursa'daki cami, türbe, mescid gibi dini yapıların yanında medrese, hamam ve köprüler hakkında da bilgi veren yukarıdaki belgeden anlaşıldığı üzere pek çok cami ve minaresi hasar almıştır.

⁴⁴ B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

Belge içerisinde hasarlı olarak kaydedilen Boyacıkulu Köprüsü ve Irgandı Köprüsü ile Çömlek Hamamı ve Çelebi Sultan Mehmed Han Hazretlerinin civarında bulunan hamam hakkında ileride ilgili başlıklar altında bilgi verilecektir.

Merkez yönetimden Bursa'daki dinî yapıların hasarlarıyla ilgili yukarıdakine benzer raporlar istenilmiştir. Tek tek kontrol ve muayeneleri yapılan eserlerin kayıtları tutulmuştur. Sultan camileri, mescid ve türbelerine öncelik verilerek zamanla tüm tarihî ve dinî yapıların tamir edilmesi için gerekli adımların atıldığı görülmektedir. Burada dikkat çeken husus, tamire ihtiyacı olan tüm eserlerin tespit edilmiş dahi olsa onarımlarına hemen başlanamadığıdır. Yaşanan büyük yıkımın bir anda ortadan kaldırılması hem ekonomik açıdan hem de işgücü yetersizliği bakımından mümkün olmamıştır. Halka yapılan yardımlarda izlenen yol gibi binaların tamirleri hususunda da öncelikli olanlar belirlenerek onarımlara başlanılmıştır.

Arşiv belgelerine göre onarımlarda özellikle Ulucami -ki o devirde kayıtlarda ismi Cami-i Kebir olarak geçmektedir-, Orhan Gazi ve Osman Gazi türbeleri, Hudâvendigâr Camii ve Yıldırım Bayezid imaretlerine öncelik verilmiştir. Genel olarak selatîn cami ve türbeleri başlığı altında bu yapıların bir an evvel kullanılabilir duruma gelmeleri ve hasarlarının giderilmesiyle ilgili talimatlar bulunmaktadır.

Depremden iki yıl sonrasına ait olan bir belgeye göre, tamiratlarına ihtimam gösterilen cami, imaret ve türbelerden birkaçının tamirâtı son bulmuş ve masrafların kaydı tutulmuştur. Ayrıca Vakıflar Bakanlığı'nın nazırı Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği takirde yapılan masrafları ve nasıl karşılandıklarını aktarmıştır. Bahsi geçen yapıların yıkım, temizleme ve tamir işlemleri vakıflar müdürü Halil Edib Efendi aracılığıyla yürütülmüştür. Cami, medrese, imaret ve diğer hayratın tamirleri için Halil Edib Efendi'ye Vakıflar Bakanlığı hazinesinden 23.000 kuruş verilmiştir. Haremeyn-i Şerifeyn hazinesinden yazılmış Emir Sultan ve Sultan Orhan Han Hazretleri ve Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinden yazılmış Hudâvendigâr Gazi ve Yıldırım Sultan Bayezid Han hazretlerinin camileri, imaretleri ve diğer hayratlarda meydana gelen hasarın ortadan kaldırılması için yapılan işlemler 21.689,5 kuruş tutmuştur. Seyyid Nasreddin, Müftü Ahmed Paşa ve Mollâ Yegân gibi vakıfları tarafından tamirlerinin yapılmasına imkânları olmayanların türbe, medrese ve diğer hayır eserlerinin masrafları da 2.394,5 kuruş olarak kaydedilmiştir. Toplam 24.084 kuruşa tamamlanan tamirat için hazineden tahsis edilenin üstüne 1.084 kuruş daha gerekmiştir. Bu miktarın Hudâvendigâr Vakfı'nın 1272/1856 senesi muhasebe kayıtlarına girilerek oradan karşılanabileceğine kanaat

getirilmiştir. Gerekli inceleme ve görüşmeler sonucunda bu yöntem uygun bulunarak gerekli işlemlerin yapılmasına başlanılmıştır⁴⁵.

Tamir masrafları devlet hazinesinden karşılanan dinî yapılar olduğu kadar, bağlı oldukları vakfın gelirleri ile onarılan yapılar da olmuştur. Bağlı oldukları vakıflarının geliri, binanın tamiri için yeterli olmadığında ise durum yetkili mercilere bildirilerek yeni çözüm yolları aranmıştır. Devlet eliyle tamirata yapılamayan eserler için ekonomik gücü daha iyi durumda olan vakıfların gelirleri ‘teberrüken’ ifadesi kullanılarak yani bağışlanarak karşılanmıştır. Seyyid Nasreddin, Müftü Ahmet Paşa ve Mollâ Yegân ile ismi zikredilmemiş birkaç şahsın türbesi, medresesi ve diğer hayratları için benzer bir uygulama gerçekleştirilmiştir.

1. İmaretler

Kelime mânası itibariyle “*imar edilmiş, inşa edilmiş*” manalarına gelen imaret, Osmanlı döneminde fakirlere ve medreselerde okuyan talebelere sıcak yemek dağıtmak ve günlük yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir nevi aşevi görevini üstlenmiş olan hayır müesseselerine verilen addır. Müstakil olarak bir yapıyı kasteden manası dışında da cami, mescid, medrese, türbe, aşevi, tabhane, darüşşifa, kervansaray ve muvakkithane gibi ünitelerden oluşan bir yapı topluluğuna da imaret denildiği görülmektedir⁴⁶.

⁴⁵ Örnek olarak bkz. B.O.A. İ.MVL. 369-1619. Bu arşiv belgesinde şu satırlara yer verilmektedir: “*Evkâf-ı hümayûn nâzırı devletli Paşa Hazretlerinin 15 Receb 1273(11 Mart 1857) tarihiyle Meclis-i Vâlâ’ya i’tâ buyrulan bir kut’a takrîrinde beyân ve istîzân olunduğu vecihle Bursa’da vâki’ selâtîn hazerâtı cevâmî’-i şerîfe ve imâret-i ‘âmire ve medâris-i münîfe ve hayrât-ı sâirelerinin mukaddemen vukû’ bulan hareket-i arzda münhedim olub evkâf müdür-i sâbık Halîl Edîb Efendi ma’rifetiyle tesviye olunan mahallerinin masârifât-ı vâki’alarına dâir mahallinden gelen defter üzerine terkîm kılınan hulâsada gösterildiği üzere selâtîn-i ‘izâm-ı müşârûn-ileyhim hazerâtından Haremeyn-i Şerîfeyn hazînesinden mazbût Emîr Sultân ve Sultân Orhân Hân Hazerâtıyla Evkâf-ı Hümayûn hazînesinden mazbût Hudâvendigâr Gâzî ve Yıldırım Sultân Bâyezîd Hân hazerâtı ve sâire câmi’-i şerîfleri ve imâret-i ‘âmire ve hayrât-ı sâirelerinin hedmiyye ve tathîriyye ve ta’mirât-ı cüz’iyyeleri masârifâtı yirmi bir bin altı yüz seksen dokuz buçuk (21.689,5) ve bî-kudret evkâf-ı şerîfeden Seyyid Nasreddin ve Müftî Ahmed Paşa ve Mollâ Yegân ve sâirenin türbe-i şerîf ve medrese ve sâir hayrâtlarının mesârifleri iki bin üç yüz doksan dört buçuk (2.394,5) guruş ki cem’an yirmi dört bin seksen dört (24.084) guruşa bâliğ olmuş ve bunlar için ‘ale’l-hesâb sûretiyle müdür-i mûmâ-ileyh hazîne-i evkâf-ı hümayûndan yirmi üç bin (23.000) guruş verilüb kusûr bin seksen dört (1.084) guruş matlûb kalmış olmasından meblâğ-ı kusûr-ı mezbûrun dahi mumâ-ileyhin muhâsebat-ı sâbikasından dolayı hazîneye zuhûr iden zimmetiyle îrâd u masraf vecihle ‘itâsıyla alub mesârifât-ı mezkûreden zikrolunan bî-kudret evkâf-ı şerîfe hayrâtı mesârifinin teberrüken Hudâvendigâr-ı müşârûn-ileyh hazretlerinin vakf-ı celîline ve mesârif-i sâire-i mezkûrenin dahi evkâf-ı müşârûn-ileyhimin yetmiş iki senesi muhâsebelere masraf kayd olunmak üzere icâbının icrâsı husûsunun nâzır-ı müşârûn-ileyh hazretlerine havâlesi Meclis-i Vâlâ’da dahi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda tevcihile emr u irâde-i ‘aliyye-i vekâlet-penâhîleri müte’alîk buyrulur ise emr u fermân hazret-i men-lehu’l-emrindir. 28 Receb 1273(24 Mart 1857).”*

⁴⁶ Zeynep Tarım Ertuğ, “İmaret”, *DİA*, İstanbul, Diyanet Vakfı Neşriyat, 2000, C.XXII, s.219; Develioğlu, “İmaret”, a.g.e., s.433; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, Bilimevi Basın Yayın, 2010, s.280. İmaretler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Amy Singer, “İmarethaneler”, (çev. Alim Yılmaz), *Türkler Ansiklopedisi*, I-XXI, C.X, Ankara, 2002, s.484-48; Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s.23.

Gökmenzâde'nin eserinde imaret olarak hasar alan yahut yıkılan bir yapıdan bahsedilmemekte, imaret tabiri geçmemektedir. Arşiv metinlerinde ise hasar alan imaretlerden Emir Sultan İmareti, Çelebi Sultan Mehmed Han İmareti, Orhan Gazi İmareti ve Timurtaş Camii İmareti zikredilmiştir⁴⁷.

Bahsi geçen imaretlerden, yukarıda zikredildiği üzere tek bir yapı, aşevi manasında kastedilmiş olabileceği gibi cami, medrese, türbe gibi ünitelerle bir arada bütün bir külliye de kastedilmiş olabilir. Yıldırım Külliyesi gibi birçok üniteyi bünyesinde barındıran yapı biçimlerinde ayrıca bir imaretin olduğu ve oranın da tamir keşiflerinde müstakil olarak değerlendirildiğini görmekteyiz⁴⁸.

Karşılaştığımız belgelerde genellikle çoklu bir yapı birimini kasteden imaretlerin, keşifleri içindeki buldukları külliye ile beraber yapıldığından, cami, türbe ve medrese gibi hasar alan yapıları incelerken değinmeyi daha uygun bulmaktayız. Müstakil bir yapının kastedildiği yerlerde de hangi külliyeyle ait ve hangi birimin keşif defterine kaydedilmişse onunla birlikte ayrıntılarını vereceğiz.

2. Camiler, Mescidler ve Minareler

Camiler ve minarelerin süslediği ve zamana kendini bu yapılarıyla tanıtan Bursa, yaşadığı sarsıntılarda bu güzide eserlerini maalesef koruyamamıştır. Şehre uzaktan bakan herkesin dikkatini celbeden minareleri, seyyahların satırlarında da kendilerine özel bir yer edinmişlerdir.

Gökmenzâde, eserinde özellikle Ulucami'nin hasarından ve genel olarak da hasar alan tüm camilerden bahsetmektedir. Camilerden tamamen yıkılanları, kısmî hasarlı olanları, minaresi zarar görenleri ve sağlam kalan bir iki camiyi şöyle sıralamaktadır:

“Külliyyen münhedim olan câmi'ler; Kiremitçi Sinân Câmi'i ahşâb münhedim, Veled-i Sarâyî Câmi'i ahşâb münhedim, Veled-i Kazzâz Câmi'i kârgîr münhedim, Yazgânzâde Câmi'i kârgîr münhedim, Veled-i Enbiyâ Câmi'i kârgîr münhedim, Sarı Sungur Câmi'i kârgîr münhedim, İvâz Paşa Câmi'i iki kubbe kârgîr münhedim, Ertuğrul Câmi'i kârgîr münhedim, Yiğid Cedîd Câmi'i kârgîr münhedim, Hüseyin Erzincanî Câmi'i ahşâb münhedim, Orta Pazar Câmi'i kârgîr münhedim, Hazret-i Üftâde Câmi'i kârgîr münhedim, Bezci Câmi'i kârgîr münhedim, Hacı Seyfeddîn Câmi'i kârgîr münhedim, Kuzgunluk Câmi'i münhedim,

⁴⁷ B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

⁴⁸ B.O.A. A. JMKT.NZD. 158-59.

Dübekli Câmî'i kârgîr münhedim, Hasırcı Câmî'i kârgîr münhedim, Selîmzâde Câmî'i münhedim, Hacı Câmî'i münhedim, Müftî önündeki câmî'i münhedim, Baba Zâkir Câmî'i münhedim, Abdâl Mehmed Câmî'i bir kubbesi münhedim, Darbhâne Câmî'i kârgîr münhedim, Tomruk önündeki kârgîr câmî' münhedim, Bit Pazarı'ndaki kârgîr câmî' münhedim, Taşkın Câmî' kârgîr münhedim; yazlığı münhedim olan câmî'ler: Çakır Câmî'i kârgîr yazlığı münhedim, Pınarbaşı kapısına varmadan yokuş başında kârgîr yazlığı münhedim, alt yanında kârgîr câmî' yazlığı münhedim, 'Alî Paşa Câmî'i yazlığı münhedim, Bâb-ı Zemîn Câmî'i yazlığı münhedim, Sîmkeş Câmî'i yazlığı münhedim, Karakâdî Tekyesi yazlığı münhedim, Ebû İshak Câmî'i yazlığı münhedim, Yeni Bezzâz Câmî'i yazlığı münhedim, Ahmed Paşa Câmî'i ahşâb yazlığı münhedim, Tekye Mescid Câmî'i ahşâb yazlığı münhedim, Zeyniyye Câmî'i yazlığı münhedim, dahi münhedim olmuş câmî', mescid ve yazlık vardır. Minârelerin kimi temelden kimi nısfından kimi şerefelerinden münhedim oldu. Münhedim olmayan câmî'lerin ekseri ta'mîr kabûl itmez derecelerde zedelendi. Yiğid Köhne Câmî', Kanberler Câmî' dahi birkaç câmî' vardır, zedelenmedi. Hulâsa on câmî' çıkmaz, sanmam. Câmî'-i sâirlerinde dahi ta'mîr kabûl ider dahi vardır. Tuz Pazarı Câmî' Şerîfi ve Kebezler(?) Câmî' gibi"⁴⁹.

Az ya da çok hasar aldığı ebniye memurlarınca tespit edilerek kaydedilen cami ve mescidler şunlardır:

1. Mücellidî Camii
2. Çukur Mahalle Mescidi
3. Selimzâde Camii
4. Bayezid Paşa Mescidi
5. Hoca Taşkın Mescidi
6. Hasan Efendi Mescidi
7. İncirlice Mahallesi Mescidi
8. Hacı Sevindik Mescidi
9. Kız Yakup Mescidi
10. Timurtaş Camii
11. Cami-i Kebîr
12. Hacı Baba Mescidi
13. Namazgâh Camii
14. Umurbey Camii

⁴⁹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.11b-12b.

15. Nureddin Efendi Konağı yanındaki cami
16. Hoca Tayyib Mescidi
17. Kayhan Camii
18. Davud Paşa Camii
19. Yiğid Khne Camii
20. Hacı İlyas Camii
21. Hacı Yunus Mescidi
22. Tavuk Pazarı Camii
23. Sarı Abdullah Mescidi
24. Maksem Camii
25. akır Ağa Camii
26. Veled-i Vezîrî Camii
27. Vezîrî Mescidi
28. Yeşil Türbe Mescidi
29. Sürmeli Mescid
30. İsa bin Fenârî Mescidi
31. Şeyh Kutub Mescidi
32. Molla Fenari Mescidi
33.  Kuzular Camii
34. Ali Paşa Camii
35. Araplar Mahallesi Mescidi
36. Kademeri Camii
37. İsa Bey Camii
38. Şehadet Camii
39. Hançerli Camii
40. Dikili Camii
41. Oruç Bey Camii
42. Azeb Bey Camii
43. Bâb-ı Zemîn Camii
44. ftade Camii
45. Eb İşhak Kâzerûnî Mescidi
46. Hayreddin Paşa Camii
47. Tekye Mescid
48. Kiremitçi Mahallesi Camii

49. Simitçi Mescidi etraf duvarları
50. Doğan Bey Mescidi
51. Enarlı Mescidi
52. Veled-i Mizan Mescidi
53. Attar Husam Mescidi
54. Şehabeddin Paşa Camii
55. Altıparmak Camii
56. Bayezid Paşa Mahallesi Mescid
57. Sarayoğlu Mahallesi Camii
58. Veled-i Kazzaz Mescidi
59. Tavuk Pazarı Camii
60. Şehreküstü Camii
61. Veled-i Enbiya Mahallesi Mescidi
62. Zâğferânlık Mahallesi Mescidi
63. Reyhan Paşa Mescidi
64. Yeni Bezzâz Camii
65. Simkeş Mescidi⁵⁰

Mihaliç ve Sincan kazalarındaki cami ve mescidler için de araştırma yapılması ve yapıların onarımları için vakıflarının durumu olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir⁵¹.

Mihaliç ve Sincan'dan gelen raporlarda depremden dolayı hasar almış olan camiler ve diğer binalar ile ölenlerin kimlikleri hakkında bilgiler yer almıştır. Bu bilgilerin yetkili isimlere ulaşmasının ardından özellikle cami ve mescidlerin mevcut hallerinde bırakılmamaları için bir hassasiyet gösterildiği görülmektedir. Tamirleri hususunda nasıl bir yol izleneceğine, vakıflarının gelirleri incelenerek karar verilmektedir. Bu sebeple, bağlı oldukları vakıfların bu cami ve mescidleri onarmaya yetecek derecede geliri olup olmadığı araştırılarak sonucun yetkili makamlara bildirilmesi emredilmiştir.

Minarelerden tamamı yahut bir kısmı yıkılmış ya da hasar almış olanlar:

⁵⁰ B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

⁵¹ B.O.A. A.}MKT.NZD. 141-69. Belgenin transkripsiyonu şöyledir: “Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine, Geçende vukû'bulan hareket-i arzda Hudâvendigâr Sancağı dâhilinde vâki' Mihaliç ve Sincan kazâlarında bütün bütün münhedim olan ve zedelenen cevâmi'-i şerîfe ve ebniye-i sâirenin mikdâr ve keyfiyatını ve bu sırada vukû' bulan telefâtın ism u şöretlerini mübeyyin kazâ-yı mezkûr meclisinden tevârüd iden bâlâsı defterli mazbata takdîm kılındığı ifâdesine dâir Hudâvendigâr defterdârı sa'âdetli efendinin tevârüd iden tahrîrâtı Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-'itâ ba'dehû mutazarrı'âtın tesviye-i icâbına bakılmak üzere münhedim olan cevâmi' ve mesâcid-i şerîfenin vakıfları terd u i'mârlarına iktidârları var mıdır kayd u lâzıme bi'l-mürâca'a keyfiyet ve icâbının taraf-ı devletlerinden isti'ârı tezekkür olunarak mezkûr tahrîrât ve mazbata leffen gönderilmiş olmağla iktizâsının icrâ ve ifâdesi mütevakkıf-ı himem buyrulur.”

1. Emir Sultan Camii
2. Zeynîler Camii
3. Emîr Bezzâz Camii
4. Hacı Seyfeddin Camii
5. Sultan Yıldırım Camii
6. Selimzâde Camii
7. Eşrefzâde Dergâhı minaresi
8. Hoca Taşkın Mescidi minaresi
9. Çelebi Sultan Mehmed Han Camii
10. Hasan Efendi Mescidi
11. Pazar-ı Esb Camii
12. Kanberler Camii
13. Kız Yakup Mescidi
14. Timurtaş Camii
15. Bedreddin Camii
16. Ahmed Dâ'î Camii
17. Cami-i Kebîr
18. İshak Şah Mescidi
19. Hacı İskender Mescidi
20. Namazgâh Camii
21. Umurbey Camii
22. Karaağaç Mahallesiindeki minare
23. Nureddin Efendi Konağı yanındaki cami
24. Hoca Tayyib Mescidi
25. Selçuk Sultan Mescidi
26. Abdal Mehmed Camii
27. Hacı İlyas Camii
28. Hacı Yunus Mescidi
29. Karakâdî Mescidi
30. Şerafeddin Paşa Camii
31. Alaca Mescid
32. Tavuk Pazarı Camii
33. Münzevî Hacı Abdullah Efendi Dergâhı
34. Hoşkadem Mescidi

35. Sarı Abdullah Mescidi
36. Hacılar Camii
37. İbrahim Paşa Camii
38. Hoca Ali Cami
39. Başcı Camii
40. Maksem Camii
41. Saçlı Ahmed Efendi Camii
42. Çakır Ağa Camii
43. Veled-i Vezîrî Camii
44. Vezîrî Mescidi
45. Pınarbaşı Camii
46. Yeşil Türbe Mescidi
47. Alacahırka Mescidi
48. Şeyh Konevî Mescidi
49. Molla Fenarî Mescidi
50. Hz. Üftade hangâhındaki cami
51. Üç Kuzular Camii
52. Kademeri Camii
53. Setbaşı Camii
54. İsa Bey Camii
55. Hudâvendigâr Camii
56. Şehadet Camii
57. Murad-ı Sâni Camii
58. Hamza Bey Camii
59. Koca Naib Camii
60. Oruç Bey Camii
61. Azeb Bey Camii
62. Bâb-ı Zemîn Camii
63. Üftade Camii
64. Hayreddin Paşa Camii
65. Tuz Pazarı Mescidi
66. Tekye Mescid
67. Süzenkefen Mescidi
68. Dâye Hatun Camii

69. Kiremitçi Mahallesi Camii
70. Doğan Bey Mescidi
71. Enarlı Mescidi
72. Veled-i Mizanî Mescidi
73. Hacı Yakup Mescidi
74. Şehabeddin Paşa Camii
75. Altıparmak Camii
76. Ahmed Paşa Fenârî Mescidi
77. Sarayoğlu Mahallesi Camii
78. Veled-i Kazzâz Mescidi
79. Tavuk Pazarı Camii
80. Şhreküstü Camii
81. Veled-i Enbiya Mahallesi Mescidi
82. Zâğferânlık Mahallesi Mescidi
83. Reyhan Paşa Mescidi
84. Yeni Bezzâz Camii
85. Yiğid Cedîd Mescidi
86. Ertuğrul Gazi Camii
87. Kara Şeyh Camii
88. Nalbandoğlu Cami
89. Şeker Hoca Camii
90. Akbıyık Mahallesi Camii
91. Velî Şemseddin Camii
92. Hamam Tekye Camii
93. Duhter-i Şeref Camii
94. Şeyh Ahmedzâde minaresi⁵².

3. Ulucami

Yıldırım Bayezid'in Niğbolu harbinden sonra yaptırdığı ve 1399 yılında tamamlandığına dair ilk kaynaklarda görüş birliği bulunan Ulucami şehrin en önemli dinî

⁵² B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

merkezidir⁵³. 19. yüzyıl seyyahlarının ve muhtemelen etkilenmiş oldukları Evliya Çelebi'nin görüşleri, caminin tamamlanmasının Yıldırım devrinden sonraya sarktığı yönündedir. Bu düşünceye katılanlardan biri de Mehmed Ziya'dır ve o da caminin inşasının Çelebi Sultan Mehmed Han'ın saltanatı esnasında tamamlandığını zikretmektedir⁵⁴. Nitekim caminin tamamlanma işleminin Çelebi Mehmed yahut Musa Çelebi'ye nispet edilmesi gibi onun bir katedralden çevrildiğine dair⁵⁵ verilen bilgilerin doğruluk payı bulunmamaktadır. Tarihçesiyle ilgili kabul gören kanaat ve hatta rivayetleriyle birlikte Yıldırım Bayezid'in Niğbolu Savaşı'nı kazandıktan sonra vaad etmiş olduğu yirmi adet cami yaptırmaya vakfın geliri bulunamadığından Emir Sultan'ın tavsiyesiyle yirmi kubbeli bir cami yaptırmış olduğudur⁵⁶. Cami, 4790 metrekare alana on iki fil ayağı üzerine yirmi kubbeli olarak inşa edilmiştir.

Böyle büyük bir abidenin yapılmasının iç ve dış politikada bazı sebepleri olduğu aşikârdır. Fetihlerle büyüyen devletin askerî başarısına halkın da aynı coşkuyla cevap vermesi beklenir. Bu yöndeki beklentileri karşılamak üzere, halkın ortak dinî-kültürel mekânlarında aynı azamet ve kudreti yansıtan eserler inşa edildiği söylenilebilir.

Bursa Ulucamii, çevresine inşa edilen Uzunçarşılı, Bedesten, mektepler ve medreseler ile bir külliye halini almıştır. Hatta bir muvakkithanesi olduğundan da bahseden kaynaklar mevcuttur. Zamanla işlevini kaybeden bu üniteler içinde külliyyenin ana merkezi olan cami ayakta kalmış ve daima şehrin merkezî bir birimi olarak görev yapmıştır. Bu külliye içerisindeki caminin mimarı konusunda üç şahsın ismi geçmektedir. İlki İvaz Paşa, ikincisi Kazım Baykal'ın zikrettiği Ali Neccar ve sonuncusu da Hudâvendigâr Salnamelerinde bahsi geçen bir Rum ustadır⁵⁷.

Türk cami mimarisi geleneğinde bir dönüm noktası olarak kabul edebileceğimiz Ulucami, aynı çapta birden fazla kubbe ile inşa edilen camiler silsilesinin en meşhuru ve en büyüğüdür. *“Kendinden önceki Filibe ve Gelibolu'daki Ulucamilerin devamı, kendinden sonraki dokuz kubbeli Edirne Eski Cami, altı kubbeliler İstanbul Karagümruk'teki*

⁵³ Aşıkpaşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Ali Bey Neşri, İstanbul, 1332, s.64; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara, 1987, s.360; Şükrullah, *Behçetü't-Tevârih*, (çev. Atsız) 1939, s.57-58, Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, İstanbul, 1279, C.I, s.194-195.

⁵⁴ Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, (haz. M.F. Birgül-L.A. Çanaklı), Ankara, Hece Yayınları, 2008, s.82.

⁵⁵ F.V. Helmuth Moltke, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.57.

⁵⁶ Yediyıldız, “Ulucami'nin Tarihçesi”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, (ed.M.Kara-B.Kemikli), Kayhan Matb., Bursa, 2009, s.28-29.

⁵⁷ Yediyıldız, a.g.m., s.31; Doğan Yavaş, “Bursa Ulucamii'nin Geçirdiği Tamirler”, *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Yıl:10, 2009/2, s.217.

Zincirlikuyu Camii ile Piyalepaşa Camii'nin de öncüsü durumundadır."⁵⁸ Camide yaklaşık 3500 metrekarelik bir ibadet alanı bulunmaktadır. Böylesine görkemli ve uzun yıllar varlığını sürdüren bir binanın çokça tadilat geçirmiş olması da son derece normaldir.

Caminin ilk tamiratını 1494 yılında geçirdiği tahmin edilmektedir⁵⁹. Bu tahmin, Sultan İmaretî mütevellisine gönderilmiş olan on bin akçenin kendisinden alınarak Ulucami mütevellisine teslim edilmesi talebini içeren belgeye dayanmaktadır⁶⁰. Belgede tamiratla ilgili başka bir ayrıntı bulunmamaktadır. 1503 yılında çerçevelerin yenilendiği⁶¹, 1551 yılında genel ifadelerle beş bin kuruşa caminin tamir edildiği⁶², 1563 yılında da onarım için on bin akçe harcandığı bilinmektedir. 1567 yılında caminin mütevellisi Hacı Sinan bin Ali, çatı ve kurşunlar, camlar ve çerçeveler ile hamam, dükkânlar ve su yolunun tamire ihtiyacı olduğunu ilgili makamlara bildirmiş ve vakıf ehliyle yapılan keşif sonucunda tüm bu alanların "27.500 akçeye"⁶³ tamir edilebileceği tahmin edilmiştir⁶⁴.

Caminin mihrap nakışlarını Zeynî Çelebi adlı bir yardımsever, Nakkaş Mehmed'e 1572 senesinde yaptırmıştır⁶⁵. Bazı vesikalardan anlaşıldığı üzere 16. yüzyıl sonlarına doğru cami, maddî açıdan sıkıntıya girmiştir. Gelirleri giderlerini karşılayamayınca borçları artmıştır. Hayırseverlerin yardımlarıyla kandil ve yağ gibi ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde minareye isabet eden yıldırım sebebiyle tamire ihtiyaç duyulmuştur. 1732 ve 1737 yıllarında yapılan tamirlerin detayları hakkında daha fazla bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu dönemde yapılan tamirler öncekilere göre daha geniş ve kapsamlıdır. Caminin içindeki yazılar ve nakışların yenilenmesi ve tamiratlarından, minareler, kubbeler, şadırvanlar ve caminin bitişiğindeki muallimhaneye kadar pek çok alanda tamirat yapılmıştır. Müezzinler için çeşmeler üzerine yaptırılmış oda 1740'ta, muvakkit odası da 1742'de tamir ettirilmiştir. Kapıların, pencere ve çerçevelerin, kubbe kurşunlarının yenilenmesini de içeren tamiratta 88.000 akçe harcanmıştır. İki yıl sonrasında kubbe kurşunları yeniden tamire muhtaç hale gelmiş ve 18.100 akçeye yenilenmiştir⁶⁶.

Altı yüz yıllık tarihinin en kapsamlı tamirini 1855 yılı depreminden sonra geçiren, şehrin medar-ı iftiharı olan Ulucami, bütününe etkileyen ve sarsan bir hasar almamış, daha

⁵⁸ Yavaş, a.g.m., s.219.

⁵⁹ Yavaş, a.g.m., s.219.

⁶⁰ B.Ş.S. A11, 258a.

⁶¹ B.Ş.S. A19, 14b.

⁶² B.Ş.S. A58, 36a.

⁶³ B.Ş.S. A94, 35b.

⁶⁴ Yavaş, a.g.m., s.220.

⁶⁵ B.Ş.S. A97, 86a.

⁶⁶ Yavaş, a.g.m., s.223-225.

çok mimarî plastik boyutta bu felâketten etkilenmiştir. Teknik ve statik olmayan bu hasarlar dahi oldukça geniş ve kapsamlı bir onarımı gerektirmiştir⁶⁷. Camide gerçekleştirilen onarımlar sonucunda dış cephesinde kalın bir sıva tabakası oluşmuş, beyaz badana ile boyanmıştır. Orijinal cephe düzeni olan kesme taş haline ise, 1951-1959 yılları arasında yapılan geniş çaplı restorasyon çalışmalarından sonra kavuşmuştur⁶⁸.

Yaşanan deprem felâketini, “1271/1854 senesinde Bursa’da meydana gelen dehşetli depremin etkisiyle Ulucami’nin kubbe ve tâkları çatladığından Sultan Abdülmecid Han’ın -mekânı cennet olsun- emirleri üzerine yeniden inşa ve eksik yerleri tamir edilerek sütun ve duvarlarındaki nefis yazılar da yazılarak eskisinden güzel ve süslü bir hale konmuştur” sözleriyle aktaran Mehmed Ziya, tamirat sonrasında cami içindeki sütunlardan herbirinin yerden dört zirâ’ kadar yükseltildiğini de ifade etmiştir. Her payenin dört tarafına Allah’ın esmâ-i hüsnâsından “Yâ Hannân, Yâ Mennân, Yâ Deyyân, Yâ Sübhân” güzel bir hat ile yazıldığını dile getiren Mehmed Ziya, Ulucami’nin depremde fazlaca etkilendiğine, fakat zamanla eskisinden de güzel görüldüğüne dikkat çekmiştir⁶⁹.

Bursa’nın kalbi yaşanan deprem felâketinde bir hayli sarsılmıştır. Ulucami’den, o dönemki meşhur adıyla Cami-i Kebîr diyerek bahseden Gökmenzâde’nin verdiği bilgiye göre; Ulucami’nin, sonrakine nazaran daha hafif olan ilk depremde iki kubbesi yıkılmış, dört kubbesi de hasar almıştır. İlkine göre çok daha yıkıcı geçen ikinci depremde caminin dört kubbesi daha yıkılmıştır. Kubbelerin tamir edilmeleri mümkün olmadığından 1272/1856 senesinde Şaban ayının 15. günü topluca bir dua yapıldıktan sonra kubbelerin yıkılarak yeniden yapılmaları için işe başlanmıştır. Beş vakit namaz için, Ulucami de dahil olmak üzere sakatlanmış hiçbir camiye giremeyen halk, avlularda namazlarını eda etmişlerdir. İlk yıl Ramazan ayında Çukacı Hacı Paşa Ağa’nın arsasına bir tente kurularak teravîh namazları burada kılınmıştır. Ertesi yıl teravîh için Orhan Cami avlusu, bir sonraki yıl da Ulucami’nin avlusu kullanılmıştır⁷⁰.

⁶⁷ Yavaş, a.g.m., s.225.

⁶⁸ Neslihan Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa - 19.yy. Ortalarından 20.yy’a Bursa Fotoğrafları*, İstanbul, AKMED Yayınları, 2001, C.I, s.30.

⁶⁹ Mehmed Ziya, a.g.e., s.83.

⁷⁰ Gökmenzâde, a.g.e., vr.11ab. “Hareket-i sâniye münhedim olan câmi’ ve mesâcidlerden ibtidâki Câmi’-i Kebîr’dir. İbtidâki hareket-i arzda iki kubbesi münhedim ve dört kubbesi zedelenmiş idi. Hareket-i sâniye dört kubbesi münhedim olub bâkisi ta’mîr kabûl eylemediğinden yetmiş iki (72) sene Şa’bân-ı Şerîfin on beşinci gün i’ mâr için kubbeleri yıkmak için du’â olunub yıkmağa başlamalarıyla ba’de’du’â Namık Paşa Hazretleri ve Hâkim Efendi, ‘ulemâ ve meşâyih ve eşrâf-ı belde küfenler ile câmi’ derûnunda olan naksdan câmi’ havlîsine ‘alâ haddihi çıkardılar. Yetmiş bir (71) senesi Çukacı Hacı Paşa Ağa’nın arsasına tente kurub terâvîhi ‘arzda edâ eylediler. Salât-ı ‘id kezâlik münhedim olmayan câmi’ler ziyâde zedelenmiş olmağıyla câmi’ler girilmeyip câmi’ havlîlerinde ve arsalarda beş vakit namazları edâ eylediler. Ferdâsi

1273/1857 senesinde Bursa'daki tamirat iş ve işlemleriyle ilgilenmek üzere memur kılınan Namık Paşa görevden alınarak yerine Süleyman Paşa'nın görevlendirildiği haberi gelmiştir. Aynı yıl Cemâziyelâhir ayının beşinci Salı günü Süleyman Paşa Bursa'ya gelerek görevine başlamıştır⁷¹.

Arşiv kayıtlarında, yaşanan deprem felâketinden sonra ilk olarak Ulucami'nin tamir edilmesine yönelik uyarılarla karşılaşmaktayız. 12 Zilkade 1271/20 Temmuz 1855 tarihli Maliye Nezaretine⁷², 26 Zilkade 1271/ 10 Ağustos 1855 tarihli Evkâf-ı Hümayun Nezaretine⁷³ ve 22 Zilhicce 1271/ 5 Eylül 1855 tarihli Ticaret Nezaretine⁷⁴ gönderilen yazılarda “*Bursa'da vukû' bulan zelzeleden harâb ve münhedim olan âsâr ve ebniyeden en evvel Câmî'-i Kebîrin mühendisler ma'rifetiyle ta'mîrine mübâşeretle keşf defterinin irsâline*” ifadesi yer almaktadır. Hemen devamında durumunun aciliyeti göz önünde tutulmuş olmalıdır ki; Hisar duvarının “*def'-i mazarratına ikdâm ve müsâra'at olunması*”, duvarın aldığı hasarın onarılarak etrafına verdiği zararın giderilmesi için ivedilikle işe başlanıp bu hususta gayret gösterilmesi istenmiştir. Ebniye memurları tarafından incelenmesi ve zararın giderilmesi için bir hesap çıkarılarak konunun Meclis-i Kebîr tarafından karara bağlanması da istenilmiştir⁷⁵.

Cami-i Kebîr şehrin ruhudur. Deprem sonrası Bursa, Ulucami'nin hasarlı haliyle ruhunu kaybetmiş, cansız ve tatsız bir hale dönmüştür. Kimi mutasavvıflarca yeryüzünde duaların kabul olduğu en yüce mabedlerden Mescid-i Haram, Mescid-i Nebî, Mescid-i Aksa ve Şam Ümeyye Camiinden sonra beşinci makam Ulucami'dir⁷⁶. Arşiv kayıtlarında caminin Bursa'nın ruhu olduğu, depremle birlikte bunu kaybetmiş olduğu ve mübarek makamlar arasında bulunduğu zikredilerek hasarlı ve yıkık halde bulunmasına gönüllerin razı gelmediğine değinilmektedir⁷⁷. Caminin tamirâtı için gösterilen hassasiyet şehrin en merkezî

sene Orhân Câmî'i havlîsinde edâ olunur. Dahi ferdâsı sene Câmî'-i Kebîr'in havlîsinde tahta kalıp ihdâs olunup beş vakit namâz ve terâvîh edâ olunur. Bin iki yüz yetmiş üç (1856) senesi Rebî'ulâhirin (Kasım) âhirlerinde Nâmık Paşa 'azl olunub Süleymân Paşa'nun nasbı haberi zuhûr eyledi. Cemâziyelevvelin üçüncü Salı günü Nâmık Paşa 'azîmet eyledi. Cemâziyelâhirin beşinci Salı günü saat sekiz buçukda Süleymân Paşa Bursa'ya teşrif eyledi.”

⁷¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.11b.

⁷² B.O.A. A. şMKT.NZD. 156-25.

⁷³ B.O.A. A. şMKT.NZD. 158-10.

⁷⁴ B.O.A. A. şMKT.NZD. 161-10.

⁷⁵ B.O.A. A. şMKT.NZD. 156-25.

⁷⁶ Salih Karacabey, “Muhteva, Sihat ve Mesajları Açısından Bursa Ulucami'de Yer Alan Hadisler”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.20, S.2, 2011, s.99.

⁷⁷ “...câmî'-i mezkûr Bursa'nın rûhu demek ve Bursa da makâm-ı hamseden bulunmak cihetiyle ezher cihet müstecâbu'd-du'â ve makâm-ı 'âlî bulunduğundan şimdi Bursa bî-rûh hükmünde kalmış olmağla...” B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 8.

ve tarihî yapılarından olmasının yanında manevî ve tasavvufî yönüyle⁷⁸ de yakından ilgilidir. Bursa'nın “*medâr-ı iftihârî*”⁷⁹ olan caminin onarılması için başlatılan çalışmalarda gevşeklik gösterilmemesi⁸⁰ de özellikle vurgulanmıştır.

Tamiratına öncelik verilen Ulucami için, görevlendirilen memurlar, mühendisler, vakıf erbabı ve konuya hakim bilirkişiler tarafından yerinde inceleme yapılarak hazırlanan keşif raporu ilgili makamlara sunulmuştur⁸¹.

Belgeden anlaşıldığı üzere caminin tamirinde ilk aşama gerçekleştirilmiştir. Caminin şehrin göbeğinde bulunması ve cemaatinin açıkta namaz kılmak zorunda kalmasına dikkat çekilerek tamirin ehemmiyeti vurgulanmıştır.

Keşif raporunun başında, caminin on dokuz kârgîr kubbesinden on tanesinin kubbeleriyle ve bazılarının altındaki yay kemerleriyle birlikte iki minaresinin de şerefe tabanına kadar ve külâhlarının da tamamen yıkılmış olduğu bilgisi verilmiştir. Geriye kalan dokuz kubbede de ciddi çatlaklar bulunmaktadır. Caminin keşif komisyonunda Ebniye-i hâssa hulefasından Hacı Akif ve Şemseddin Efendi, Mühendishâne-i Hümâyûn hulefasından Seyyid Efendi görevlendirilmiştir. Bu hususlarda bilgi sahibi olan tarafsız kimselerle birlikte cami, yerinde incelenerek bir haritası ve keşf-i evvel defteri hazırlanmıştır⁸².

Caminin tüm kubbelerinin üzerindeki kurşunların kaldırılması ve yıkılan on kubbenin altlarındaki yay kemerlerinin sakat yerleri için 10.000 kuruş masraf kaydedilmiştir.

Kemerlerinin eski sıvasına uygun biçimde sağlam ve dayanıklı olarak yeniden inşasının 133.875 kuruşa yapılabileceği karara bağlanmıştır. Kemerlerin üzerinde var olan kurşunlarının eksikleri tamamlanarak yeni kârgîr kubbelerin yapımı için 257.300 kuruş kaydedilmiştir. Kubbelerin etrafında yapılacak pencereler ve kalkan duvarları için tahmin edilen rakam 16.250 kuruştur. Çatlakları bulunan kubbelerin onarılarak sıvalarının yapımı ve yenilenmeleri için 69.075 kuruş masraf çıkarılmıştır. Kubbeler üzerindeki kalkan duvarlarının yıkılan ve yarılan yerlerinin tamiri için 7.333,5 kuruş gerekmektedir. Kubbeler üzerindeki eski kurşunların eritilmesi 27.667,5 kuruş, ilave olunacak kurşunlar için 7.500 kuruş,

⁷⁸ Mustafa, Kara, “Mabet Psikolojisi ve Ulucami”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, (ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli), Bursa, Kayhan Matbacılık, 2009, s.27.81-94.

⁷⁹ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 9.

⁸⁰ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 10.

⁸¹ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 5. “*Bursa'da kâin olub Cenâb-ı Hayru'l-Hâfizîn kâffe-i memâlik-i şahâneyi mahfûz ve masûn buyursun geçende vukû'a gelen zelzelelerde ba'zı mahalleri münşakk ve münhedim olan Câmi'-i Kebîr ile civârında bulunan mu'allimhâne-i sıbyân ve minârelerin bu tarafda bulunan me'mûr ve mühendisler ve sâir ashâb-ı vukûf ve ma'lûmât ma'rifetleriyle bu kere icrâ kılınan keşf u mu'âyenesi nâtik defteri ol-bâbda Meclis-i Kebîr-i eyâletden verilen mazbata ile me'an ve leffen takdim...*”

⁸² B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 6.

kurşunlar için mismar ücreti 1.100 ve kullanılacak meşe ağacı 3.875 kuruş olarak kaydedilmiştir. Şadırvan üzerindeki açık kubbe için tel örmesinin yenilenmesine 3.390 kuruş masraf yazılmıştır⁸³.

Caminin etrafında bulunan kârgîr saçakların yıkılan yerlerinin tamiri, sıvalarının yapılması ve eksiklerinin tamamlanarak kurşunlarının serilmesi 18.300 kuruş ve etraflarındaki olukların tamiri için 560 kuruş kaydedilmiştir. Cami içerisindeki tüm duvar ile kârgîr ayaklar ve kemerlerin sıvacıkârî nakışlarının yenilenmesi ve tanzimi için 22.098 kuruş gerekmektedir. Ayak ve duvarlardaki yazıların tazelenmesi işlemleri için 3.057,5 kuruş, mahfil-i hümâyûn etrafındaki parmaklıkların boyasının tazelenmesi için 1.320 kuruş, “*esmâ-i ‘izâm*” levhaları için 8.000 kuruşun kâfi geleceği kaydedilmiştir. Acemkârî ahşab minber daha evvel sağlam kubbelerden birinin altında bir duvar kenarına konulmuştur. Oradan alınarak yerine konulması az da olsa zedelenmiş yerlerinin tamirinin ve boyasının yapılması için 2.500 kuruşun yeterli olacağına kanaat getirilmiştir. Mevcud mermer kürsünün pervazlarının tanzimi için 500 kuruş, ahşap kürsünün boyasıyla tamiri için de 165 kuruş gerekli görülmüştür. Üstteki mahfilin üzerine kubbe yıkılmış ve enkazı bile telef olmuştur. Yeni bir fevkânî mahfil yapılması için 9.000 kuruş yeterli görülmüş ve yeni mahfilin özellikleri ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Şadırvan etrafındaki mermer taşlar ve demir ve ahşap parmaklıkların tamiri ve boyası için 1.189,5 kuruş gerekli görülmüştür. Şadırvan tarafında harap olmuş olan maksure döşemelerinin yenilenmesi için 2.572,5 kuruş, caminin zemin pencerelerinin tamamında bulunan ahşap çerçeveler ile diğer havalandırma pencerelerinin yenilenmesi ve eksik camların da tamamlanması için 5.070 kuruş uygun görülmüştür⁸⁴.

Pencerelerin dışındaki tel örme çerçevelerin tamirleri ve boyaları için 6.187,5 kuruş, kapı kilitlerinin cüzi tamirleri ve boyalarının yenilenmesi için 349,5 kuruş, demir kandiller ve askıları için 3.300 kuruş masraf kaydedilmiştir. Büyük kapı önündeki ahşap saçağın tavanı ve boyasıyla beraber yenilenmesine 2.660 kuruş, diğer üç kapının saçaklarının tamiri için 1.160 kuruş ve etraf duvarlarının sıvalarının yapılıp yenilenmeleri için 3.570 kuruş gerekli olacağı kaydedilmiştir. Caminin dışında mihrap önündeki türbe etrafına yeni boyalı ahşap parmaklıklar inşa etmek için 318,5 kuruşun, dıştaki kârgîr kubbelere merdiven basamakları ve ahşap korkulukların çürümüş olanlarının değiştirilmesi ve boyanmaları için 400 kuruşun yeterli olacağı öngörülmüştür. Caminin yine dışında olan on adet çeşme ile minare tarafındaki abdest musluklarının tamiri ve imarlarına 1.150 kuruş, çeşmeye gelen suyun taşındığı künklerin

⁸³ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 6.

⁸⁴ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 6.

yenilenmesi, harap olanların değiştirilmesi gibi işlemler için toplam 6.100 kuruş gerektiği belirlenmiştir⁸⁵.

Caminin depremde fazlaca hasar gören minarelerinin yenilenmesinin ve tamirlerinin toplam 81.747 kuruşa ancak yapılabileceği öngörülmüştür. Minarelerin tamiratında, yıkılan yerlerinin inşası, külâhlara kurşun ilave edilerek döşenmeleri, merdivenler için korkuluklar ve basamaklar, minare kubbelerine yeni tahtalar kullanılması, alemler, kandiller ve sacdan mamul askıların yenilenmesi ve kurşunların eritilerek yeniden kullanılması gibi işlemler gerçekleştirilecektir⁸⁶.

Minarenin üzerine yıkılmış olduğu ahşap mektebin üzerinden enkazın kaldırılması ve kullanılamaz haldeki mektebin yeniden inşası için 9.750 kuruş harcanması gerektiği tespit edilmiştir. Müezzin odasının inşası için ölçüler verilerek yapımının 2.370 kuruşa mümkün olabileceğine kanaat getirilmiştir. Muvakkithanenin de döşemeleri ve tavanı yenilenmesi için 1.475 kuruşun yeterli olacağı kaydedilmiştir. Şadırvanlar ve üzerlerindeki kürsüler için meşe ağacından sütunların temini ve yerlerine yerleştirilerek tamiratın tamamlanması için uygun görülen miktar 5.040 kuruştur. Şadırvan taşlarının ağartması ve tamirleri için de 260 kuruş harcanacağı kaydedilmiştir⁸⁷.

Ulucami'nin 1272/1856 yılı Muharrem (Eylül-Ekim) ayında gerçekleştirilen keşfinde tüm ayrıntılar ve masraflar kalem kalem yazılmış ve nihayetinde toplam 893.923 kuruş masrafla caminin onarımının gerçekleştirilebileceğine karar verilmiştir⁸⁸. Onarımlara başlandıktan sonra yeni masrafların ve bazı hususların ortaya çıktığı da görülmüştür⁸⁹.

Caminin görevlendirilen kişiler tarafından muayene edilmesi, hasarlarının tespit edilerek keşif defterinin hazırlanması ve haritasının çizilmesinden sonra defter harita ve diğer evrakların gönderilmesiyle Evkaf-ı Hümâyûn nazırı, tamiratın başlamasını son derece gerekli bulduğunu ifade ederek mevcut belgeleri Meclis-i Vâlâ'ya aktarmıştır⁹⁰.

Caminin tamiratyyla ilgili olarak masraflarının nereden ve nasıl karşılanacağıyla ilgili bazı görüşmeler yapılmıştır. Maliye Nezareti'nin de görüşü alınarak caminin masrafları için

⁸⁵ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 7.

⁸⁶ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 7.

⁸⁷ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 7.

⁸⁸ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 7.

⁸⁹ B.O.A. A.}MKT.MVL. 96-37; MVL. 317-24; İ.MVL. 388-16940.

⁹⁰ "...me'mûr ve mühendis ve erbâb-ı vukuf ma'rifetleriyle keşf u mu'ayene olunarak tanzim olunan bir kıta' keşif defteriyle haritası irsâl olduğuna dâir mahrûse-i mezkûre meclisinden vürüd eden mazbata ile evrâk-ı sâire leffen takdîm kılındığına ve suret-i iş'âra nazaran bunların sür'at-i tamir ve tesviyesi mertebe-i vücûbda bulunduğuna dâir Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı devletlü paşa hazretlerinin tezkiresi Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i'tâ .." B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 14.

ilk olarak vakfına başvurulması kararı alınmıştır. Vakfın gelirlerinin bu tamirâtı karşılamaya yetecek durumda olup olmadığının yahut ianeye ihtiyaç duyup duymayacağını belirlenmesi gerektiğine kanaat getirilmiştir. Bu husus netleşmeden hazine tarafından bir şey söylenmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir⁹¹.

Medresesiyle birlikte Cami-i Kebîr'in dokuz yük yedi bin kuruş civarı olan masrafları için kendi vakfının geliri yeterli olmadığından öncelikle diğer selâtin vakıflarının gelirlerinden iane yoluyla katkı sağlanması uygun görülmüştür⁹². Tüm bunların takibatı ve denetimi, tamirâtın biran evvel başlaması yönündeki talimatlarla Bursa valisi, Bursa Evkâf müdürü ve Meclis-i Kebîr'e bırakılmıştır⁹³.

Keşif defteri doğrultusunda ve ilgili makamların denetiminde başlanan onarım işlemlerinde sona yaklaşılırken “*erkân-ı harb mîr-i livâlarından*” Ferhad Paşa Kütahya'dan Bursa'ya gelmiş, Ulucami, Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin tamiratlarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Kendisinin bu sahada yetkin ve maharetli olması sebebiyle görüşlerini ve denetim sonucundaki kanaatini bildirmesi istenilmiştir. Ferhad Paşa onarımları tek tek incelemiş ve Dersaadet'e döndüğünde cami ve türbelerle ilgili kanaatlerini yetkili mercilere bildirmiştir⁹⁴.

Ulucami'de yapılan tadilatları son derece uygun ve sağlam bulan Ferhad Paşa, Avrupa'da gördüğü binalarla mukayese ederek caminin nasıl muhteşem bir yapıya sahip olduğundan da bahsetmektedir⁹⁵. Yaptığı incelemeler sonucunda caminin tamirâtını uygun bulduğu, fakat minarelerle ilgili aynı kanaati taşımadığı görülmektedir. Nitekim Ferhad Paşa'nın ihtarıyla minarelerde yapılacak tamiratta bir değişikliğe gidildiği görülmüştür⁹⁶. Böylesine muhteşem bir eserin minarelerinin de aynı sıhhatte olması ve uzun yıllar da bu sıhhati koruması gerektiğini düşünen Ferhad Paşa, yıkılan minarelerin onarılmasını değil, yeniden inşasını elzem görmüştür. Paşaya göre minarenin yıkılan kısımlarının aslî temeli üzerine onarılarak tamamlanması sağlıklı olmayacaktır. Tamamen yıkılarak yeni ve daha

⁹¹ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 15.

⁹² B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 17.

⁹³ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 18.

⁹⁴ “...geçende Bursa'ya gelmiş olan *erkân-ı harb mîr-i livâlarından* ‘izzetlü Ferhâd Paşa bendelerinin fenn-i hendesede mahâret-i kâmileleri bulunmasıyla der-dest i ‘mâr olan ba’zı ebniye-i ‘aliyyenin inşâlarında rasânet ve sâirece nakîsa olub olmadığının bi’l-mu’âyene beyân eylemesi hakkında...” B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 2.

⁹⁵ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

⁹⁶ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

sağlam bir temel üzerine inşa edilecek minareleri, yapının tarihi değerine daha layık gözükmetedir⁹⁷.

Maliye Nezareti ile de yapılan görüşmeler sonunda minarelerle ilgili olarak yapılan keşfin yenilenmesi ve ortaya çıkacak yeni masrafların belirlenmesi gerektiğine karar verilmiştir. Caminin yenilenecek olan minareleri yıkılmadan evvel bir resminin çizilmesi ve yeniden yapılacak olanların, aslına uygun olmasına özen gösterilmesi hususu da ilgili emirnameye eklenmiştir⁹⁸.

Paşanın dikkatini çeken bir diğer husus da, caminin yapımı esnasında, Yıldırım Bayezid Han döneminde iç ve dış pek çok sıkıntıyla mücadele edilen bir dönem olması hasebiyle kapılarına tarih konulamamış olduğudur. Yalnızca minberi üzerinde rakamla 897 senesi yazılmıştır. Bu caminin önemine binaen “*tuğrâ-yı garrâ*”⁹⁹ ile süslenmiş bir tarih taşının olması gerektiğini zikreden paşanın önerisiyle tarihinin araştırılması ve konulacağı yere göre bir taş ölçüsü çıkarılmasına karar verilmiştir¹⁰⁰.

Bursa valisinin camiye tarih, tuğra ve padişahın isminin yazılı olduğu taşın imali ve tesviyesi için yazdığı tahrirat sonrasında, Maliye ve Evkaf-ı Hümayun nezaretleri tarafından durum mütalaa edilmiştir. Vakıflar Bakanlığı’nın verdiği cevaba binaen, camide konulacağı yere göre ölçüsü alınan taşın üzerine yazılacak tarihin araştırılması hususu Zîver Efendi’ye¹⁰¹ havale edilmiştir. Minare için yapılacak yeni keşif ve tarih taşının ölçüsünün alınıp gönderilmesi hususu da Bursa valisine bırakılmıştır¹⁰².

“Bursa’da kâin Câmî’-i Kebîr için inşâd buyrulacak târîhin tahrîri zımmında i’ mâli muktezî olan taşın resmi alınarak haritasının takdîmi muktezâ-yı emr u iş’âr-ı ‘âlî-i nezâret-penâhîlerinden olmasıyla mezkûr taş ile beraber câmî’-i mezkûrun vasatında kâin şâdirvânın etrâfına çekilmesi lâzım gelen bu tarafda hüsn-i i’ mâli kâbil olmayan parmaklıkların dökme timurdan (demirden) olmak üzere bi’t-tanzîm mühendishâne-i ‘âmire kolağası olub me’ mûren

⁹⁷ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

⁹⁸ “...ve hedmi lâzım gelen minârenin mesârif-i inşâiyyesinin dahi bi’l-keşf defterinin irsâli zımmında vâlî-i muşârunileyh hazretlerine emir-nâme-i sâmi tasfîri gösterilmiş olmağla... câmî’-i şerîf-i mezkûr ebniyesi evâil-i saltanat-ı seniyyede ebniye hakkında itihâz olunan kıyâsât-ı hendesiyye üzerine yapılmış olduğundan yapılacak minârenin hey’et-i asliyyesinden çıkarılmaması icâb-ı hâlden olmağla hedm olunmazdan evvel minâre-i mezkûrenin resmi yapılarak ba’dehû ona tatbikan ‘aynıyla inşâsı husûsunun dahi emir-nâme-i mezkûra derci ve keyfiyetin Evkâf-ı Hümayûn Nezâretine dahi bildirilmesi lâzım geleceği.” B.O.A. İ.MVL 388-16940, 6.

⁹⁹ Parlak tuğra.

¹⁰⁰ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

¹⁰¹ Zîver Paşa, meşhur bir şair ve tarih düşürme sanatında ustadır. Fakat bahsedilen kitabe yazılmamış ve yerine de asılmamıştır. Divanında da bulunmamaktadır. Bkz. Yavaş, “Bursa Ulucamii’nin Geçirdiği Tamirler”, a.g.m., s.232.

¹⁰² B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 6; B.O.A. MVL. 317-24; B.O.A. A.}MKT.MVL. 96-37.

bu tarafta bulunan fütüvvetlü Seyyid Efendi bendeleri” görevlendirilerek, caminin keşif defterinde yer almayan bazı hususlar için gerekli izinler talep edilmiştir. Talepler içerisinde caminin tel kubbe dışındaki on dokuz kubbesine alem konulması da vardır¹⁰³. Bunların Bursa’da yapılması pahalıya mal olacağından Dersaadet’te imal edilerek gönderilmesinin daha uygun olacağı da belirtilerek izin istenmiştir¹⁰⁴.

Hudâvendigâr valisi ve Evkaf müdürü tarafından yapılan araştırma sonucunda kubbeler üzerine konulmak istenen alemler bakırdan yaptırıldığında 40.800 kuruş civarında, pirinçten yaptırıldığı takdirde 49.500 kuruş tutmaktadır. Şadırvan tarafında kullanılacak olan demir parmaklıkların da yapımı 1.700 kuruş civarı ve nakliyesi ile diğer masrafları 26.000 kuruş tutmaktadır. Alemlerin bakırdan yapılması halinde daha sağlam olacağı belirtilerek ve alemlerin de aslına uygun olarak yenilenmesi daha münasip görüldüğünden şadırvan etrafı için gereken demir parmaklıklarla birlikte yaptırılması hususu Evkaf-ı Hümayun nazırına havale edilmiştir¹⁰⁵.

Caminin on beş kubbesinin tamiri dışarıdan ve içeriden tamamlandıktan sonra 1274/1858 senesi Zilkade (Haziran) ayında belirtildiği üzere gerekli izinler alınarak aynı senenin Ramazan ayında tamiri tamamlanan kubbelerin altında namaz kılınmaya başlanmıştır. Tamirleri henüz bitmemiş olan beş kubbenin de onarımları devam etmekte ve kısa zamanda biteceği umulmaktadır¹⁰⁶.

“Câmi’-i Şerîf-i mezbûrun cümle tezyînât-ı dâhiliyyesinden bulunan duvarlarında muharrer esmâ-i şerîfe inhidâm ile mahv olması cihetiyle bu kerre levhalar üzerine yazdırılması tasavvur olunmakta” ifadesinden anlaşıldığı üzere caminin yıkılan duvarlarında olup mahvolan hatların yenilenmesinde levhaların kullanılmasına karar verilmiştir¹⁰⁷.

Hudâvendigâr valisi Süleyman Paşa’nın, tamiri tamamlanmak üzere olan Ulucami’ye asılacak levhaların tezyîni ile ilgili olarak gönderdiği tahrirata *“câmi’-i şerîf-i mezkûrda bulunan elvâh-ı şerîfeden mevcûd bulunanların sûret-i ta’mirini anlayub müceddeden icâb edeceklerin dahi ölçülerini almak ve ‘avdetinde keyfiyetlerini ifâde ederek ona göre iktizâsına bakılmak üzere Mücellid Mehmed Efendinin münâsib mikdâr harc-ı râh verilerek Bursa’ya*

¹⁰³ B.O.A. İ.MVL. 401-17437, 4.

¹⁰⁴ B.O.A. İ.MVL. 401-17437, 5.

¹⁰⁵ B.O.A. İ.MVL. 401-17437, 8.

¹⁰⁶ B.O.A. İ.DH. 401-26532.

¹⁰⁷ B.O.A. İ.DH. 405-26830, 1.

i'zâmı husûsunun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havâle olunması mütea'llik ve şeref-sudûr buyrulmuş emr u irâde-i seniyye" ile cevap verilmiştir¹⁰⁸.

Caminin duvarlarında ve payelerdeki yazıların yenilenmesi, nakışların düzenlenmesi gibi hususlar, Mücellid Mehmed Efendi kontrolünde gerçekleştirilmiştir. Bir başka belgede ise Sikkekenbaşı Abdülfettah Efendi'nin¹⁰⁹ ve Şefik Efendi'nin de aynı hususta görevlendirildiklerini görmekteyiz. Mücellid Mehmed Efendi ve Şefik Efendi'nin tamiri mümkün olan yazılarla ilgilenerek, Abdülfettah Efendi'nin de yeniden yazılması gerekenleri icra etmesiyle aralarında bir görev dağılımına gidilmiştir¹¹⁰.

Caminin iç tezyinatında görev yapan nakkaş ve hattatların yukarıdaki isimler dışındaki tamamı gayrimüslimdir. Bugün caminin kubbe içlerinde, peyelerinde ve eteklerindeki bizim geleneğimize ve süsleme tarzımıza uymayan Barok süslemelerin kaynağı da bu kişilerdir¹¹¹.

Ulucami'de gerçekleştirilen bu en geniş tamirat neticesinde caminin avlusunun da genişletildiği görülmektedir. Bunun için bazı dükkânların, sahiplerinden satın alınarak avluya katılmıştır. Diğer dükkân sahiplerinin ücretlerini almasına rağmen kendisine dükkânı karşılığında herhangi bir ödeme yapılmadığı gerekçesiyle durumun tetkik edilmesini talep eden Sahhaf Çarşısı'nda dükkânı bulunan Hattat Hafız Efendi'nin başvurusundan, dükkânların istimlâk edilerek cami avlusuna katıldığı anlaşılmaktadır¹¹².

Caminin tamirine dair evraklardan, avlunun doğu tarafında bazı hücrelerin bulunduğu ve bu tamirat esnasında onların da gerekli bakım ve onarımlarının yapıldığını öğrenmekteyiz¹¹³.

Bursa Ulucamii ile Sultan türbelerinin tamiratları tamamlandıktan sonra onları denetlemek, eksik kalan ve tamamlanması gereken işleri tespit etmek üzere, 2.500 kuruş harcırah ile Şemseddin Efendi memur olarak tayin edilmiştir. İzzet Bey 2.000 kuruş harcırah ile kâtip, ebniye hulefasından Hacı Ali Efendi de 1.500 kuruş harcırah ve 2.000 kuruş maaş ile mühendis olarak gönderilmiştir¹¹⁴.

¹⁰⁸ B.O.A. İ.DH. 405-26830, 3; A.}MKT.MHM. 133-62.

¹⁰⁹ Abdülfettah Efendi Süleymaniye Camii'nde yaptığı işler için kendisine yalî ihсан edilen, bazı madalyaların ressamı olan sikkekenbaşısıdır. Bkz. Yavaş, a.g.m., s.227.

¹¹⁰ B.O.A. A.}MKT.MHM. 138-57.

¹¹¹ Yavaş, a.g.m., s.227.

¹¹² B.O.A. A.}MKT.UM. 374-61.

¹¹³ Yavaş, a.g.m., s.230.

¹¹⁴ B.O.A. İ.DH. 429-28401.

Tamiratlarda sona gelindiğinde, bazı ek keşifler yapıldığı, eksik kalan yerlerin tamamlanması ve aksaklıkların giderilmesi için titizlik gösterildiği görülmektedir. Bu ek keşifler de genellikle caminin dış tezyinatı ve avlusunun tanzimiyle ilgili olmuştur. Bu keşiflerde caminin sahaflar tarafındaki kapısının üzerine asılacak mermerden tarih taşı, avlunun dört tarafına demir kapı inşası, yapılacak çeşmeler ve su yolu masrafları, minarelerin ek masrafları, minareler ile camiler arasında kalan kısımların düzenlenmesi, abdesthanelerin duvar sıvaları, aynaları ve taşları gibi detaylara yer verilmiştir. Çıkarılan toplam harcama ise 180.576 kuruş olmuştur¹¹⁵.

Ulucami ile ilgili yapılan günümüz araştırmalarında, o dönemde camide bir hünkâr mahfili olup olmadığı ve depremde zarar görüp görmediği hususunda bazı fikir ayrılıkları olduğu görülmektedir. Şaban Aykut'un *Büyük Bursa Tarihi Antolojisi* adlı eserinde kaynak göstermeden "en soldaki kafesli kameriye gibi yapılmış olan yer" şeklinde ifade edilen mahfilin depremde zarar gördüğü ve caminin tamiratını yaptıran Sultan Abdülaziz'in Bursa'da bulunduğu zamanlarda namazlarını orada kıldığını aktarmaktadır. Bu bilginin, caminin keşf-i evvel defterindeki "mahfil-i hümâyûn"la ilgili ibareler gözönünde bulundurulduğunda doğruluğu anlaşılmış olmaktadır¹¹⁶.

4. Depremde Hasar Aldıkları Tespit Edilen Diğer Camiler

1. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen takrirde, *Sultan Alâeddin'in Bursa Hisar dahilinde bulunan camisinin* yaşanan depremde bazı yerleri sakatlandığı ve tamire ihtiyacının olduğu bildirilmiştir. Bursa Ebniye Komisyonu tarafından caminin keşfi yapılarak hasar alan bölgeler ve eksiklikler kaydedilmiştir. Antanos Kalfa, caminin bakım ve onarımını 45.000 kuruşa yapabileceğini taahhüt ederek bu işi üstlenmiştir. Caminin tamirinin "derece-i ehemmiyetde", yani önemli ve gerekli olduğu zikredilerek, bağlı olduğu vakfın müsaadesi alınarak Ebniye Komisyonu'nun da gözetim ve denetimiyle tamirata başlamak için gerekli izin kendilerine verilmesi istenilmiştir¹¹⁷.

2. Ticaret nezaretine gönderilen yazıda Bursa'da *Yıldırım Bayezid Han Câmi'-i Şerîflerinin* "geçende vukû' bulan hareket-i arzdan münşakk ve münhedim olan ba'zı mahalleriyle civârında bulunan mekteb ve minârelerin mahallinde me'mûr mühendisi ve erbâb-ı vukûf ma'rifetleriyle keşf u mu'âyene olunarak ol bâbda tanzîm olunan bir kıt'a keşf

¹¹⁵ B.O.A. EV.d... 22596.

¹¹⁶ Mustafa Çetinaslan, "Bursa Ulu Camii Hünkâr Mahfili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, Ordu, S.25, s.195.

¹¹⁷ B.O.A. MVL. 595-37.

defteriyle haritası irsâl olunacağına dair” bilgi verilmiştir. Yıldırım Bayezid Külliyesi olarak anılan bölgede cami, mektep ve imaret de bulunmaktadır. Minarelerin de depremde hasar aldıkları ve çevresindeki ünitelerle birlikte hasar tespitinin yapılarak ilgili makamlara bildirilmesi istenilmiştir¹¹⁸.

Yıldırım külliyesinin tamir ve tecdid masrafları ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Ayrıca inşaatta çalışanların da tek tek kaydı tutularak kendilerine ödenen kuruşlar da belirlenmiştir¹¹⁹.

3. Bursa’da *Hamza Bey Vakfı hayratından olan cami*, medrese ve türbe yaşanan depremde harap olmuştur. Yapıların hasarlarını tespit etmek üzere keşfi yapılmış ve masraf kaydı muhtemelen 224.000 kuruş civarında bulunmuştur. Boyacıkulu Yorgi Kalfa, Hamza Bey Vakfı’ndan olan cami, medrese ve türbenin tamirini keşfinde çıkarılan masraftan sekiz bin kuruş civarı noksanla *“iki yük on altı bin guruş masrafla”* yapacağını taahhüt etmiştir. Vakfın kendi kasasında *“üç yük on dokuz bin kûsûr guruş mevcûdu bulunmuş”* ve vakfın tamiratlar için ihtiyaç duyulan kudrete sahip olması durumu dikkate alınarak binaların hasarlı halleriyle öylece bırakılmalarının *“lâyık olmayacağına”* kanaat getirilmiştir. Çıkarılan hesabın Evkâf müdürü ve Meclis-i İdare Nezareti tarafından incelenmesi ve sonrasında tamir emrini vermeleri uygun bulunmuştur¹²⁰.

4. Deprem sebebiyle hasar gördüğü ve tamirata muhtaç olduğunu tahmin ettiğimiz *Hançerli Fatıma Sultan’ın Bursa’nın Çekirge semtinde inşa ettirdiği cami* için depremden ancak on yıl sonrasında bir tamirat keşfi yapılabilmıştır. Yapılan keşif sonucunda 11.100 kuruşa tamir edilebileceğine kanaat getirilmiştir. Tamiratı üstlenen müteahhidin ismi belgede zikredilmemiştir. Belirlenen tamir bütçesini aşmamak ve tamirat esnasında *“metânet ve rasânete”*, yani yapının sağlamlığına evkaf müdürü ve meclis tarafından dikkat edilerek denetiminin sağlanması koşuluyla Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti’nin izin isteğine olumlu cevap verilmiş ve cami tamiratına başlanılmıştır¹²¹.

¹¹⁸ B.O.A. A.İMKT.NZD. 158-59.

¹¹⁹ B.O.A. EV.d..10101.

¹²⁰ B.O.A. İ.DH. 627-43608.

¹²¹ B.O.A. İ.DH. 548-38173. *“Merhûm Hançerli Fâtıma Sultân -tâbe serâhâ- hazretlerinin Bursa’da Çekirge mahallinde vâki’ câmi’-i şerîfinin keşfi mücebince on bir bin yüz guruş masrafı tecâvüz itmek üzere mahallinde metânet ve rasânete meclis ve evkâf müdürü taraflarından dikkat ve nezâret edilmek üzere müte’ahhidi ma’rifetiyle icrâ-yı ta’mîri istîzânına dâir Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Behiyyesinin bir kıt’a takrîri leffen ‘arz u takdîm kılınmış olmağla ber-müceb takrîr ifâ-yı muktezâsının nezâret-i muşârunleyhâya havâlesi hakkında her ne vecihle irâde-i seniyye-i hazret-i şâhen-şâhî müte’alîk ve şeref-sudûr buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. 21 Zilhicce 1282 (7 Mayıs 1866)”*.

5. 26 Safer 1275/ 5 Ekim 1858 tarihli Bursa Meclis-i Kebîr'inden Vakıflar Bakanlığı'na gönderilen bir belgede: “Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesîne, Bursa'da vâki' olub hareket-i arz te'sîriyle münhedim ve harâb olmuş olan **Hayreddîn Paşa Câmi'-i Şerîfi**'nin muahharan icrâ olunan keşfi mûcebince ta'mîriyle mesârifinin vakfî hâsılâtından sûret-i tesviyesi hakkında bulunan ifâdeyi hâvî Bursa Meclis-i Kebîr'inden tevârüd iden mazbatası melfûf keşf defteri ile berâber menzûr-ı vâlâları buyrulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla icâbının icrâsı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir”¹²² buyrulmuştur.

Bursa depreminde hasar alan Hayreddin Paşa Camii'nin keşfi yapılmış ve masraf kaydı çıkarılmıştır. Keşf defteriyle birlikte gönderilen yazıda, caminin masraflarının bağlı olduğu vakfın gelirlerinden karşılanması için gerekli prosedürün başlatılması talep edilmektedir. Bir başka belgeden anlaşıldığı üzere caminin keşfi sonrasında çıkarılan masraf 30.000 kuruştur¹²³.

Arşiv belgelerinde rastladığımız buna benzer talepler içeren belgelere gerekli incelemeler yapılarak istenen iznin verildiği görülmektedir. Fakat burada farklı bir durumla karşılaşmıştır. Hayreddin Paşa Camii'nin bağlı olduğu vakfa durum bildirilerek tamir için gerekli ücret talep edilince mütevellisi tarafından başka bir iddia ile karşılaşmıştır. Durumu Hudâvendigâr Valisi ve Evkâf müdürüne bildirerek gönderilen şukkada: “Bursa'da mukaddemâ vukû' bulan hareket-i arzda münhedim ve harâb olmuş olan Hayreddîn Paşa Câmi'-i Şerîfi'nin icrâ olunan keşfi mûcebince ta'mîriyle mesârifinin vakfî hâsılâtından sûret-i tesviyesi ifâdesine dâir tevârüd iden mazbata melfûf keşf defteri üzerine keyfiyyet Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i celîlesiyle lede'l-muhâsebe vakf-ı mezkûrun mütevellisi olduğu inhâ olunan Nûh Bey celb ile keyfiyyet kendisine ifâde olundukda câmi'-i şerîf-i mezkûr kendisinin mütevellisi bulunduğu vakıf hayrâtından olmadığı der-miyân edüb hazinece dahi vakfının muhâsebesi kaydına nazaran mahall-i mezkûrda câmi'-i şerîf olduğuna ve huddâmına dahi berât ve vazîfe verildiğine dâir bir gûne ma'lûmât alınamamış olmasıyla bunun hakîkî tevcîhle ise meydâna çıkarılması zimmında câmi'-i şerîf-i mezkûrun huddâmı yedlerinde bulunan berât-ı şerîfenin bir kut'a sûretlerinin ihrâcıyla Evkâf-ı Hümâyûn hazînesine irsâli husûsunun savb-ı sâmilîleriyle evkâf müdürü efendiye tavsiye ve iş'âr kılınmış nezâret-i müşârun-ileyhâ cihetlerinden ifâde olunmuş ve keyfiyyet müdür-i mûmâ-ileyhe bildirilmiş

¹²² B.O.A. A. JMKT.MHM. 141-75.

¹²³ B.O.A. A. JMKT.MHM. 157-25.

olmağla ber-minvâl-i muharrer mezkûr sûretlerin bi'l-ihrâc irsâli husûsuna himem-i behiyyeleri derkâr buyrulmak..."¹²⁴ ifadeleri yer almaktadır.

Hayreddin Paşa Camii'nin tamir masraflarının bağlı olduğu vakıf gelirlerinden karşılanması talebi, Vakıflar Bakanlığı tarafından incelenmiştir. Caminin bağlı olduğu vakfın mütevellisi Nuh Bey çağrılarak durum kendisine izah edilmiştir. Nuh Bey, mütevellisi olduğu vakfın hayratı içerisinde Hayreddin Paşa Camii'nin bulunmadığını iddia etmiştir. Vakfın muhasebe kayıtları incelendiğinde de cami görevlilerine berat ve vazife verildiğine dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Durumun açıklığa kavuşturulması için cami görevlilerin beratlarının birer suretlerini Evkâf-ı Hümâyûn hazinesine göndermelerine karar verilmiştir. Evkaf müdürüne bildiren yazıda durum izah edilerek istenen belgelerin incelenerek bir sonuca varılabileceği kanaati hasıl olmuştur.

6. "*Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesine*" başlığıyla Vakıflar Bakanlığı'na gönderilen yazıda keşfi yapılarak masraf kaydı çıkarılan "*Şeyhulislâm-ı esbak merhûm Ebû İshak Kâzerûnî hazretlerinin Bursa'da kâin câmi'i ve türbe-i şerîfesiyile 'imâret ve mektebinin*" tamiratına izin istenmiştir. Bahsi geçen ünitelerin yaşanan deprem felâketi sebebiyle her birinde hasar meydana gelmiştir. Hudâvendigâr Meclisi'nce yazılan mazbata ve beraberinde tutulan keşf defteri gönderilerek Bakanlıktan gelecek emre göre hareket edileceği bildirilmiştir. 15 Receb 1274 / 1 Mart 1858 tarihli belgede tamir masraflarının miktarı ve tamiratı üstlenen müteahhidin ismi gibi bilgiler yer almamaktadır¹²⁵.

7. 1282/1865-1866 tarihli bir belgeye göre Bursa'da **Orhan Gazi tarafından yaptırılan caminin** onarımına ihtiyaç duyulmuştur. İlgili belgede depremden yahut sebep olduğu hasardan bahsedilmemektedir. Aradan geçen on yıl ve muhtemelen depremin de bırakmış olduğu hafif izler camide onarıma gidilme ihtiyacını hissettirmiş olmalıdır.

"Cennet-mekân Sultân Orhan Hân Gâzî -tâbe serâhu- hazretleri hayrât-ı celîlelerinden Bursa'da kâin Câmi'-i Şerîfin mukaddemce şürû' ve mübâşeret itdirilmiş olan ta'mîrâtının keşfi mücebince otuz üç bin bu kadar guruş üzerine münâkasası bi'l-icrâ bundan aşağı masrafla tesviyesine müte'ahhid zuhûr ider ise şerâit-i lâzime ve kefâlet-i kaviyyeye rabt ile onun ma'rifetiyle ve itmez ise mahallî meclis ve evkâf müdürü nezâretiyle bi't-ta'mîr mesârif-i vâkı'ası mahallî evkâf-ı şerîfesi hâsilâtından i'tâ olunarak hitâmında iktizâ iden

¹²⁴ B.O.A. A. JMKT.MHM. 146-60.

¹²⁵ B.O.A. A. JMKT.MHM. 127-10.

defterinin irsâli zımmında ifâ-yı muktezâsı”¹²⁶ sözleriyle başlayan belgeden, Orhan Camii’nin daha önceden başlamış olan tamiratında görevli müteahhidin işi bıraktığı yahut ilgili makamlarca görevden alındığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Tamirata başlamış ve devam etmekte olan cami için bir müteahhidin önceden belirlenen 33.000 kuruşa tamirata üstlenmesi beklenilmektedir. Eğer böyle bir müteahhit çıkarsa güçlü bir kefaletle ve gerekli şartlara bağlı kılınarak işin ona verilmesi istenilmektedir. Mevcut şartlara uygun bir müteahhidin çıkmaması durumunda da masrafların, mahallî meclis ve Evkâf müdürünün gözetiminde yerel vakıflarının gelirlerinden karşılanması uygun bulunmuştur.

8. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’nden 1279/1863 yılı Ramazan (Şubat) ayında Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen takrirden anlaşıldığı üzere Bursa’da **Hoca Yunus Mahallesi’nde bulunan Ürgübî Abdüllatif Efendi camii** ve minaresi yaşanan depremde hasar almıştır. O bölgede bir başka cami daha olmamasından dolayı caminin ehemmiyeti artmakta ve tamiratın da bir an evvel yapılması gerekmektedir. Ebniye Komisyonu tarafından keşfi yapılan cami ve minaresinin tamirata için 13.750 kuruş masraf çıkarılmıştır. Caminin tamiratını Tanaş Kalfa üstlenmiş ve 13.750 kuruşun 1.742 kuruşu bağlı olduğu vakfından geriye kalanının da hazineden karşılanmasına karar verilmiştir¹²⁷.

9. **İvaz Paşa Camii**’nin depremde hasar alan minaresi ve son cemaat mahallininin 44.785 kuruş tamiri mümkün görülerek keşfinden sonra tamiratına başlanılmıştır. 29 Cemaziyelâhir 1278 / 2 Aralık 1861 tarihli Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’nden Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen takrirden anlaşıldığı üzere tamirat tamamlanmıştır. Onarımlar için belirlenen rakamdan, 4.614 kuruş daha fazla harcama yapılarak tamirat işlemleri bitirilmiştir. Tamiratın 26.864 kuruşu Mahallî Evkaf gelirlerinden, 17.921 kuruşu ise bağlı bulunduğu vakfin kendi gelirlerinden karşılanmıştır. Yapılan tahkikat sonucu, mütevellisi tarafından verilen 4.614 kuruşun ise gerekli bazı ilave işlemler için kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Bu miktarın da, vakfının muhasebe kayıtlarına, tamir masrafının artmasına neden olan sebeplerle birlikte masraf kaydı olarak yazılması uygun görülmüştür¹²⁸.

İvaz Paşa cami ve medresesiyle ilgili Bursa’da yaşanan büyük deprem felâketinden hemen önce tutulmuş bir kayıt daha bulunmaktadır. Cami ve medresenin mütevelliyesi Fatıma Hanım, vakfin gelirlerinden karşılanabilecek bir tamirat için izin istemiş, yerinde keşif yapılarak bu isteğe olumlu yanıt verilmiştir. Vakfin, mütevelliyesinin elinde 1269 senesi

¹²⁶ B.O.A. İ.DH. 540-37565.

¹²⁷ B.O.A. MVL. 597-58.

¹²⁸ B.O.A. MVI. 621-38.

muhasebesine göre 7.811 kuruş fazlası bulunmaktadır. Evkâf-ı Hümâyûn hazinesinde de 13.000 kuruşu bulunan vakfin cami ve medrese tamiri için belirlenen masrafı 3.612 kuruş olmuştur. Ali Ağa tamirat işlerini kontrat yapılarak üstlenmiş ve belirlenen rakamı geçmemek şartıyla tamirata izin verilmiştir¹²⁹.

Depremden hemen öncesine ait olan belgeden anlaşılıyor ki cami ve medresenin küçük çaplı ve düşük masraflı bir tadilatı söz konusu olmuştur. Depremden önceki bu tamir ile deprem sonrasında yapılan tamirat için gerekli olan miktarlar karşılaştırıldığında felâketin boyutu da daha net ortaya çıkmaktadır.

10. Bursa’da **Lala Şahin Paşa medresesi ve camii** de hasar alan yapılardandır. Yapılan keşif sonucunda medrese ve caminin hasarlı alanları tespit edilerek “*münhedim bulunan câmi’-i şerîfin ta’mîri dahi otuz iki bin yüz guruşla hâsıl olacağı*” anlaşılmıştır. Caminin tamiratının, belirlenen masraf kaydı karşılığında yahut daha düşük fiyata yapımını kimin üstleneceğine karar verilerek Meclis-i Evkâf Müdürü denetiminde başlaması uygun görülmüştür. Vakfin 1267-1274 (1850-1857) seneleri aralığında tutulmuş olan sekiz senelik muhasebe defterlerinin de incelenmek üzere gönderilmesi talep edilmiştir¹³⁰. Lala Şahin Paşa Medresesi’nin tamiri için gerekli olan miktar ve yapılan işlemlere “Medreseler” başlığı altında daha genişçe değinilecektir.

11. **Hoca Taşkın Mahallesi’nde bulunan cami** de depremde hasar görmüştür. Mütevellisi tarafından caminin durumu yetkili isimlere bildirelerek keşfinin yapılması ve tamirine başlanması talep edilmiştir. Bunun üzerine caminin hasar alan yerleri tespit edilerek 5.000 kuruşu kendi vakfindan 17.000 kuruşu da Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti’nce karşılanmak üzere 22.000 kuruşa tamirinin mümkün olacağına karar verilmiştir. Meclis-i Vâlâ’da yapılan görüşmeler sonunda mütevellisi aracılığıyla ve Bursa Evkâf müdürü denetiminde tamirinin başlatılması için gerekli evraklar Evkâf Nezaretine gönderilmiştir¹³¹.

12. Hazırlanan keşf-i evvel defterindeki bilgilerden anlaşıldığı üzere, **Hudâvendigâr Camii**, türbe ve medresesiyle birlikte depremde hasar almış, fakat büsbütün yıkılan camilerden de olmamıştır. Caminin şadırvanı üzerindeki büyük kubbe ve sıvalarının yenilenmesi için 7.070 kuruş, kubbe, kemer ve duvarları için 10.565 kuruş, çerçeveleri için 600 kuruş masraf belirlenmiştir. Caminin üzerindeki kurşunların eritilerek ve eksik kalan

¹²⁹ B.O.A. A. JMKT.MVL. 69-3.

¹³⁰ B.O.A. MVL. 590-7.

¹³¹ B.O.A. MVL. 594-63.

kısımlarına da ek kurşunlar kullanılarak yapılacak yenileme için de 1.700 kuruşun yeterli olacağı tahmin edilmiştir¹³².

Caminin “*son cemâ‘at mahalli üzerinde fevkânî cenâb bâlâlarında yay kemerlerinin ba‘zı mahalleri*” ve dersane üzerindeki kemerin de bazı kısımları yıkılmıştır. Yeni tuğlalar kullanılarak halis harcıyla yapılacak yenilemede 250 arşın civarı sıvaya ihtiyaç olacağı öngörülmüştür. Medresenin 16 kârgîr odasının tamiratı da gerekli addedilmiştir. Yıkılan kemerlerin inşası için 11.400 kuruş, sıvaların yenilenmesi için de 2.000 kuruşa ihtiyaç duyulacağı tahmin edilmiştir. “*Mezkûr cenâh derûnunda harâb olmuş ahşâb döşemesi fesh olunarak altmış bir arabalık meşe ağacından kirişme ile domaliç tahtasından döşeme inşâsı*” için 5.750 kuruş masraf belirlenmiştir. Minare ve minareye çıkan merdivenlerin yenilenmesine 2.250 kuruş gerekmektedir¹³³. Caminin dış duvarları ve saçaklarının tamiri için de 6.135 kuruşun yeterli olacağı tespit edilmiştir¹³⁴.

Caminin minaresinin şerefesinin yenilenmesine 1.250, kârgîr peteğine 4.080, külâhı ve alemine 7.025, korkuluklarına 2.560, kandil askılıklarına 2.400 kuruş, mermer badana tılasına 204 ve iskele masrafı olarak da 2.500 kuruş kaydedilmiştir.

Caminin minare tarafında bulunan üst kat tuvaletlerine giden yola döşenmiş olan taşların hareket edenlerinin düzeltilerek yenilenmesi, yol üzerine kiriş, döşeme, korkuluk ve sakfi için de 1.050 kuruşun yeterli olacağı kayda geçirilmiştir¹³⁵.

Alt kat tuvaletlerinin de kubbesinin tamir edilerek yeniden kiremit döşenmesi, sıvasının yenilenmesi, kapılarının tamiriyle iç ve dışının badanası için 3.815 kuruş masraf olunacağı kaydedilmiştir. Tuvaletlerin arasında yıkılan duvarların temizlenmesi ve muhafaza duvarlarının yenilenmesi için 2.750 kuruşun yeterli olması beklenmiştir. Şadırvanın bir köşesinden zahîre anbarının bir köşesine uzanan parmaklıklar için de 843,5 kuruş gerekli görülmüştür¹³⁶.

¹³² B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹³³ “*Mahall-i mezkûrdan minâreye su‘ûd için devr-i ahşâb nerdübânı harâb olmuş olduğundan feshi beher ikisi bir arabalık meşe ağacından seran ikâmeli etrâf sürtmeden sütûn-ı ‘atîk enkâzından kuşaklı ...tavan tahtasından kaplıkebîr tahtadan kırmalı çârçûbeli müceddeden devr-i nerdübân inşâsı*” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹³⁴ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹³⁵ “*Mezkûr minâre tarafında fevkânî kârgîr helâları birûnunda hareket etmiş ve bazen döşenmiş som taşlarının ta‘mir ve tecdîdiyle ve tarîk mahalline müceddeden kebîr meşe ağacından kiriş kebîr tahtadan yirmi arşûn terbî‘inde döşeme ve yirmi altı arşûn dîründe müceddeden ahşâb korkuluk ve üzerinde sakfının tecdîd misillü ta‘miri*” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹³⁶ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

Caminin kendi binası, minaresi, tuvaletleri ve avlusu gibi içinde ve dışında bulunan üniteleriyle toplam 81.897,5 kuruşa tamiratının yapılabileceğine karar verilmiştir¹³⁷.

13. **II. Murad** türbesi ile birlikte keşfi yapılan **caminin**, son cemaat mahallinin üzerinde bulunan beş kubbeden üçü fazlaca harap olmuş ve altındaki yay kemerlerinin dörtte biri yıkılmıştır. Kurşun kaplı tavanı kaldırılarak kemer ve kubbelerin yıkılıp yenilenmesi gerekmektedir. Altı adet som ayakların üzerinde bulunan ahşap kirişler de çürümüştür. Bunların yerine büyük demir kirişler konularak halis harcıyla battal tuğla kullanılarak yeni kemerler ve yeni kerestelerin eklenmesiyle tavanın yenilenmesine ihtiyaç vardır. Mevcud kurşunları eritilerek ve eksik kalanı da tamamlanarak altındaki duvarların badanası yapıp ayakların ahşap parmaklıkları da boyanmalıdır¹³⁸.

Boya gerektiren diğer mahaller de mahfiller, mihrap tarafındaki parmaklıklar, çiniler üzerindeki yazılar, nakışlar, minber, kürsi ve pencere kanadlarıdır. Caminin iki yanındaki mağazaların da kubbe saçakları yenilenmelidir¹³⁹.

*“Câmi’-i Şerîfin yesârı tarafında kârgîr minâresinin petek ve külâhı külliyyen münhedim olmuş ve mevcûd gövdesinin birkaç mahallinden münşakk bulunmuş olduğundan...”*¹⁴⁰ onun da yenilenmesi gerekmektedir. Yıkılmış olan bölge som bilezikler kısmına kadar temizlenip açılmalı ve yıkılan kısım yeni minare tuğlasından halis harcıyla inşa edilmelidir. Minarenin gövdesi, şerefesi, petek kısmı ve kandil askılarına kadar keşif defterine yapılması gerekenler kaydedilmiştir. Mevcudu üzerine enkazının da bir kısmı kullanılarak sağlam ve dayanıklı bir minarenin yapılması uygun görülmüştür.

14. **Emir Sultan Camii** ve türbesi de depremde hasar alan yapılardandır. Minareleri tamamen yıkılan caminin tamirâtı için Bursa müşfiri ve valisi ile Meclis-i Kebîr aracılığıyla, erkân-ı harbiyye ve mühendishâne-i hümayun zabitanı ile binaların keşfine memur olarak tayin edilen ebniye-i hâssa hulefasından Hacı Akif Efendi ve Mısırlı Yani Kalfa, yanlarında erbâb-ı vukuftan olanlarla birlikte cami ve türbenin keşfi yapılmış, hasarlı alanlar tek tek tespit edilerek tamir masrafları kaydedilmiştir¹⁴¹. Camide ilk olarak hasar alan kubbenin onarılması, akabinde sütunlar ve kirişlerin sağlam ve eskisine uygun biçimde tamiratları kaydedilmiştir. Son aşamada camideki ince detaylar ve tezyinat üzerinde titizlikle durulmuş ve bütün masraflar kalem kalem kaydedilmiştir.

¹³⁷ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹³⁸ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

¹³⁹ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

¹⁴⁰ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

¹⁴¹ B.O.A. EV.d...32540, 2.

Caminin son cemaat mahallinde de ciddi hasar bulunmaktadır. Bir tarafı yıkılmış kalan kısımları da uzun zamandır tadilat görmediği için harap bir haldedir. Bu duvarların yıkılıp temizlenmesiyle mevcut mermer sütunlar üzerine yeniden inşası uygun bulunmuştur. Bu alanın yenilenmesi için gerekli olan malzeme ve masraflar da keşf-i evvel defterine kaydedilmiştir¹⁴².

Caminin minareleri için yapılacaklar listesinde mevcut kürsülerin tamiri, gövdesi ve şerefelerinin inşası, petek ve külâhın inşası, şerefe etrafının demir parmaklıkları, yeni alemler ve kandil askıları bulunmaktadır.

Caminin türbesini, şadırvanları, minareler ve muvakkithane ile etraftaki odaların tamiratlarını içeren keşf-i evvel defterinde hesap edilen toplam tamirat masrafı 1.332.321,5 kuruştur¹⁴³.

15. Yaşanan depremden etkilenen camilerden biri de Çelebi Mehmed Camii olmuştur. İlk tamirini 1552 yılında geçirdiği bilinen caminin birkaç köklü tamirattan sonra 1855 depremiyle yeniden bir onarım yaşadığı bilinmektedir. Hudâvendigâr Valisi Ahmed Vefik Paşa tarafından Bursa'ya davet edilen mühendis Leon Parville¹⁴⁴, yaptığı keşif sonucunda cami ve türbenin 200.000 kuruşla onarılabileceğini bildirmiştir. Caminin kubbeleri yıkılmadan demir çemberler içine alınıp, çatlak kısımları çimento yardımıyla onararak yapılacak tamirde çinilerin bir hayli zarar gördüğü bilinmektedir¹⁴⁵. Parville, restorasyon sırasında caminin giriş kapısının üstüne bir saçak eklemiş, bu saçak daha sonradan kaldırılmıştır¹⁴⁶.

1881 yılında Yeşil Cami'nin, türbe ve medresesiyle birlikte onarım için keşfi yapılmıştır. Mühendis Batyano tarafından tutulan keşif raporuna Setbaşı Köprüsü de dahil edilmiş ve toplam masraf 361.795 kuruş 34 para olarak kaydedilmiştir¹⁴⁷. Keşif raporunda caminin kalem işlerinin sağlam bulunduğu ve çinilerinden hasar görenlerin tamir edilmesi

¹⁴² B.O.A. EV.d...32540, 2.

¹⁴³ B.O.A. EV.d...32540, 3.

¹⁴⁴ Sermin Çakıcı, "100 Yıllık Planlama Sürecinde Bursa Ticaret Merkezi'nin Değişimi ve Koru(n)ma Kararları (1890-1990)", (ed. PınarAykaç), *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi*, Ankara, 2009 (Haziran), s.20-29; Ahmet Ersoy, *Architecture and the Late Ottoman Historical Imaginary: Reconfiguring the Architectural Past in a Modernizing Empire*, Burlington VT: Ashgate, 2015, 313.

¹⁴⁵ Doğan Yavaş, "Bursa Yeşilcami'de Yapılan Onarımlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, İstanbul, 2009, s.590-598.

¹⁴⁶ Dostoğlu, a.g.e., s.174.

¹⁴⁷ "Türbe ve câmi'-i şerif-i mezkûr ile medrese ve Sedbaşı Köprüsünün muhtâc-ı ta'mîr bulunan mahallerinin ta'mîr ve inşası işbu defterde ber vech-i müfredât gösterildiği üzere üç yük altmış bir bin yedi yüz doksan beş guruş otuz dört pâre masrafla vücuda geleceği 'inde'l-keşf anlaşılması olduğunun mübeyyin işbu defter bi't-tanzîm i'tâ kılndı." B.O.A. EV.d...25117, 9.

gerektiği kaydedilmiştir. Bu çinilerin yağlı boya ile taklit edilerek boyanması teklif edildiyse de kabul olunmamıştır¹⁴⁸.

16. Mihaliç ve Sincan kazasından gelen rapora göre hasar alan camiler:

Abdullah Paşa, Nasrullah Paşa ve Runkuş mahallerindeki camiler ve minarelerin yanı sıra yine Runkuş Mahallesi'ndeki Nasrullah Paşa Camii de yıkılmıştır. Garipçe Mahallesi'nde Hudâvendigâr Hazretlerinin yaptırmış olduğu Cami-i Kebîr de yıkılan camilerdendir. Yenice Mahallesi'ndeki cami ve yanındaki mektep yıkılmıştır. İmaret Mahallesi'ndeki İmaret Camii ve Karaca Paşa türbesinin kubbeleri yıkılmıştır. Aynı mahalledeki Çelebi isimli cami ve minare tamamen yıkılmıştır. Karaağaç-ı Sagîr ve Karaağaç-ı Kebîr köylerinde bulunan camiler de mekteplerle birlikte yıkılmıştır. Camisi yıkılan Akhisar, Şahin, Karayazı, Yenice, Danişmend gibi pek çok köy daha vardır. Bu köylerde yıkılan evler ve çiftlikler olduğu gibi bir kilise de bulunmaktadır. Seyyid Vâni türbesinin de kubbesi yıkılmıştır¹⁴⁹. Burada yıkılmış olan cami ve mescidlerin toplam sayısı 38'dir.

5. Türbeler

Gökmenzâde'nin eserinde önceden Manastır demekle meşhur olan Orhan Gazi'nin¹⁵⁰ medfun olduğu türbe ve Gazi Hudâvendigâr'ın (I. Murad) türbesinin yıkıldığı zikredilmektedir. Çelebi Sultan Mehmed, Hazret-i Emir Sultan, Üftade, Sultan II. Murad ve şehzade türbelerinin hasar aldığı kaydedilmiştir¹⁵¹.

Deprem sonrası keşifleri yapılarak hasar aldığı yahut büsbütün yıkıldığı tespit edilen türbeler; Abdüllatif Kudsî türbesi, Eşrefzâde Dergâhı Türbesi, Hündî Sultan Türbesi etraf duvarları, Hacı Sevinç Türbesi, Orhan Gazi Türbesi, Osman Gazi Türbesi ve Pars Bey Hazretleri Türbesidir¹⁵².

a. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri

1855 depreminde yıkılmadan önce, halk arasında “*Davud Manastırı*” olarak anılan ve 11. yüzyılda Saint Elias Manastırı'ndaki kilisenin yerine yapılan bina, gri mermer sütunlar üzerinde bir kubbe ile örtülü, Yunan haçı planlı Bizans kilisesi biçimindedir. İçeriği aydınlatan üç penceresi, zemininde mermer, renkli ve desenli mozaikler bulunmaktadır.

¹⁴⁸ Doğan Yavaş, “Restorasyon Sonrası Yeşil Camii”, *Bursa'da Zaman*, Bursa, 2012 (Temmuz), S.13, s.18.

¹⁴⁹ B.O.A. EV.d. 15614.

¹⁵⁰ Gökmenzâde, a.g.e., vr.8b.

¹⁵¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.12b.

¹⁵² BOA, EV.d... / 0 – 15785.

Depremden sonra kare planlı, kenarları 16,8 metre, duvar kalınlığı 1,3 metre olarak yeniden inşa ettirilmiştir¹⁵³.

Ulucami ve Hisar duvarının keşfi konusunda görevlendirilen Ebniye-i hâssa hulefasından Hacı Akif ve Şemseddin Efendi, Mühendishane-i Hümâyûn hulefasından Seyyid Efendi'nin¹⁵⁴ mühürlerini taşıyan Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinin keşfinde diğerlerinde rastlamadığımız bir farklılık söz konusudur¹⁵⁵. Söz konusu farklılık türbelerin keşf-i evvel defterinde de dikkat çekmektedir¹⁵⁶.

Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin depremde yıkılan türbelerinin onarımları için istenen resim gereksiz bazı kısımları olduğundan yenilenmiştir. Bu kısımlar çıkarılarak yeniden hazırlanmış olan yeni resim Bursa Meclis-i Kebîri'nde görüşülerek uygun bulunmuş ve onarımların yeni resme göre yapılmasına karar verilmiştir.

Osman Gazi'nin türbesi mevcut temelleri üzerine yapılan masraflardan oluşmuşken Orhan Gazi'nin türbesinde mevcut olan üç tarafının temeli kullanılarak yeniden yapılacak dördüncü tarafın temel masrafı da¹⁵⁷ eklenmiştir. Dördüncü tarafın temelindeki sakatlığın giderilmesi için gerekli kazık ve taşlar temin edilerek yeniden yapılmasına karar verilmiştir.

Türbelerde inşaata başlamadan ilk olarak yapılması gereken yıkılan kısımların kaldırılarak temellerin üzerinin açılması olarak görülmüştür. İçte ve dışta biriken enkazdan kullanılmayacak olanlar, alanın dışına çıkarılarak türbelerin inşa edileceği alan boşaltılmalıdır. Keşf-i evvel defterine, türbelerin yeniden sağlam ve dayanıklı olarak yapılması gereken duvarlar için tahmin edilen sıva, tuğla, harç gibi malzemelerin masrafı kaydedilmiştir. Pencere ve kapıların biçim ve malzemeleri, kubbenin yenilenmesi için gerekli

¹⁵³ Dostoğlu, a.g.e., s.42.

¹⁵⁴ B.O.A. İ.MVL. 341-14722.

¹⁵⁵ "...resm-i kadimlerinde zâid ve fazlalı mahaller olduğundan onların terkiyle lüzumlu olan mahalleri müceddeden yapılması münâsib olacağı ebniye me'mûrları taraflarından haber verilmiş ve ifâdeleri meclis-i 'âcizânemizde dahi muvâfık-ı hâl bulunmuş olduğuna mebnî me'mûr-ı mûmâileyhim ma'rifetleriyle bi'l-etrâf keşf u mesâha itdirilerek tanzim olunan keşf u fiât defterleri leffen ve resm-i sathları me'an 'arz u takdim kılınmış ve icrâ-yı icâbı mütevakkıf emr u fermân 'inâyet beyân cenâb-ı vekâlet-penâhileri olan hâlâtdan bulunmuş olmağın ol-bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir." İ.MVL 344-14903, 5.

¹⁵⁶ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 4. "Bursa'da vâki 'Hisâr nâm mahalde kâin cennet-mekân Gâzî Sultân 'Osmân Hân Hazretlerinin türbe-i şerîfiyle ve hârici ittisâlinde kâin cennet-mekân Gâzî Sultân Orhân Hazretlerinin kârgîr türbe-i şerîfleri geçende vukû' bulan hareket-i arzda külliyyen münhedim olub tecdide muhtâc olmuş olduğundan bu def'a keşfi zimmunda me'mûr buyrulan ebniye-i hâssa hulefâsından Hacı 'Akif Efendi kulları ma'rifetiyle tersim olunan resm-i sathlarında gösterildiği vecihle ba'zı bî-lüzûm olan mahalleri terk ve meclis-i eyâlet-i kebîrde tensîb kılınan resm-i cedîd üzerine keşf u mesâha olunarak evsâf-ı eşkâllerini mübeyyin terkîm olunan keşf-i evvel defteridir. 3 Za 1271 (Zilkâde)(18 Temmuz 1855)".

¹⁵⁷ "Zikrolunan türbe-i şerîfin resminde gösterildiği vecihle bî-lüzûm olan mahallerin münhedim duvar ve kârgîr ayakları fesh ve bi'l-cümle enkâzlarıyla nakl u tesviye olunarak tersim olunan resm-i sathî mücebince türbe-i şerîfin üç tarafının temelleri mevcûd ve bir tarafı müceddeden hafr-ı esâs ile..." B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 4.

tahta, kurşun ve kiremitler, alem, boyalı yeni sandukalar, yıldızlı şebekeler¹⁵⁸, ayna cam, çerçeve ve parmaklıkların özellikleri, ölçü ve masrafları da kalem kalem yazılmıştır¹⁵⁹.

Türbelerin resm-i kadîminde bazı zâid görünen yerleri çıkarılarak yeni resmi üzerinden inşa edilmesi için ölçüleriyle beraber ihtiyaç duyulan malzeme ve işlemleri açıklayan keşif-i evvel defterine göre toplam masraf 679.788,5 kuruştur. Fakat bu miktarın içerisinde büyük giriş kapısının ve çevresinin masrafları olduğu gibi etraftaki diğer türbelerin de masrafları bulunmaktadır. Osman Gazi Türbesi'nin yanındaki diğer türbelerin yıkılmış tavanlarının enkazlarının kaldırılması ve yeniden inşaları için 11.700 kuruş, bu türbelerin diğer tüm masrafları için 13.715 kuruş masraf çıkarılmıştır¹⁶⁰.

Hazırlanan keşif defterinin Mehmed Namık aracılığıyla Bursa Meclis-i Kebîri'nde de görüşülerek onaylandığı ve ilgili makamlar tarafından verilecek izin ile onarımlara başlanılabileceği anlaşılmaktadır¹⁶¹.

Sultan Osman Gazi ve Sultan Orhan Gazi türbeleri bir daire dahilinde olduğundan her ikisinin keşif defteri bir tutulmuş ve bir arada değerlendirilmiştir¹⁶². Diğer türbelerin keşiflerinin yapılmasıyla ilgili emirler üzerine Bursa Valisi Mehmed Namık'ın ifadelerinden bu iki türbenin tamiratlarının başlaması için bazı engellerle karşılaşıldığı görülmüştür. Diğer türbelerin keşiflerinin de tamamlanarak istenen keşif defterinin kısa zamanda gönderilmesinin mümkün olduğu, fakat tüm türbelerin bir anda inşaatlarına başlanmasının hem çok masraflı hem de işçiler ve alet edevat konusunda sıkıntı yaratacak bir durum olduğu izah edilmiştir¹⁶³.

¹⁵⁸ Başlıklar.

¹⁵⁹ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 4-5.

¹⁶⁰ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 5.

¹⁶¹ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 6. “*Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, Cennet-mekân Sultân 'Osmân Hân ve Sultân Orhân Gâzî -tâbe serâhumâ- hazretlerinin Bursa'da kâin olub hareket-i arzdan münhedim olan türbe-i şerîflerinin dahi emr-i keşfi mühendisler ve kalfa ma'rifetiyle bi'l-icrâ tanzîm olunan keşf u fiât defterleriyle resm-i sathları ol-bâbda Meclis-i Kebîr-i eyâletden tertîb ve i'tâ kılınan mazbata takımıyla takdîm..... 'aliyye-i vekâlet-penâhileri kılınmış olmağın icâbının icrâsı zimmında şeref vukû'bulacak irâde-i 'aliyye-i sadâret-penâhilerinin emr u iş'ârı husûsuna müsâ'ade-i seniyye-i âsafâneleri derkâr buyrulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir.*”

¹⁶² B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 12.

¹⁶³ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 13. “*...Sâir inşâ ve ta'mîri iktizâ iden türbe ve cevâmî'-i şerîfenin dahi keşf u mu'ayenesi der-dest ikmâl olub ahd-i karîbde matlûb buyrulan resm defterlerinin takdîmi mümkinâtından ise de cümlesinin birden inşâ ve ta'mîrine mübâseret pek çok akçe ve 'amelenin ve edevât-ı sâirenin vücûdına menû't ve mevkûf olacağına ve bu suret ise hasbe'l-mevsim mümkün olamayacağına...*”. B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 13. “*...müşârun-ileyhâ 'Osmân Gâzî ve Sultân Orhân Gâzî hazerâtı türbe-i şerîfelerinin derûnu el-yevm enkâziyla memlû olub nakl u tathîri on beş yirmi bin guruşa muhtâc olarak kable'r-ruhsat bu kadar akçenin sarfi ebniye nizâmına muğâyir bulunduğuna binâden resm u keşf defterinin evvelce isbâline müsâra'at olunmuş ve onların binâ ve inşasına müsâ'ade-i âlî zuhûrunda birbirini müte'âkib diğerlerinin resm defterlerinin takdîmi münâsib olacağı mülâhazasıyla te'hîr kılınmış idi. Eyyâm-ı şitâya kadar işbu enkâzın olsun nakl u tathîri zimmında irâdesinin istihsâli gelecek sene vâki' olacak inşââtın tasrî'ine medâr-ı külli olacağından ve bunun evvelce istîzânından murâd bu idüğünden bunların irâde-i 'aliyyesinin biran evvel*

Diğer türbelerin keşif defterlerinin hazırlanmasındaki gecikmenin bir diğer nedeni de Sultan Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin enkazının boşaltılması ve temizlenmesi için gereken 15-20 bin kuruşun ebniye nizamına uygun bulunmaması ve gerekli izin verilmediği için enkazın kaldırılmamış olmasından kaynaklandığı bildirilmiştir. Kış mevsimi gelinceye kadar bu enkazın kaldırılmasına öncelik verilmesi ve akabinde diğer türbelerle ilgilenilmesi daha münasip görülmüş ve bu husus Bursa Valisi tarafından yetkililere aktarılmıştır.

Yapılan incelemeler sonunda Ebniye Meclisi'ne gönderilmiş olan defterde türbelerin toplam 679.188,5 kuruş masrafla tamir edilebileceği tahmin edilmiştir¹⁶⁴. Tahmin olunduğu üzere iki türbenin toplam “*altı yük yetmiş dokuz bin bu kadar guruş*”¹⁶⁵ masrafla tamir edilmesi için fon arayışına gidilmiştir¹⁶⁶.

Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinin enkazı kaldırılarak temizlenmesi için gerekli görülen miktar gibi türbelerin yeniden inşası için tahmin edilen miktar da fazla görülmüştür. Durum Ebniye Meclisi'ne bildirilmiş ve orada durum tekrar değerlendirilmiştir¹⁶⁷. 9 Rebiulevvel 1272/ 19 Kasım 1856 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere masrafların rayiç fiyatlarla yeniden hesaplanmasıyla tüm inşaat işlerinin toplam “*dört yük üç bin yedi yüz kırk buçuk*” kuruşa yapılabileceğine karar verilmiştir. Belirlenen bu miktara göre türbelerin bir an evvel enkazdan temizlenerek gerekli prosedürün yerine getirilmesiyle ihtiyacı olan paranın temin edilmesi ve türbelerin bu yıkık harabe görüntüsünden kurtarılmaları emredilmiştir¹⁶⁸.

istihsâli husûsuna lütf u himem-i 'aliyeleri derkâr buyrulmak bâbında emr u irâde hazret-i men lehu'l-emrindir.”

¹⁶⁴ “...mahallî râyicine tatbîken vaz' u hesâb olundukda Selâtîn-i müşârun-ileyhâ hazerâtının türbe-i şerîflerinin mesârif-i inşâiyyesi cem'an altı yük yetmiş dokuz bin bir yüz seksen sekiz buçuk guruşa resîde olacağı hasbe'l-fenn tebeyyün eylemiş ...” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 19.

¹⁶⁵ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 16.

¹⁶⁶ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 16. “Sultân 'Osmân Hân Hazretlerinin vakf-ı celileleri olmadığı misillü müşârun-ileyh Sultân Orhân Hân Hazretlerinin dahi vâridâtı cüz'î olarak mesârif-i mezkûrenin tahammüllü ve hazîne-i evkâf-ı hümayûnunun dahi müsâ'adesi olamayacağına ve türbe-i müşârun-ileyhânın hey'et-i hâzırasıyla bırakılması dahi şân-ı 'adâlet-nişân-ı cenâb-ı şâhâneye tevâfuk itmeyeceği bedîhî bulunacağına binâen sâye-i 'inâyet-vâye-i hazret-i mülûkânede türbe-i müşârun-ileyhânın ta'mîr ve tesviyeleri zımmında mesârif-i mezkûrenin irâde buyrulacağı mahalden tertîb ve tesviyesi iktizâ-yı hâlden görünmüş olacağına icrâ-yı iktizâsı her hâlde emr u irâde-i 'aliyye-i vekâlet-penâhîlerine mütevakkıf olarak beyân-ı hâle ibtidâr ve evrâk-ı merkûmenin takımıyla leffen i'âde ve takdîmine ibtisâr kılınmıştır.”

¹⁶⁷ “... 'Osmân Gâzî ve Sultân Orhân Gâzî hazerâtı türbe-i şerîfelerinin derûnu el-yevm enkâzıyla memlû olub tathîri on beş yirmi bin guruşu muhtâc olarak kable'r-ruhsat bu kadar akçenin sarfi muğâyir-i nizâm bulunduğundan tesviye-i icâbı husûsu Hudâvendigâr vâlîsi devletlü paşa hazretlerinin vârid olan tahrîrâtında beyân ve inhâ olunmuş olmakdan nâşî keyfiyet ebniye meclisine lede'l-havâle defter-i mezkûr fenn-i mi'mârtevfîkan terkîm olunmuş olmasıyla...” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 16.

¹⁶⁸ “...mahâl-i merkûmenin kâffe-i mesârif-i inşâiyyesi cem'an dört yük üç bin yedi yüz kırk buçuk guruş resîde olduğundan meblağ-ı mesârif-i merkûmenin ol vecihle icrâ-yı iktizâsıyla mezkûr 'Osmân Gâzî ve Sultân Orhân Gâzî hazerâtı türbe-i şerîfelerinin tathîr ve tahliyyesi mesârifinin dahi evvel-be-evvel tesviye-i icâbı husûsunun Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Behiyyesine havâlesi lâzım geleceği meclis-i mezbûrdan bâ-tezkire ifâde olunub menzûr mekârim-mevfûr hudûvileri buyrulmak üzere defter-i mezkûr muharrirât-ı vâride-i mezbûre ile berâber leffen hâkiyâ-yı 'âlî-i dâverilerine takdîm ve irsâl kılınmış olmağla muvâfık-ı emr u

Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin tamirleri hususunda yapılan keşif raporları resim defterleri incelenerek bu türbelerin tarihî ve manevî değeri de göz önünde tutularak bir an önce tamirlerinin yapılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Evkâf-ı Hümayun Nezareti'yle yapılan görüşmeler sonucunda türbelerin ivedilikle tamir ettirilmesi hususunun önemi üzerinde mutabakata varılmış, fakat masrafların karşılanması için fon bulma konusunda sıkıntı yaşanmıştır. Osman Gazi'nin vakfının olmadığı, Orhan Gazi'nin de vakfının yeterli miktarda gelirinin olmadığı görülmüştür. Evkâf-ı Hümayun'un da mevcut durumu bu tamiratı gerçekleştirmeye yetecek gibi değildir.

Bunun üzerine türbelerin harap halde bırakılmasının da caiz olamayacağı kanaatiyle diğer selâtîn vakıflarının varidatından karşılanmasına karar verilmiştir. Durum nazıra bildirildiğinde ilgili vakıfların normal şartlar altında dahi kendi giderlerini karşılamaya gücü yetmeyecek derecede buldukları ve türbelerin onarımını karşılamalarının mümkün olamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine önemi vurgulanan bu türbelerin ve diğer tüm selâtîn vakıflarının gelirleri en nihayetinde hazineye dönüyor olduğundan masrafların Maliye hazinesinden karşılanabileceği görüşüne varılmıştır¹⁶⁹.

Meclis-i Vâlâ'da görüşülen bu hususlar üzerine verilen kararları içeren belgede önemli bazı ayrıntılar yer almaktadır. *“Ta'mîrât-ı mezkûreye lâzım olan eşyâ ve 'ameleden mahallince bulunanlar oraca tedârik ve tesviye olunub buradan irsâli iktizâ iden eşyâ ve 'amele dahi Ticâret Nezâret-i Celîlesi tarafından derhâl tedârik ve irsâl kılınmak üzere keyfiyetlerinin bu tarafa yazılması ve husûsuyla işbu türbe-i şerîfelerin ekser ahcârı âsâr-ı mu'tebere ve nefiseden olarak aşırı sûretle husn-i muhâfazaya şâyân olduğundan bunların bir danesi zâyi' idilmeyerek hüsn-i muhâfazasıyla mahâll-i lâzime ve münâsebeye sarf u vaz'ı husûslarına teferru'ât-ı sâiresine dâir gönderilecek me'mûra ta'lîmât-ı mukteziyye verilmeyüb bu bâbda Ticâret Nezâreti'ne dahi me'mûriyet i'tâsı ve müşârun-ileyh Hudâvendigâr Gâzî Hazretlerinin türbe-i şerîfleri ta'mîrâtını mutazammın olan evrâk meâline nazaran müşârun-ileyhâ Gâzî Sultân 'Osmân Hân ve Gâzî Sultân Orhân Hân hazerâtının türbe-i şerîfeleri el-hâletü hâzihî enkâzıyla memlû olub tathîri on beş yirmi bin guruşla vücûda geleceğinden evvel-be-evvel tathîr ve tesviyesi lâzım eden olmasına ve bunun ol vecihle enkâzıyla dolu olduğu hâlde icrâ olunan keşfleri dahi pek de nisâb-ı sıhhatde*

irâde-i 'aliyye-i vekâlet-penâhileri buyrulduğu evvel-be-evvel mezkûr türbe-i şerîfelerin tathîri mesârifinin tesviyesi husûsunun nezâret-i müşârunileyha cânibine binâen ve iş'ârî lâzım geleceği rehin-i 'ilm-i 'âlî-i âsîfâneleri buyruldukda ol bâbda emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 16.

¹⁶⁹ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 20; A.MKT.MVL. 76-73; A.}MKT.NZD. 166-40.

olamayub ber-minvâl-i muharrer ta'yîn olunacak me'mûrun işbu türbe-i şerîflerin keşfiyle berâber ta'mîrâtına şürû'unda mukaddem icrâ-yı tathîri tabî'at-i maslahatdan olduğu misillü mademki bunların mesârif-i ta'mîriyyesi sâye-i me'âlî-vâye-i hazret-i şâhânedede Mâliye hazînesinden tesviye kılınacağından mesârif-i tathîriyle mesârif-i mezkûrenin hazînece tertîb ve havâlesi zimmında tesviye-i îcâbâtının Mâliye Nezâreti celîlesine havâlesi” ve belgede bahsi geçen memurun ivedilikle seçilerek görevlendirilmesi hususunda Maliye ve Ticaret bakanlıklarının bilgilendirilerek harekete geçmeleri istenilmiştir.

Yapılacak tamiratlar esnasında türbelerin etrafındaki taşlara hassasiyet gösterilmesi, bir tanesine dahi zarar gelmemesi için gayret gösterilmesi ve dikkatli davranılması konusunda uyarılar yapılmıştır. Gerekli malzemelerin ve inşaatla çalışacak işçilerin temini konusunda ilk olarak Bursa'dan temin edilmeye çalışılması ve eğer mümkün olmazsa İstanbul'dan talep edilmesi tavsiye edilmiştir. İnşaat masraflarının Maliye Bakanlığı'na havale edildiği gibi enkazın kaldırılıp temizlenmesi için gereken miktarın da yine aynı kaynaktan karşılanması uygun bulunmuştur. Tamiratın denetlenmesi için *“bir münâsib me'mûrun evvel-be-evvel intihâb ve istîzânı mâddesinin dahi Mâliye ve Ticâret Nezâret-i Celîlelerine iş'âr buyrulması”*na karar verilmiştir¹⁷⁰.

1274/1857 yılında Ulucami ve türbelerin durumunu tetkik etmek üzere Kütahya'dan Bursa'ya gelen Ferhad Paşa'nın türbelerle ilgili yorumu şöyledir:

*“Ve Hazret-i 'Osmân'ın türbe-i sa'âdetleri dahi mu'âyene olunub bu dahi be-gâyet metîn ve müstahkem olarak inşâ kılınmakda olub henüz resîde-i hitâm olmamış ise de lâkin yakîn vakitde tekmîl olacağından mücerred bunlar hakkında masrûf buyrulan sad nezâret ve ikdâmât-ı kâmile-i hıdvâneleri eseriyle inşâları ve Bursa'nın öteden berû derkâr olan hâli üzerine behemehâl bundan bin seneden ziyâde daha dayanacaklarını suret-i kat'îde olarak hâk-i pâ-yi sâmi-i 'âsafânelerine 'arz u beyân iderim”*¹⁷¹.

Hazret-i Osman Gazi Türbesi'nin tamirine başlandığını ve yapılan işlemlerin gayet sağlıklı ve doğru olduğunu ifade eden Ferhad Paşa'nın inşaatla ilgili özel bir uyarısı yahut önerisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Orhan Gazi Türbesi ile ilgili olarak aktardıkları ise şöyledir:

“Ve Hazret-i Orhân türbe-i sa'âdetleri dahi mu'âyene olunub henüz inşâsına mübâşeret olunmamış olub ancak işbu türbenin sûret-i inşâsıçün taş ve sâir celb ü nakli îcâb

¹⁷⁰ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 20.

¹⁷¹ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

iden eşyânın hisârların yıkılmasından dolayı yolların ziyk ve bozuk olması cihetiyle mesârif-i nakliyyesi beher hâl ziyâdece vukû' bulacağı melhûz ve türbe-i mezkûrun henüz yıkılmayub kalmış olan mahallerinden dahi bed' ile inşâsı mümkün ise de lâkin işbu mesârif-i kesîreden ihtirâz buyrulmayub 'âlemde böyle bî-misl ü bî-'adîl olarak inşâsına muvaffak oldukları ebniye-i mübâreke-i mezkûre misillü bunlar dahi temelden yıkılıb mücedded olarak inşâsı dahi ötekiler hakkında sezâvâr buyrulan bunca ikdâmât ve 'inâyât-ı 'aliyye-i dâverânelerine bir lâhika ve başkaca bir yâdigâr olacağından (?) erbâbları dahi pesend(?) idecekleri bedîdâr bulunduğundan ol vecihle icrâ-yı îcâbı manzûr-ı re'y-i sâmi-i 'âsafâneleri idüğü"¹⁷².

Ferhad Paşa, Orhan Gazi Türbesi'ni de ziyaret ederek çalışmaları kontrol etmiştir. Bazı sebepler dolayısıyla türbenin tamiratının henüz başlamadığını ve Hisar duvarının yıkılmasının da işleri zorlaştırdığını aktarmıştır. Osman Gazi Türbesi gibi, önem ve değerine binaen aynı sağlamlık ve sıhhatle bu türbenin de yeniden inşasının gerekliliğine değinmiştir.

1275/1858 senesine gelindiğinde Ulucami bahsinde söz ettiğimiz gibi tamiratları denetlemek, eksik kalan ve tamamlanması gereken işleri tespit etmek üzere, 2.500 kuruş harcırah ile Şemseddin Efendi memur, İzzet Bey 2.000 kuruş harcırah ile kâtip, ebniye hulefasından Hacı Ali Efendi de 1.500 kuruş harcırah ve 2.000 kuruş maaş ile mühendis olarak Orhan Gazi ve Osman Gazi türbeleri için de görevlendirilmişlerdir¹⁷³.

Yine aynı seneye ait bir başka belgede Osman Gazi Türbesi için yapılacak demir parmaklıkların kaydı bulunmaktadır. *"Ebniye Meclisi'nden keşf defteri mücebince fi'âtı tahkik olunarak beher zirâ'ı on beş kıyye olmak şartıyla ve beher kıyyesi yedi guruşdan vaz' u hesâb olunmuş olmağla türbe-i şerîfe pencereleri tûlen dört zirâ' yirmi parmak 'arzan üç zirâ' dokuz parmak olarak yedi 'adedi terbî'an yüz on iki zirâ' ve beher zirâ'ı on beş kıyyeden bin altı yüz seksen kıyye ve beher kıyyesi yedi guruşdan on bir bin yedi yüz altmış guruşa bâliğ olacağı ifâdesi bâbında ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir."*¹⁷⁴

5 Cemaziyelevvel 1275/ 11 Aralık 1858 tarihli bir belgede türbelerin o tarihe kadar tamir olunan ve o tarihten sonra inşa olunacak yerleri ayrıntılı bir biçimde kaydedilmiştir¹⁷⁵. Osman Gazi Türbesi, yıkılan kubbesi ve etraf duvarları zemine kadar temizlenmiş, var olan temelleri üzerine yeniden inşa edilmiştir. Kapı ve pencere mahalleri yenilenmiş, mevcut kurşunu eritilerek yeniden serilmiştir. Ana hatlarıyla vücuda gelen türbenin bunlardan sonra

¹⁷² B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

¹⁷³ B.O.A. İ.DH. 429-28401.

¹⁷⁴ B.O.A. İ.MVL. 401-17437, 4.

¹⁷⁵ B.O.A. Ev.d...16830.

ilgileneilmesi gereken iç detayları kalmıştır. Sıvalar, döşemeler, pencere ve çerçeve detayları, şebekeler, alem ve dış kapı gibi yenilenecek unsurlar tek tek kaydedilmiştir. Geriye kalan tamir masrafları için 55.796,5 kuruşun yeterli olacağı tahmin olunmuştur¹⁷⁶.

Orhan Gazi Türbesi'nin de aynı şekilde o tarihe kadar yapılmış olan kısmıyla o tarihten itibaren yapımına devam edilecek işlerinin kaydı tutulmuştur. Yapılan incelemelerde üç temeli sağlam bulunup bir temelinin yenilenmesine karar verilen türbede ilk olarak yeni temelin inşası tamamlanmıştır. Etraf duvarları örülerek pencere ve kapı yerleri tamamlanmıştır. Türbenin inşa edilecek kubbe altı payeleri, üç tarafında yıkılmış olan muhafaza duvarları, çıkan molozların nakli gerçekleştirilmiştir. Payelerin demir kiriş ve hançer bağlamaları, sütun ve ayak üzerlerindeki kemerler, yelpazeler, kubbe ve kemerlerinin inşası, cam ve çerçeve detayları, sandukalar ve şebekeler, döşemeleri ve kapısı, tavanın ve ahşap odaların inşası tamamlanacaktır. Saçaklar, çeşmeler ve türbenin dış unsurlarından su yolu, muhafaza kapıları ve kaldırımların yenilenmesi gibi işlemlerle birlikte toplam masraf 628.182 kuruş olarak kaydedilmiştir. Türbenin keşf-i evvelindeki rakam ise 743.410 kuruştur. "Gerek zirâ' ve gerek ba'zı terk olunan mahallerden dolayı tanzîli 115.228" kuruştur¹⁷⁷.

Evliya Çelebi 1640 yılında Bursa ziyaretini aktardığı satırlarında Sultan Orhan Gazi'nin türbesi kemerinde "Orhan davulu" denilen kırmızı kılıflı büyük bir davul olduğundan bahsetmektedir. Yabancı seyyahlardan Texier de 1834'teki seyahatinde aynı davuldan söz etmiştir. Ancak davulun yaşanan büyük depremden sonra kaybolduğu belirtilmektedir¹⁷⁸.

b. Diğer Türbeler

1272/1856 senesinin hemen başında Sultan Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerine öncelik verilerek yapılan keşif kayıtlarından anlaşıldığı üzere tamire ihtiyaç duyan diğer türbelerin de kontrol edilmesi ve durumun rapor edilmesi istenilmiştir¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Doğan Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", *XIII Orta-Çağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyum Bildirileri*, (14-16 Ekim 2009), Denizli Pamukkale Üniversitesi, İstanbul 2010, s.681-692.

¹⁷⁷ Yavaş, a.g.m., s.681-692.

¹⁷⁸ Dostoğlu, a.g.e., s.42.

¹⁷⁹ "...Gâzî Sultân 'Osmân ve Orhân Hân hazretlerinin geçende vukû'bulan hareket-i arzda münhedim olan türbe-i şerîfelerinin müceddeden inşâsı ve sâir muhtâc-ı ta'mîr bulunan selâtîn-i 'izâm hazerâtı türbe-i şerîflerinin dahi icrâ-yı ta'mîrâtı zımmında lâzım gelen resm u harita ve keşf defterlerinin tanzîmi için iktizâ iden mühendis ve me'mûruların ta'yîni husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî mûte'allık ve ve şeref-sudûr buyrulmuş olmağla hemen bunların intihâbıyla keyfiyetin serî'an iş'ârı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir." B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 9.

Bu istek üzerine sultan türbelerinin keşfini yapmak üzere mühendis ve memurların tayin edilmesi gerekmiştir. “*Mukaddemâ ol tarafa ta’yîn ve irsâl olunmuş olan mühendisler ma’rifetleriyle devletlü Nâmık Paşa Hazretleri tarafından tanzîm itdirilerek hâk-pâ-yı ‘âlîlerine takdîm olunan keşf defteri*” ifadesinden anlaşıldığı üzere bu türbelerin keşiflerini daha evvel görevlendirilmiş olan mühendis ve memurlar gerçekleştirmiştir.

Diğer tamire muhtaç türbelerin de bir an evvel tespit edilerek keşif raporlarının hazırlanılması ve ilgili makamlara bildirilerek onların da tamiratlarının gerçekleştirilmesi hususuna değinilmiştir¹⁸⁰. Namık Paşa’ya iletilen bu emir doğrultusunda zaman kaybetmeden diğer türbeler içerisinde zarar görmüş yahut yıkılmış olanlar da tespit edilerek memur ve mühendislerle keşifleri yapılmaya çalışılmıştır. Sultan II. Murad, Çelebi Sultan, Hazret-i Emir ve Yıldırım Sultan türbeleri ve camilerinin keşiflerinin de en kısa sürede yapılacağı bilgisi kaydedilmiştir¹⁸¹. Bunların dışında depremde hasar aldığı bilinen diğer türbeler; Abdüllatif Kudsi Türbesi, Eşrefzâde Dergâhı Türbesi, Hundî Sultan Türbesi, Hacı Sevinç Türbesi ve Pars Bey Hazretleri Türbesi’dir¹⁸².

Ulucami tamiratında olduğu gibi bu türbelerin de bir an evvel tamiratlarına başlanması için çalışmalara nezaret etmek üzere, müstakil bir memurun özel olarak bu göreve tayin edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ticaret ve Maliye bakanlıklarının konu üzerine yaptıkları istişareler sonucunda işinin ehli bir memurun görevlendirilmesi karara bağlanılmıştır¹⁸³.

(1) Hudâvendigâr Gazi Türbesi

Keşifleri tamamlanan Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin ardından önceliğin Hudâvendigâr Gazi Türbesi’ne verildiği görülmektedir. Merkez yönetimin ısrarla Bursa Valiliği’ne gönderdiği yazılarla türbelerin tamiratları hususuna önem ve özen gösterdiği, işlemlerin hızlanması ve raporların gönderilmesi taleplerine valilikçe de aynı hassasiyetin gösterildiği anlaşılmaktadır¹⁸⁴.

¹⁸⁰ “...vesâir muhtâc-ı ta’mîr bulunan selâtîn-i ‘izâm hazerâtı türbe-i şerîflerinin dahi icrâ-yı ta’mîrâtı zımmında lâzım gelen resm u harita ve keşf defterlerinin yine ol tarafda bulunan mühendisler ma’rifetleriyle muktezâ-yı irâde-i seniyye üzere sür‘at-i tanzîm ve takdimi...” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 11, 12.

¹⁸¹ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 11, 12.

¹⁸² B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

¹⁸³ B.O.A. A.)MKT.MHM. 75-54.

¹⁸⁴ “...Sultân ‘Osmân ve Sultân Orhân Gâzî hazerâtının zelzeleden külliyyen harâb olmuş olan türbe-i şerîfelerinin mukaddemce takdîm kılınan resm u keşf defteri nezd-i hazret-i sadâret-penâhîde mahfûz bulunmuş olmasıyla sâir türbe ve cevâmî’in dahi keşfleri icrâ olunarak resm defterlerinin irsâli te’kidiyle resîde-i cây-ı ta’zîm olan tahrîrât-ı ‘aliyye-i âsîfâneleri meâl-i vâlâsı ma’lûm-ı ‘âcizânem olmuş ve yine zelzeleden münhedim olmuş olan Hudâvendigâr Gâzî Hazretlerinin türbe-i şerîfeleriyle zedelennmiş bulunan câmi’i ve medrese-i münîfelerinin keşfi me’mûrlar ma’rifetiyle bi’l-icrâ türbe-i şerîfin esâs-ı kadîmi

“Bursa’da vâki’ cennet-mekân Sultân Hudâvendigâr Gâzî -tâbe serâhû- hazretlerinin türbe-i şerifi geçende vukû’ bulan hareket-i arzda külliyyen münhedim olmuş olduğundan”¹⁸⁵ yeniden inşasında, keşf-i evvel defterindeki kayıta zikredildiği üzere, ebniye-i hâssa hulefasından Hacı Akif ve Şemseddin Efendiler, mühendislerden Seyyid Efendi ve Duvarcı Tanosyan kalfa görevlendirilmiştir¹⁸⁶. Türbenin tam kârgîr olarak yeniden inşası için yapılacak işlemler tek tek kaydedilmiş ve tahminî masraf çıkarılmıştır:

“Zikrolunan türbe-i şerîf etrâfında duvarları zemîne kadar fesh olunarak evvel-emirde mevcûd temelleri ve yemîni tarafında kârgîr pâyve duvarları ta’mîr ve tesviye olunub mevcûduna nısf derece cedîd taş ‘ilâve kılınarak hâlis harc ile memzûc zirâ’da üç sıra cedîd battal tuğladan sath-ı pencere ve kapı bâlâları mezkûr tuğladan kemerli bîrûnunun kûşeleri seng-i kebîrden ...kaba tarak ile tesviyeli pencere ve kapı mahalleri terkiyle üzengi mahalline çıkınca kârgîr duvarı ve derûnunda mevcûd kürsîler üzerine seng-i mermer tomruğundan ince tarak ile tesviyeli birbirine mümtezic timur kanad ve zebân ile merbût bâlâları seng-i mezkûrdan avâdânlıklı başlıklar inşasıyla ve kebîr timur giriş ve hançer ile rabtlı mücellâ mermer som devr-i sütûnlar ikâmeli ve mezkûr pencere ve kapı mahalleri seng-i mezkûr pahalısından ince tarak ile tesviyeli timur kanâd ve zebân ile merbût bâlâları seng-i mezkûrdan avadanlıklı başlıklar inşasıyla ve timur kirpiye ve hançer ile rabtlı mücellâ mermer som devr-i sütûnlar ikâmeli ve mezkûr pencere ve kapı mahalleri seng-i mezkûr pahalısından ince tarak ile tesviyeli timur kanâd ve zebânlar ile merbût bâlâları devr-i silme avadanlıklı mücellâ mermer söğ ve timurdan ma’mûl nûr-sîm şebikeli bîrûnunun etrâf-ı erba’asının küfengiden ince tarak ile tesviyeli ve armûdî avâdânlıklı siyâme som saçaklar ve mezkûr duvar som sütunlar üzerlerine cedîd battal tuğladan hâlis harc ile memzûc yay kemer ve etrâf-ı erba’ası tûlâsı vasatı kebîr kubbeli ve bi’l-cümle mevcûd kurşunlarının noksânı tekmîl olunarak zevbiyle ferşi ve müceddeden yıldızlı mahzâ(?) ‘alemlî derûn üç kat hâlis harcıyla beyaz ve rengâne sıvalı ve sıvacıkârî pervaz kemer ve pencere bâlâları şukûfe işlemeli bîrûn hâlis harcıyla sıvalı meşeden ma’mûl ayna cam ile çârçûbe ve doğramadan ma’mûl pencere kanadı ve edevâtı tekmîl çift kanad ile mükemmel doğrama kapılı mezkûr pencere derûnlarıyla sütunlar belinleri mermer ferşli mezkûr sütunlar araları siyâmecî ve

üzerine müceddeden inşâ ve câmi’ ve medrese-i münîfenin dahi iktizâ iden mahalleri kâimen ta’mîr olunmak üzere resm defterleri bi’t-tanzîm hâk-pây-ı ‘âlî-i hazret-i sadâret-penâhîye takdîm buyrulmak üzere huzûr-ı âsîfânelerine irsâl kılınmıştır.” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 13.

¹⁸⁵ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹⁸⁶ “...müceddeden inşâsıyçün keşf u mu’âyenesi zımmında me’mûr buyrulan ebniye-i hâssa hulefâsından Hacı Akif ve Şemseddin ve mühendishâne-i hümayûn hulefâsından Seyyid efendiler bendeleri Duvarcı Paşa Tanosyan Kalfa kulları ma’rifetleriyle mahalinde bi’l-mu’âyene keşf u mesâha olunarak ve tersîm olunan bir kut’a resm-i sathlarıyla berâber evsâf-ı eşkâllerini mübeyyin terkîm ve tanzîm olunan keşf-i evvel defteridir”. 27 Muharrem 1272/ 9 Ekim 1855 . B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

oymacıkârî boya ve yıldızlı müzeyyin ahşab şebîkeli etrâf meşe ağacından kiriş domaniç tahtasından döşeme ve icâbı üzre sandûk inşâsıyla ve iktizâsı vech-i derûna bîrûn yağlı boyalı ve sâir müştemilât-ı kâffesi tekâmil olarak mevcûd temelleri üzerine ferîk metîn ve müstahkim türbe-i şerîfe ebniyesinin tâm kârgîr olmak üzre müceddeden inşâsı”¹⁸⁷.

Tamiratta, keşif defterinde belirtildiği üzere yapılacak duvar ve payeler için belirlenen masraf 47.100 kuruş, sütunlar için 63.000, başlıklar için ise 6.000 kuruş olmuştur. Kiremitler, hançer ve başlıklar, pencere, kapı ve saçaklar için de masraflar kalem kalem kaydedilmiştir. Sütunların üzerine inşa edilecek yay kemerleri 10.680, kârgîr yelpazeler 8.640, dört tarafın kemerleri 34.900 ve büyük kubbenin inşası için 28.170 kuruş hesap çıkarılmıştır. Doğrama kapı 1.215, cam ve çerçevelere 2.450, pencere kanatlarına 2.187, sütunlara mermer ve ahşap başlıklar için 16.381, döşemeler için 5.950 ve sandukaların yenilenmesi için de 2.550 kuruşun yeterli olacağı tahmin edilmiştir.

Türbenin iç unsurlarının masrafları yanısıra dışındaki oda¹⁸⁸, dış muhafaza kapısı ve duvarı, tarih ve tuğra¹⁸⁹ için de kaydedilen miktarla birlikte toplam masraf 321.843 kuruş olarak belirtilmiştir.

Hudâvendigâr valisi Mehmed Namık’ın 5 Safer 1272/ 17 Ekim 1856 tarihli beyanından anlaşıldığı üzere Hudâvendigâr Gazi Türbesi’nin cami ve medresesi ile birlikte keşfi yapılarak çizilen resmiyle birlikte gönderilmiştir. Kalan diğer türbeler için de aynı işlemler gerçekleştirilecek olup verilecek izinle tamiratlara başlanılacağı belirtilmiştir¹⁹⁰.

(2) Emir Sultan Türbesi

Emir Sultan Camii’yle birlikte keşfi yapılan türbe için kaydedilenler şöyledir:

¹⁸⁷ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹⁸⁸ “Türbe-i şerîf hârici ittisâlinde bulunan harâb safer odası fesh olunarak bir tarafına müceddeden temel inşâsıyla üzeri altmış bir arabalık meşe ağacından taban ve sûtûn ve pâyende kiraslı ağacından kuşakmalı üzeri sakf tahtı sürtme ağacından iki kat kirişyamalı safer döşeme tahtasından ...şişe ile tavanlı dirfe(?) Domaniç tahtasından döşeli müceddeden ayna cam ile çârçûbe doğrama yük ve dolab ve oda kapılı tarafeyni bağdâdî üzeri üç kat sıvalı ... elvân boyalı cüz’i enkâzıyla mahlût türbedâr efendiye mahsûs tahtânî müceddeden oda inşâsı, 2880 guruş”. B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹⁸⁹ Toplam 6.300 kuruş, B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 10.

¹⁹⁰ “Bursa’da defîn-i hâk-ı ‘iturnâk olan Sultân ‘Osmân ve Sultân Orhân Gâzî hazretlerinin zelzeleden bütün bütün münhedim olmuş olan türbe-i şerîfelerinin usûl-i keşfi ebniye-i hâssa hulefâsından ‘Âkîf Efendi ve rûfekâsı kalfa ma’rifetiyle bi’l-icrâ resm u defteri mukaddemce takdîm ve isrâ kılıldığı misillü külliyyen münhedim olmuş olan Hudâvendigâr Gâzî hazretlerinin türbe-i şerîfleriyle kâimen ta’miri mümkin olan câmi’ ve medrese-i münîfelerinin keşf u mu’âyenesi dahi mûmâileyhim kulları ma’rifetiyle bu kere bi’l-icrâ tersîm ve tanzîm olunan resm ve defteri leffen takdîm ve isrâ ve kusûr keşfi iktizâ iden türbe ve cevâmî’-i şerîfenin dahi keşf u mu’âyenesi der-dest ifâ bulunmuş olduğu inşâallah te’âla muhât-ı ‘âmm-ı ‘âlem ârâ-yı sadâret-penâhileri buyruldukda ol-bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu’l-emrindir.5 Safer 1276(3 Eylül 1859)Bende-i Vâlî Eyâlet-i Hudâvendigâr Mehmed Namık” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 11.

“Zikrolunan harâb türbe-i şerîfin evvel emirde erbâb-ı ‘amele istihdâmıyla mevcûd kurşunları ref‘ ve sanduka-i şerîf(e) üzerine kebîr ağaçlar ile hıfz olunarak mezkûr kubbe ve etrâfının kârgîr duvarları zemîne kadar fesh ve tesviye olunarak kabristân tarafındaki temellere metânet için müceddeden hafr-ı zemîn ile iktizâsı üzre kebîr meşe ağacından kazıklar rekziyle üzeri mezkûr ağaçdan iskaralı (ızgaralı) taş-ı cedîd hâlis harc ile kârgîr pâye ve sed duvarları inşâsı”¹⁹¹

Hafriyye için 1.980 kuruş, paye ve set duvarlarının inşası için de 18.600 kuruşun yeterli olacağı tahmin edilmiştir.

Daha sonra türbenin duvarları ve iç kısmıyla ilgili detaylar kaydedilmiştir. Kârgîr duvarların inşası için 52.986 kuruş gerekli olacağı, açılacak pencereler ve ölçüleri verilerek yapılacak söveler için 15.600 kuruş, kârgîr kubbe inşasına 45.900 kuruş ve üzerine konulacak alem için 3.500 kuruş, demir parmaklıklar tamiri için 700 kuruş, pencere içlerine mermer döşenmesi için 4.463,5 kuruş, pencerelerin cam ve çerçeve masraflarına 3.100 kuruş, kapı tamirine 150 kuruş, iç ahşap döşemelere 150 kuruş, sandukalara konulacak başlıklar için 2.500 kuruş, askılar için 1.500 kuruş, tarih ve tuğranın tamiriyle yerine asılması için 3.000 kuruş masraf kaydedilmiştir¹⁹².

Türbenin tamiratıyla ilgili alana önemli bir not düşülmüştür. Türbenin bir önceki tamiratında, zemini caminin zemini ölçüsünde kaldırılmış, kabirler de aşağıda kalmıştır. Âlimlere bu konu hakkında danışıldığında türbelere doldurulan toprağın kaldırılarak eski haline döndürülmesinin daha uygun olacağı kanaati hasıl olmuştur. Bu bilgi buraya kaydedilerek yapılacak tamirat esnasında buna riayet edilmesi istenilmiştir¹⁹³.

Keşf-i evvel defterine türbeyle ilgili detaylardan sonra etrafaki odaların, şadırvanların, muvakkithanenin ve tüm bu üniteleri çevreleyen etraf duvarlarının tamiratlarıyla ilgili hususların da eklendiği görülmektedir.

(3) II. Murad Türbesi

“Bursa’da gunûde-i lahd ü mağfiret olan cennet-mekân Gâzî Sultân Murâd Hân-ı Sâni -tâbe serâhû- hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfeleriyle ve civârında vâki ‘ şehzâdegân ve Sultân hazretlerinin türbe-i ‘âlîleri ve mevcûd câmi-i şerîf ile medrese-i münîfin ba’zı mahalleri bundan akdem vukû‘ bulan hareket-i arzdan mezkûr türbe-i şerîflerin cüz’i

¹⁹¹ B.O.A. EV.d...32540, 3.

¹⁹² B.O.A. EV.d...32540, 3.

¹⁹³ B.O.A. EV.d...32540, 3.

zedelenmiş olan mahalleriyle ve mezkûr câmi'-i şerîfin son cemâ'at mahalli üzerinde ziyâdece harâb olmuş olan kubbe ve tahtlarında bazen münhedim yay kemerleri ve minâresinin dahi petek ve külâhı külliyyen münhedim olmuş olduğundan mahall-i 'âlîlerin keşf u mu'âyenesi için Hudâvendigâr eyâleti müşîri devletlü Paşa hazretlerinin emr u irâdeleri mücebince ma'îyyet-i devletlerinde bulunan ebniye-i hâssa hulefâsından Hacı 'Âkîf ve Şemseddin ve Mühendishâne-i hümayûn hulefâsından Seyyid Efendiler bendeleriyle ve Duvarcıbaşı Tanaş Kalfa kulları ma'rifetleriyle mahallinde bi'l-mu'âyene keşf u mesâha olunarak evsâf-ı eşkâllerini mübeyyin terkîm olunan keşf-i evvel defteridir."¹⁹⁴

15 Safer 1272/ 27 Ekim 1856 tarihli bu deftere göre Gazi Sultan II. Murad'ın türbesi ve etrafındaki şehzadelerle sultan türbelerinin ve cami ile medresenin keşfi birarada yapılmıştır.

Türbelerin keşif defterine kaydedilen tamir edilecek unsurları şöyledir:

"On bir 'aded mevcûd türbe-i şerîfelerin cüz'î zedelenmiş olan mahallerinin ta'mîr ve tanzimi,

Zikrolunan mevcûd türbe-i şerîfin kebîr kubbesi etrâfında tılâsı kemerleri tahtında altmış arşun mikdârı münşakk olmuş olan mahallerine çıra ile çöpleme derz ve üzerlerine bi'l-cümle mermer siva ve duvarları vechine mermer badana tılâsı,

Mevcûd ahşâb parmaklıklar ile pencere kanadlarına ve mevcûd kapu ve kebîr saçağına yağlı elvân boya tılâsı,

Mevcûd pencerelerinde tel örme çârçûbelerinin nısf derece tecdîdiyle üzerlerine yağlı boya tılâsı,

Zikrolunan türbe-i şerîf ittisâlinde şehzâde 'Alâaddîn Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfi derûnunda bazen fersûde sıvalarının tecdîdiyle bi'l-cümle mermer badana tılâsı,

Zikrolunan türbe-i şerîfler üzerinde mefrûş kurşun elvâhlarının zevbiyle noksânı tekâmül olunarak mahallerine ferşi,

Mahall-i mezkûr hâricinde Şehzâde Sultân Mûsâ Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfleri yemîni tarafında beş arşun mikdârı kubbe tahtının duvarı tecdîdiyle dört 'aded alçıdan ma'mûl havâle pencerelerinin çârçûbeleri tecdîdi ve derûnuna bi'l-cümle badana tılâsı,

¹⁹⁴ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

Mezkûr türbe-i şerîf kapusu bîrûnunda mermerden som tavan tahtında hareket etmiş som taşlarının timur kanad ve zebân ile rabtı 150,

Şehzâde Sultân Mustafâ Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfi derûnunda çinilerinin ta'mîri mesârifi 250,

Şehzâde Sultân Mustafâ Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfinin mevcûd pencere ve kapu kanadlarıyla ve kebîr saçağına boya tîlâsı,

Şehzâde Cem Sultân Mustafâ Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîflerinin kubbesinde nisf derece fersûde olmuş sıvalarının tecdîdiyle bi'l-cümle badana ve mevcûd pencere ve kapu kanâdlarıyla saçağına yağlı boya tîlâsı,

Korkud Sultân Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîf kapusu üzerinde ahşâb saçağının cüz'î ta'mîriyle boya tîlâsı 250,

Gülrûh Sultân Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîflerinin pencere kanadlarıyla kapu ve saçağına yağlı boya tîlâsı,

'Ayn-ı Şâh Sultân Hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfinin kezâlik pencere ve kapu kanadlarıyla ve saçağına yağlı boya tîlâsı,

Kral kızları Kadın Efendi Türbesi üzerinde noksânı tekmîl olarak harcıyla basdırma kiremid ferşiyile bir tarafında on arşun mikdârı münhedim duvarının tecdidi,

Ebe kadının mevcûd türbe kapusuyla saçağına boya tîlâsı,

Kebîr kapu derûn-ı tarafeyninde sedd duvarlarının nisf derece tecdîdiyle bir tarafına derz ve üzerinde noksân kapaklarının tekmîliyle bi'l-cümle badana tîlâsı,

Mezkûr sedd duvarları üzerine müceddeden yağlı boyalı ve harîr başlı timur parmaklık inşâsı,

Türbe-i şerîfin câmi' tarafındaki münhedim muhâfaza duvarlarının mevcûd taş ve melez harcıyla tarafeyni derz badanalı üzeri müceddeden kiremid ferşli duvar inşâsı,

Medrese tarafında diğer mevcûd muhâfaza duvarı tarafeynine müceddeden derz ve üzerine badana tîlâsı,

Kebîr muhâfaza kaptusu harâb olmuş olduğundan edevâtıyla müceddeden boyalı döğme kapu tecdîdiyle üzerinde saçağı ta'mîr olunarak kiremid nakliyyesi"¹⁹⁵.

Ebniye-i hâssa hulefasından Akif Efendi ve Şemseddin Efendi, mühendishane-i Hümâyûn hulefâsından Seyyid Salih ile Duvarcıbaşı Tanaş Kalfa'nın hazırladığı keşif defterinde, her bir işlem için gerekli olan masraf kaydedilmemiş, cami ve medresenin de keşfi sonunda, "*Cennet-mekân Sultân Murâd-ı Sâni -tâbe serâhû- hazretlerinin mevcûd türbe-i şerîfeleriyle mevcûd câmi '-i şerîf ve medrese-i münîfesinin ta'mîr ve inşâ olunacak mahalleri ma'rifet-i çâkerânelerimizle keşf u mesâha olunarak defterde beyân olunduğu üzre evsâf-ı eşkâllerini mübeyyin bir kıt'a defteri tanzîm kılındı.*"¹⁹⁶ ifadesine yer verilmiştir.

II. Murad Türbesi'nin keşif defteri, vali tarafından, meclis mazbatası ve Evkaf-ı Hümâyun nazırının tezkiresiyle birlikte Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir. Türbenin kaya üzerine denk gelmesi sayesinde diğerleriyle karşılaştırılınca aldığı hasar oldukça azdır ve tamiri de daha kolay olacaktır¹⁹⁷. Fakat onun masrafları için de vakfının geliri yeterli olmamıştır. Ticaret Nezareti'nin yapmış olduğu hesaba göre "*dört yük üç bin bu kadar kuruşa*" tamirinin gerçekleşeceği tahmin edilmiştir. Diğer türbelerde uygulanan yöntem bu türbe için de uygulanarak Maliye hazinesinden masrafların karşılanması uygun görülmüştür¹⁹⁸.

(4) Çelebi Sultan Mehmed Türbesi

Depremde hasar aldığı tespit edilen türbelerden bir diğeri de Çelebi Sultan Mehmed Türbesi'dir¹⁹⁹. 1274/1857 senesinde Hudâvendigâr Meclis-i Kebîri'nin baharda bu türbe ve caminin tamir edilebileceğine dair göndermiş olduğu mazbataya binaen daha önce keşfi yapılarak düzenlenen keşif defterine göre tamir ettirilmesi için başvurular yapılmıştır²⁰⁰.

Türbeye, iki yüzünde çinilerin kaplı olduğu ve üzerinde on üç dilimli yarım kubbe bulunan geçitin girişindeki çiniler depremden fazlasıyla zarar görmüştür.

¹⁹⁵ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

¹⁹⁶ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

¹⁹⁷ Daha önce değindiğimiz, Muradiye semtinin en az zarar gören mahalleler arasında olduğu bilgisiyle paralellik gösteren bir kayıttır. Bkz. Gökmenzâde, a.g.e., s.11.

¹⁹⁸ B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 20.

¹⁹⁹ Çelebi Sultan Mehmed Han'ın cami ve türbesine 1280 yılında da bir keşif yapıldığı ve iki yük kuruşla tamirinin mümkün olacağı bildirilmiş, aynı dönemde ebniye keşfinde göstermiş olduğu becerileri sebebiyle mükâfat olarak Mösyö Paraple 3000 kuruş maaşla muayene müfettişi olarak görevlendirilmiştir. A.}MKT.MHM. 288-35.

²⁰⁰ B.O.A. A.}MKT.NZD. 244-41.

(5) Seyyid Abdal Murad Türbesi

Seyyid Abdal Murad Türbesi için depremde beş yıl sonrasına ait bir kayıt bulunmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen taktirde anlaşıldığı üzere, türbe ve bitişindeki mescid, yaşanan deprem felâketinde yıkılmıştır. Yapılan keşif sonucunda 32.000 kuruş harcanarak yeniden inşa edilebileceği öngörülen türbe ve mescid için vakfına başvurulmuş, fakat vakfın gücünün inşa masrafını karşılamaya yetmeyeceği anlaşılmıştır. Masrafları karşılanamadığından türbenin tamirati ertelenmek zorunda kalmıştır. Meclis-i Vâlâ tarafından görüşülen hususlar aynıyla Evkaf Nezareti'ne bildirilmiştir²⁰¹.

(6) Hamza Bey Türbesi

“Hamza Bey merhûm türbe-i şerîfesinin kezâlik hareket-i arzdan kubbe ve bedeni civârlarının ba'zı mahallerinin münşakk olduğu cihetle...” tamiri için cami ve medrese ile birlikte keşfi yapılmıştır. Kubbesinde çatlamış olan yerlerin sıvaları yapılarak boyanması için 1.547 kuruş yeterli görülmüştür. Bedenindeki çatlakların onarılması için 2.240 kuruş, çerçevelerin yenilenmesi için 2.500 kuruş hesap edilmiştir. Zemin pencerelere ahşap kanatlar için 146 kuruş, cam ve çerçeve için 243,5 kuruş, battal tuğla masrafı için 264 kuruş, kapının yenilenmesine de 205,5 kuruş masraf kaydedilmiştir.

“Türbe-i şerîfin birûn vechinin beden duvarlarıyla kirpi saçaklarının münşakk ve münhedim mahallerinin takoz tuğlasından ve hâlis harcla memzûc devşirme olarak pâre ve münşakk yerlerin bi't-tesviye rub' derece kurşun derzlerinin tecdîdiyle kezâlik bi'l-cümle taş kesme kuşaklar ile rengâmîz badana tulâ olunarak türbe-i mezkûre birûnunun tanzîmi” için toplam 2.270 kuruş gerekli olacağı tahmin edilmiştir.

6. Dergâhlar, Tekke ve Zaviyeler

Bursa'daki cami, mescid, türbe gibi dinî yapıların hasar tespiti niteliğinde pek çok cami ve türbenin ismini zikreden belgede, depremde hasar alan dergâhlardan yalnızca Enarlı Dergâhı ve Münzevî Hacı Abdullah Efendi Dergâhı zikredilmektedir²⁰². Diğer bazı arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere ise Bursa'da kırk adet dergâh yıkılmıştır²⁰³. Depremden ötürü hasar alan otuz sekiz adet tekke olduğu da bir başka belgede zikredilmektedir²⁰⁴. Yine hasar

²⁰¹ B.O.A. MVL. 593-19.

²⁰² B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

²⁰³ B.O.A. A. JMKT.MHM. 97-41.

²⁰⁴ B.O.A. A. JMKT.NZD. 166-25.

aldığı, keşif talepleri ve keşif defterlerinden anlaşıldığı üzere harap olan zaviyeler de bulunmaktadır.

Gökmenzâde'nin eserinde hasar alan “*dergâh ve zaviye*” terimleriyle bir kayda rastlanılmamış olup hasar alan tekkeler için “*Tekyeler: Karakâdî Tekyesi muhterik, Kaygılızâdelerin tekyeleri muhterik ve sâir tekyelerin ekserisi ziyâdece ta'mîre muhtâcdır*”²⁰⁵ ifadeleri kullanılmıştır.

26 Muharrem 1272/ 8 Ekim 1856 tarihli, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilen yazıda “*Mukaddem ve muahhar Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzdan müşrif-i harâb olan otuz sekiz 'aded tekâyânın me'mûren ol tarafda bulunan ebniye-i hâssa hulefâsından 'Âkif Efendi ve rufekâsı ma'rifetiyle keşf itdirilerek bir kıt'a defteri tanzîm ve muhassas olan ta'âmiyye ve mâhiyyeleri dahi kaydları bâlâsına işâret ve terkîm kılındığı ifâdesine dâir Hudâvendigâr Vâlisi devletlü Paşa hazretlerinin tevâriid eden tahrîrâtı Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i'tâ tekâyâ-yı mezkûrenin i'mârı muktezâ-yı şân-ı 'âlîden bulunduğundan i'mârlarına vakıflarının tahammülü olup olmayacağı keyfiyetinin ol bâbda mütâla'a-i behiyyelerinin beyân u iş'ârî husûsunun savb-ı vâlâlarına bildirilmesi bi't-tezekkür mezkûr tahrîrât ve defter leffen gönderilmiş olmağla iktizâsının icrâ ve ifâdesi mütevakıf-ı himem-i behiyyeleridir*”²⁰⁶ ifadelerine yer verilmiştir. Bursa'da hasarlı olan tekkelerin Akif Efendi tarafından tespitiyle, günlük yiyecek ve aylıkları da ayrı ayrı kaydedilerek bir rapor hazırlandığı Hudâvendigâr valisi tarafından Meclis-i Vâlâ'ya yazılan bir yazıyla bildirilmiştir.

Tekkelerin toplum ve devlet açısından önemi ve değeri gözönünde bulundurularak tamir ettirilmelerin ne kadar elzem olduğuna vurgu yapılmıştır. Vakıfların tamir usulüne uygun biçimde ilk olarak kendi gelirlerinin olup olmadığı araştırılacaktır. Her bir tekke için, tamir masraflarının karşılanmasında hangi yöntemin izlendiğini bilemiyorsak da bazı örneklerden yararlanarak genel tabloyu tahmin etmek mümkün olmaktadır.

Bursa Nakibü'l-eşrâf Kâimmakâmı Şeyh Mehmed Ömer Efendi, hasar gören dergâhların tamir edilmesine yönelik talebinde, “*Bursa'da hareket-i arzdan dolayı zedelenmiş olan kırk 'aded dergâh-ı şerîfin ta'mîrine henüz bed' ü mübâşeret olmadığı hâlde kat'an zedelenmeyen Ahmed Baba Zâviyesi'nin hedmiyle ba'zı menâzil 'ilâve olunarak dört yüz kîse masrafla müceddeden inşâsına ruhsat verilmiş idüğü ve bu sûret inkisâr-ı kulûb-ı fukarâyı müeddî olduğu ve mevsim-i şitâ dahi takarrub etmekde bulunduğu beyânıyla dergâh-ı*

²⁰⁵ Gökmenzâde, a.g.e., vr.12b.

²⁰⁶ B.O.A. A. JMKT.NZD. 166-25.

mezkûra sarf olunacak akçenin bir mislinin dahi i'tâsıyla"²⁰⁷ ifadelerine yer vermiştir. "Mezkûr dergâhların ta'miri istid'âsına dâir Bursa nakîbü'l-eşraf kâimmakâmı Şeyh Mehmed 'Ömer Efendinin vârid olan şukkası Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i'tâ beyân-ı istid'âya nazaran zâviye-i mezkûre keyfiyetinin ve bu bâbda olan mutâla'a-i hümayûnlarının istifsârı tezekkür olunarak mezkûr şukka leffen gönderilmiş olmağla icâbının ifâdesi mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir" ifadesinden anlaşıldığı üzere konu 17 Zilkade 1271/ 1 Ağustos 1855 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne aktarılmıştır²⁰⁸.

Maliye nazırına 23 Muharrem 1273/ 23 Eylül 1856 tarihli bir kayıta Bursa'da hasarlı olan dergâhların tamiri için gerekli olan miktar zikredilmiştir. Mısırî Dergâhı'nın özel durumu²⁰⁹ sebebiyle onun tamir masrafları çıkarılarak hesap olunduğunda hasarlı kırk dergâhın tamiri için "beş yük on bir bin iki yüz doksan dört buçuk" kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Dergâhlarda kalan fakir ve kimsesizlerle dervişlerin açıkta kaldığı ve perişan oldukları, yaklaşan kış mevsimi dolayısıyla içinde buldukları şartların daha da zorlaşacağı gibi hususlar dikate alınarak dergâhların bir an evvel tamirlerine başlanılmasının son derece gerekli olduğu zikredilmektedir²¹⁰. Yine aynı tarihlerde Evkâf-ı Hümayûn nazırından ulaşan takrirden kırk adet tekke ile ilgili durum belirtilerek tamiratlarına başlanması talep edilmektedir. Tekkelerin bağlı oldukları vakıfların bu tamiratları üstlenecek durumda olmadıkları, Evkâf Bakanlığı hazinesinin de müsait olmadığı bildirilmiştir. Verilen cevapta "ebniye tertîbâtından olmak üzere tesviye ve i'tâsıyla mezkûr tekkelerin icrâ-yı ta'mîrâtı müte'allık ve şeref-sudûr buyrulan emr u irâde-i seniyye-i cihân-ı mülûkâne muktezâ-yı celîleden olarak..." denilerek masrafların "ebniye tertîbatı"ndan karşılanması uygun görülmüştür²¹¹.

Bahsi geçen kırk bab tekkenin isimleri ve harcanacak miktarların kaydedildiği evrak oldukça yıpranmış ve zarar görmüştür²¹². Tekkeler için harcanacak miktarın ilk dört

²⁰⁷ B.O.A. A. }MKT.NZD. 160-65.

²⁰⁸ B.O.A. A. }MKT.NZD. 160-65; A. }MKT.NZD. 161-62.

²⁰⁹ Dergâhın tamirini Mısır valisinin büyük kız kardeşi üstlenmiştir.

²¹⁰ "Ma'lûm-ı vâlâları buyrulduğu üzere Bursa'da mukaddem ve muahhar vukû' bulan hareket-i arzda harâb ve muhterik olan kırk bâb tekkenin post-nîşinleri ile derûnunda sâkin olan birtakım fukarâ ve dervîşânı hulûl-ı şitâda sefâlet ve meşakkatten vikâyeten ta'mîrleri ehem ve elzem olduğu ve bunlar cümle hazret-i Mısırî Dergâh-ı Şerîfinin ahir taraftan ta'miri icrâ olacağı cihetle onun masrafinin tenzîliyle mâ'adâsının keşifleri mücebince mesârif-i ta'mîrleri olan cem'an beş yük on bir bin iki yüz doksan dört buçuk gurus sâye-i müberrât-vâye-i hazret-i pâdişâhî ebniye tertîbâtından olmak üzere tesviye ve i'tâsıyla mezkûr tekkelerin icrâ-yı ta'mîrâtı husûsuna bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî müte'allık ve şeref-sünûh buyrulmuş ve mantûk-ı 'âlîsi üzere Evkâf-ı Hümayûn nazırî hazretlerine beyân u iş'âr ol bâbda olan keşf defteri dahi merbûtan tesyâr kılınmış olmağla mezburun tertîbat-ı mezkûreden tesmiyye ve i'tâsı husûsuna himem buyrula deyu". B.O.A. A. }MKT.MHM. 97-41.

²¹¹ B.O.A. İ.DH. 353-23299.

²¹² B.O.A. EV. d 16288, 2.

basamağından sonrası anlaşılmamaktadır. Fakat bu dört basamak yukarıdaki belgede bahsedilen miktarla uyuşmakta ve muhtemelen gözükmeyen kısmı da 511.294,5 kuruşa işaret etmektedir.

“Hulefâdan Şefîk Beyefendi bendeleri niyazıyla” Hudâvendigâr Valiliğine gönderilen yazıda, “geçende vukû‘ bulan hareket-i arzdan müşrif-i harâb olmasından dolayı ta‘mîr ve termîmi zimmında meşâyihleri tarafındanŞeyh ‘Alî Efendi ...Şeyh Ahmed Bedreddîn Efendi Dersa‘âdet’de ikâmeti müddet(in)de vukû‘ bulan mesârîfi meşâyih-i mûmâ-ileyhim tarafından verilmiş mukâvele olarak bi‘l-vekâle Dersa‘âdet’e gönderilmiş ve mûmâileyh dahi ol vecihle Dersa‘âdet’de ifâ-yı me‘mûriyet idüüb dergâh-ı mezkûrların ta‘mîrine irâde-i seniyye şeref-sudûr etmiş ise de mûmâ-ileyh bir nefer dervîşiyle Dersa‘âdet’de ikâmeti olan mâhda bâ-defter-i müfredât sarfi olan bin beş yüz guruş arasında irâde-i rû-yi muhâlefet olduğundan her dergâhın sehmine göre meşâyihleri tarafından meblağ-ı mezbûrun tahsîliyle keyfiyetin iş‘ârî husûsu istid‘â olunmuş olmağla şer‘-i şerîf ve Meclis-i Kebîr-i Eyâlet ma‘rifetiyle ru‘yet olunarak lâhik olduktan sonra icrâsına keyfiyyetin iş‘ârî husûsuna himem-i behiyyeleri derkâr buyrulmak sibâkında şukka.”²¹³

a. Ahmed Baba Dergâhı

Ahmed Baba Dergâhı’nın 1855 büyük Bursa depreminin hemen öncesinde, “aşırı sûretle harâb olduğundan mukaddemâ verilen ruhsata mebnî bâ-ta‘mîr mesârîfi olan yirmi dört bin dokuz yüz bu kadar guruşun dergâh-ı şerîf-i mezkûrun vakfı bî-kudret olarak mahrûse-i mezbûrede kâin bu makûle evkâf-ı şerîfe mesârîfinin evkâf hâsılâtından tesviyesiyle selâtîn-i ‘izâm hazerâtı evkâf-ı şerîfesine masraf kayd olduğu emsâlinden bulunmasına nazaran evkâf müdürinin hâsılât-ı merkûmeden hazîneye zuhûr idecek zimmetiyle irâd ve masrafının icrâsıyla teberrüken cennet-mekân Sultân Murâd Hân-ı Sâni hazretleri vakf-ı celîline masraf kaydı husûsunun nâzır-ı müşârun-ileyh hazretlerine havâlesi Meclis-i Vâlâ’da tezekkür kılınmış ise de ol bâbda tevcihle irâde-i seniyye-i vekâlet-penâhileri müte‘allık buyrulur ise emr u fermân hazret-i men lehu‘l-emrindir. 13 Rebiulâhir 1271(3 Ocak 1855)”²¹⁴ şeklinde ifade bulan talep ile tamir edildiği anlaşılmaktadır.

Dergâhın tamiri için kendi vakfının gelirleri yeterli olmadığından 24.900 kuruşun II. Murad’ın vakfı tarafından karşılanması hususu Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne havale

²¹³ B.O.A. A. JMKT.DV. 109-61, 13 L 1273(6 Haziran 1857).

²¹⁴ B.O.A. İ.MVL. 321-13664, 1.

edilmiştir. Yapılan tetkikat sonucunda daha önceden de uygulanan yöntemle, masrafların daha varlıklı bir vakıf tarafından karşılanması uygun görülmüştür²¹⁵.

Depremden yaklaşık dört yıl sonra, dergâhın tamiri tamamlanmadığından ikinci bir keşif sonucu yeni bir kayıt tutulmuştur. Dergâhın eksik kalan kısımlarının da yenilenmesi ve tamire ihtiyacı olan yerlerin onarımları için “*elli sekiz bin üç yüz on beş buçuk guruşa*” ihtiyaç duyulmaktadır. Aynı belgeden anlaşıldığı üzere Bursa’nın Mudanya kazasında bulunan dergâh için “*İzmirîzâde Dergâh-ı Şerîfi mesârif-i ta’mîriyesi olan on sekiz bin yüz kırk beş guruş ebniye tertîbinden i’tâsı*” talebi de reddedilmiştir. Vakfiye ve maliye cemiyetlerinde görüşülerek verilen cevapta, daha önceki uygulamalar itibarıyla tekke ve zaviyelerin tamiratları için hazine tarafından yardımların yapıldığı, fakat mevcut durumda bunun mümkün olmadığı belirtilmiştir. “*...bu gûne mesârifin tesviyesine hazînenin müsâ’ade-i zamâniyesi olamayacağından*” ifadelerini içeren olumsuz cevabın, dergâh ashabına bildirilmesi istenilmiştir²¹⁶.

b. Rufâî Dergâhı

Deprem felâketinden birkaç yıl sonra Bursa Rufâî Dergâhı’nın post-nîşini Şeyh Abdülganî’nin yardım talebinden, dergâhın harap olduğunu ve tamir ettirilmesi gerektiğini öğrenmekteyiz. Abdülganî Efendi, dergâhın tamiri için yirmi bin kuruş kadar talep etmiş, kendisinin de uzun zamandır zor durumda olduğunu, Dersaadet’e gidemediğini, yardıma gerçekten fazlasıyla muhtaç olduğunu dile getirmiştir. Dergâhın tamiri için istediği yirmi bin kuruşa ilâveten kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve içinde bulunduğu halden kurtulması için de on bin kuruş kadar talep etmektedir²¹⁷.

Talebi incelenen Abdülganî Efendi’ye “*muktezâ-yı münîfeden bulunmuş olmağla*” talep ettiği on bin kuruşun verilmesine karar verilmiştir. Dergâhın tamiri için talep ettiği yirmi bin kuruşa ve tamiratla ilgili herhangi bir hususa ise değinilmemiştir.

c. Sa’dî Dergâhı

“*Bursa’da ta’mîr olunan Sa’dî Dergâhı’nın muahharan hareket-i arz sebebiyle zedelenmiş olan ba’zı mahallinin dahi icrâ-yı ta’mîri hakkında mahalline tevârîüd eden tahrîrât ile bir kıt’a keşf defteri manzûr-ı âlileri buyrulmak üzere leffen irsâl kılınmış*

²¹⁵ B.O.A. İ.MVL. 321-13664, 2.

²¹⁶ B.O.A. İ.MVL. 321-13664, 3.

²¹⁷ B.O.A. İ.DH. 428-28362.

olmağla icrâ-yı icâbı bâbında irâde efendimindir” ifadelerinin yer aldığı belgeden anlaşıldığı üzere, Sa’dî Dergâhı depremde önce bir tadilat geçirmiş ve yaşanan felâket de dergâhta yeni onarımlar gerektirmiştir²¹⁸.

d. Mısırî Dergâhı

Niyazî Mısırî’den halifelik alarak Bursa’ya gelen Ahmed Gazzî’nin²¹⁹ 1696’da inşa ettirdiği ve büyük bir dergâh olduğunu tahmin ettiğimiz Mısırî Dergâhı’nın postnişini yahut o günkü vakıf temsilcileri hakkında arşiv belgelerinde bir bilgi yer almamaktadır²²⁰. Yalnızca dergâhın hasar aldığı ve tamirinin de Mısır valisinin kız kardeşi tarafından karşılanacağı belirtilmektedir.

“Mahrûse-i Bursa’da vâki’ Hazret-i Mısırî kuddise sirruhu’l-’âlî dergâh-ı şerîfi bundan akdem zuhûr iden hâdise-i ma’lûmeden müşrif-i harâb olmuş olduğundan ta’mîri husûsu Mısır vâlîsi fehâmetlu devletlü Paşa hazretlerinin büyük hemşîreleri devletlü ismetlü Nâzlı Hanımefendi hazretleri taraflarından murâd olunarak evvel emirde keşfiyle her kaç gurus verilmek lâzım gelir ise hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn’dan bi’t-tesviye keyfiyet taraflarına bâ-tahrîrât inhâ olundukda verilen akçenin tamâmen gönderileceğini taraf-ı ‘âlîlerine bâ-tahrîrât iş‘âr eylemiş oldukları beyânıyla keyfiyetin taraf-ı bendegânemden dahi hâk-pâ-yı ‘âlî-i nezâret-penâhîlerine ifâdesi husûsu hanım-ı müşârûn-ileyh hazretleri bu def‘a sù-yı ‘âcizâneme tahrîr ve iş‘âr eylemiş olmalarıyla iş‘ârları vechiyle icrâ-yı iktizâsına müsâ‘ade-i ‘aliyyeleri şâyân buyrulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehu’l emrindir. 11 S 1272(23 Ekim 1856)”²²¹.

Mısır valisinden gelen bir kıta tezkireden anlaşıldığına göre, Bursa’da depremde zarar gören Mısırî Dergâhı’nı, valinin kızkardeşi Nazlı Hanım yaptırmak ve masraflarını karşılamak istemiştir. Bu sebeple dergâhın evkaf müdürü ve erbab-ı vukuf ile keşfinin yapılması ve masraf defterinin hazırlanması ve son durumdan kendisinin haberdar edilmesi istenilmiştir. Hudâvendigâr Valiliği ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne, dergâhın keşif defterinin gönderilmesi ve Nazlı Hanım tarafından tamir ettirileceği bildirilmiştir²²².

²¹⁸ B.O.A. A. }MKT.MHM 125-27.

²¹⁹ Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, C.I, s.89.

²²⁰ Salih Çift, “Bursa’da Bir Mısırî Dergâhı ve Son Postnişini: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi”, U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XIII, S.II, Bursa, 2004, s.199.

²²¹ B.O.A. İ..MTZ.(05) 17-635, 1.

²²² B.O.A. A. }MKT.MHM. 89-79.

Mısır valisinin kızkardeşinden gelen talebin makul olduğu dile getirilerek gerekli işlemlerin yapılması ve keyfiyetin rapor edilmesi yönünde cevap verilmiştir. Tamir masraflarını Nazlı Hanım'ın üstlenmesi ile Mısırî Dergâhı'nın masrafları, diğer tüm dergâhların tamir masraflarından ayrı tutularak değerlendirilmiştir²²³.

Ayrıca 1274/1857 senesinde Mısırî Dergâhı'nın ilk keşfinde hesap edilmeyen bazı yerlerin de onarılmasının gerekli olduğu ve bunlar için Hudâvendigâr Meclisi'nden gelen mazbata ile yeni keşif defterinden söz edildiği görülmektedir²²⁴. Diğer vakıf eserlerinde de sıkça karşılaşılan bu gibi durumlarda ilk tespitlerde belirlenmemiş bazı yeni ve ek detayların ortaya çıkmasıyla yeniden keşif yapılarak masrafların hesaplandığı görülmektedir.

e. Nakşibendî Dergâhı

Depremden hasar alan bir diğer dergâh da Nakşibendî Dergâhı olmuştur. 1273/1856 yılına ait bir kayıta dergâhın altında kalan kale duvarının keşf-i evvel defteri ve kontratosuna rastlamaktayız.

“Mahrûse-i Bursa'da Hisâr dâhilinde kâin tarikat-i Nakşibendî Dergâhı'nın tevâhidhâne ebniyesi tahtında kal'a duvarının bir mikdâr mahalli mukaddem(en) ve muahharan vukû' bulan hareket-i arzdan ziyâdece münşakk olub tahtında Bilecik Mahallesi'nde çend 'aded hâneler üzerine mâil-i inhidâm olub mazarratı âşikâr görünmüş olduğundan bâ-emr-i hâk-pâ-yı hazret-i müşîri ma'rifet-i çâkerânelerimizle mahallinde bi'l-mu'âyene keşf u mesâha olunarak mikdâr-ı mesârifini mübeyyin terkîm olunan keşf-i evvel defteridir.

Zikrolunan tevâhidhâne ebniyesi külliyyen fesh ve tahtındaki münşakk olmuş olan kal'a duvarının sağ mahalline kadar hedm ve tesviye olarak mevcûd taş ve hâlis harc ile memzûc vechiyle üzeri derzli mevcûdları hizâsına çıkınca pâye misillû şû olarak metîn kârgîr duvar inşâsı;

Tûlen 10 'Arzan 2 Kadden 9 180 x 45 = 8100

Mezkûr fesh olunacak ebniye tahtında mevcûd duvarlar üzerine seng-i siyâh kapağından hâlis harcı ile döşeme inşâsı;

Tûlen 'Arzan

²²³ B.O.A. A. JMKT.MHM. 97-41.

²²⁴ B.O.A. A. JMKT.MHM. 127-7.

10 3

08 3

09 3

81 x 20 = 1620

Mahall-i mezkûrdan hâsıl olacak molozdan mahall-i âhara nakliyesi mesârifi 500

Zikrolunan duvarlar üzerinde 'atık ebniye mahallinin beş arşun hâricinde etrâf-ı erba'a ve bölme (?) hafr-ı esasî ile mevcûd taş ve türâb harcıyla temel duvarı üzeri mevcûd enkâzından taban ve sütûn pâyende ve kuşaklamalı üzeri mevcûd kiremid pûşide sakflı tahtı iki kat kirişme ile cedîd tahtadan tavân ve döşemeli müceddeden cam çârçûbe kilid ve zenberek ile dolab ve oda kapulu derûn-ı bîrûnu iki kat sıvalı ve sâir müstemilât tekmîl olarak cüz'î cedîd mâ'adâsı mevcûd tahtalı ahşâb tevhîdhâne ve iki 'aded oda ve bir mikdâr sofa ve abdesthâneli ebniye inşâsı

Tûlen 'Arzan Kadden

12 8 5

10 4

12 6

208 x 50 = 10400 20620

Keşfine emr u fermân buyrulan mezkûr kal'a duvarının üzerindeki tevhîdhâne ebniyesinin derûn-ı defterde beyân u ifâde olunduğu üzre mesârif-i inşâiyyesi cem'an yirmi bin altı yüz yirmi guruşa bâliğ olmuş olduğundan ol bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. 4 L 1273(28 Mayıs 1857)"²²⁵

Dergâhın yukarıda vermiş olduğumuz keşf-i evvel kaydındaki tüm hususları kabul ederek belirlenen masrafı aşmayacak biçimde tamiratını taahhüd eden kontratosu da ilgili makamlara gönderilmiştir²²⁶. Kontratoda tamiratı üstlenen Duvarcı Manot Kalfa'ya Devocioğlu Sahar ibn Tanaş'ın da, "*Derûn-ı kontratoda muharrrer evsâf ve eşkâl üzre ebniye-i mezkûru merkûmun bilâ-kusûr inşâ ve tesviye edeceğine ve keşfine göre noksân bir şey bırakmayacağına şâyed kusûr kalur ise tarafımdan tazmîn olunmak üzre ebniye-i*

²²⁵ B.O.A. A.M...16-37, 1.

²²⁶ "...bilâ-küsûr inşâsına ber-mûceb-i bâlâ yalnız yirmi bin guruşa kendi husn-i rızâm ile müte'ahhid olduğumu ve hitâmindâ zarar ve ziyân nâmiyla meblağ-ı mezkûrdan ziyâdece ve vâhîde matlûb etmeyeceğimi ve eder isem kat'an i'tibâr olunmamak şartıyla işbu kontrato senedi terkîm ve Meclis-i Kebîr-i Eyâlete takdîm kıldı. 29 S 1273 (29 Ekim 1856)." B.O.A. A.M...16-37, 2.

*mezkûrun ikmâliyçün merkûma kefil-i bi'l-mâl olduğum asıldan işbu mahalle şerh u temhîr kılındı*²²⁷ ifadesinden kefil olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Dergâhın yalnızca dahiliye dairesinin tamiri için, tekkelerin keşifleri yapılırken tutulan raporda 8.875 kuruş gerekli görülmüştür. Tevhidhane ve hariciyye dairesi ise olduğu gibi bırakılarak keşifleri yapılmamıştır. Bunun sebebi, bu iki yapının kale duvarının üzerinde bulunuyor olmalarıdır. Çatlamış ve yıkılmaya meyilli duvar yenilenmeden üzerine herhangi bir binanın yapılması ya da yenilenmesi mümkün değildir. Kale duvarı, aşağısında bulunan bazı Hristiyan haneleri için son derece tehlikeli bir halde olduğundan derhal tamir ettirilmesi için gerekli işlemler yapılmıştır. 20.000 kuruş masraf kaydı çıkarılan bölgenin onarımına başlanılmıştır²²⁸.

Kırk adet tekkenin keşif kaydına bakıldığında 8.875 kuruş tamir masrafı ile kaydedilen tekkenin Açıkbaş Mahmud Efendi Tekkesi olduğu, Nakşibendî Tekkesi adında herhangi bir kaydın bulunmadığı ifade edilmiştir. Dergâhın tamirine başlanması için yapılan başvuruya bu husus netleştirilmeden bir yanıt verilmesinin mümkün olmadığı bildirilmiştir²²⁹.

Kale duvarının yarattığı tehlike o dönemde yaşanan elim bir hadise hatırlatılarak tekrar tekrar gündeme getirilmiş ve bahsi geçen onarımın gerekliliği vurgulanmıştır. Mihaliç Mimarı Mehmed Ağa, Cami-i Kebîr'in duvarının altından geçerken başına kazara taş düşmesi neticesinde hayatını kaybetmiştir. Buna benzer üzücü hadiselerin yaşanmaması için hasarlı ve tehlikeli olan yerlerin biran evvel onarılması gerekmektedir²³⁰.

Kale duvarının altında bulunan on civarı Hristiyan hanesinde kalanların ve o civarda yaşayan herkesin yaşanacak bir yeni depremde çok büyük tehlike altında oldukları anlaşılmıştır. Yapılan kontrato gereğince hasarlı duvarın yıkılıp yeniden yapılması ve tevhidhane ile hariciyye dairesinin de hemen akabinde yenilenmesi uygun bulunmuştur²³¹.

Maliye Nezareti tarafından incelenen husus Meclis-i Vâlâ'ya iletilmiş ve tamire başlamak üzere izin istenilmiştir²³². “*Husûs-ı mezkûrun tezekkür ve istîzân buyrulduğu*

²²⁷ B.O.A. A.M...16-37, 2.

²²⁸ B.O.A. A.MKT.NZD. 241-98, 2.

²²⁹ B.O.A. A.MKT.NZD. 241-98, 2.

²³⁰ B.O.A. A.MKT.NZD. 241-98, 4.

²³¹ B.O.A. A.MKT.NZD. 241-98, 4; MVL. 578-69.

²³² “*Bursa’da hisar dâhilinde ve kal’a duvarı üzerinde olub mukaddemki hareket-i arzda harâb olmuş olan Nakşibendî Dergâh-ı Şerîfi’nin kusûr kalmış olan tevhidhânesiyle hâriciyye ebniyesinin ve muzırrâtı olan kal’a duvarının keşf u münâkasası vecihle yirmi bin guruş ile ta’miri tezekkür olunduğuna dâir Meclis-i Vâlâ’dan kaleme alınan mazbata melfûfuyla berâber manzûr-ı ‘âlî buyrulmak için ‘arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vecihle irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müte’allık ve şeref-sudûr buyrulur ise*

vecihle icrâ-yı icâbı müte'allık ve şeref-sudûr buyrulan emr u irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne muktezâ-yı münîfeden bulunmuş ve evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i âsafânelerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i ulu'l-emrindir"²³³ şeklinde iradeye verilen cevaptan tamiratın uygun bulunduğu ve istenen iznin verildiği anlaşılmaktadır.

1276/1859 senesine ait bir kayıta, Hacı Hüseyin Ağa Vakfı'ndan Bursa Kavaklı Mahallesi'nde bulunan Nakşibendî Zaviyesi'nin tamiriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Belgeden anlaşıldığı üzere zaviyenin tamire muhtaç olması sebebiyle ebniye komisyonu tarafından keşfi yapılarak 18.500 kuruşla onarımının gerçekleştirileceği tahmin edilmektedir. Zaviyenin neden harap olduğu, depremde zarar görüp görmediği bilinmemektedir. Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen taktirde yapılan keşfe uygun olarak tamirat masraflarının karşılanması için vakfının gelirlerinin yeterli düzeyde olduğu görülmüştür. Anaştas Kalfa, tamiratı 18.000 kuruşa tamamlamayı taahhüd etmiş ve tamiratın Eyalet Meclisi müdürü denetiminde olmasına Meclis-i Vâlâ'da karar verilmiştir²³⁴.

f. Karakâdî Dergâhı

Karakâdî Zaviyesi'nin şeyhi Süleyman Efendi, zaviyenin durumunu ve yardım talebini bir arzuhal ile bildirmektedir. Zaviyenin dahiliyesi daha önce keşif yapılarak tamir masrafları çıkarılmıştır. Hariciyyesi için herhangi bir işlem yapılmamıştır. Zaviyenin tüm tamir masraflarının belirlenmesi ve inşaatının başlaması talebiyle birlikte şeyhi Süleyman Efendi, dergâhta kalan fakirler ve dervişlerin de zor durumda olduğunu, geçimlerini sağlamak üzere bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir²³⁵. Durum Hudâvendigâr valisi ve Evkaf müdürüne bildirilmiştir²³⁶.

Şeyh Süleyman Efendi, dergâhta günlük yeme içme ihtiyacını karşılamak için, "Mehmed Emin Efendi uhdesinde münhâl olan Orhân Gâzî Hazretleri cibâyetinin" muayyenatının²³⁷ kendisine yönlendirilmesini talep etmektedir. Mehmed Emin Efendi vefat ettiğinden kendisine gönderilen yardımın dergâha yönlendirilmesini, dervişler ve fakirler için taamiye olarak kullanılmasını istemektedir. Verilen cevapta, Mehmed Emin Efendi'ye yaptığı

ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim." B.O.A. İ.MVL. 408-17729, 2.

²³³ B.O.A. İ.MVL. 408-17729, 2.

²³⁴ B.O.A. MVL. 592-56; İ.MVL. 426- 18711.

²³⁵ B.O.A. A. }MKT.NZD. 176-91.

²³⁶ B.O.A.A. }MKT.UM. 231- 29.

²³⁷ Asker, memur vb. kimselere hükümetçe bağlanmış erzak ve saire.

hizmetler karşılında verilen muayyenatın taamiye olarak zaviyeye aktarılmasının mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Mehmed Emin Efendi'nin görevini üstlenebilecek bir evladının olup olmadığının araştırılması ve eğer evladı varsa onun, evladı yoksa da bir başka ehil kimsenin görevlendirilmesine karar verilmiştir. Durum araştırıldığında, Mehmed Emin Efendi'nin evladı olmadığı ve Süleyman Efendi'nin de bu iş için uygun ve güvenilir bulunmasıyla görev ve yardımlar kendisine yönlendirilerek olumlu biçimde sonuca ulaşıldığı görülmektedir²³⁸.

Zaviyenin hariciyye dairesinin tamiri için şeyhi tarafından yapılan başvuru sonucunda keşif yapılarak tamirat 18.658 kuruşa Foti Kalfa'ya verilmiştir. Kontrato hazırlanarak tamirat hususları karara bağlanmıştır. Zaviyenin harem dairesi olmadığı için yanındaki binanın satın alınarak tamir ettirilmesine ve bu işlem için 5.600 kuruşun yeterli olacağına karar verilmiş, fakat daha sonra depremin akabinde çıkan yangında o ev ve zaviye de zarar görmüştür. Bu evin satın alınmasından vazgeçilerek 6.247 kuruşa ahşap bir harem dairesi inşa edilmesine karar verilmiştir. Yeni harem odasının masrafının hazine tarafından da hesap ettirilerek "mahallî evkâf hâsılâtından" karşılanması için ilgili makamlara bilgilendirme yapılmıştır²³⁹.

Tamiratla ilgili hususlar Süleyman Efendi'yle de sürekli bilgi alışverişi yapılarak ve ilgili makamlar bilgilendirilerek devam etmiştir²⁴⁰. Zaman zaman zaviyenin postnişini Selim Efendi'nin de tavsiyeleri alınmıştır²⁴¹.

1275/1858 senesine ait bir evrakta Karakâdî Zaviyesi'nin hariciyye dairesi ve diğer hasarlı kısımlarının onarımını üstlenen Foti Kalfa'nın, tamiratı olduğu gibi bırakarak kaçtığı bildirilmektedir. O vakte kadar tamirata harcanan ile keşfinde tahmin olunan arasında 144 kuruş kadar bir farklılık olduğu görülmüştür. Saklanan kurşunun satılması uygun görülmeyip eskisi gibi serilmesine karar verilmiştir. Son cemaat mahalli, minare ve bazı yerlerin sıvalarının 8.750 kuruşa yenilenebileceği ve bu masrafın da yine mahallî evkaf hasılatından karşılanması için izin istenilmiştir. Evkaf müdürünün ve meclisin nezareti ile eksik kalan

²³⁸ B.O.A. A. }MKT.NZD. 179-47.

²³⁹ "Mahrûse-i Bursa'da kâin Karakâdî zâviyesi dâire-i hâriciyyesinin tesviyesi lüzûmuna mebnî mahallince keşf u münâkasası bi'l-icrâ gayr-i ez-'atîk kurşun-bahâ on sekiz bin altı yüz elli sekiz buçuk guruşda Foti Kalfa üzerinde takarrur ederek ta'ahhüde rabt olunmuş olmasıyla mesârîfi mahallî evkâf hâsılâtından tesviye olunmak üzere evkâf müdürü nezâreti ve müte'ahhid-i merkûm ma'rîfeti ile me'a'l-...inşâsı ve zâviye-i mezkûreye yapılmış olan harem dâiresinin mesârîfi bulunan altı bin bu kadar guruşun dahi hazinece icrâ-yı mahsûbu husûslarının nezâret-i behiyye-i evkâf-ı hümayûna havalesine dâir Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınan bir kit'a mazbata melfûf takrîr ile beraber menzûr-ı 'âlî buyrulmak için 'arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vecihle irâde-i 'inâyet ifâde-i hazret-i pâdişâhî müte'allık buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim. 20 Safer 1273 (20 Ekim 1856)" B.O.A. İ.MVL. 360-15790, 2.

²⁴⁰ B.O.A. A. }MKT.UM. 261-50; A. }MKT.UM. 289-60.

²⁴¹ B.O.A. A. }MKT.NZD. 256-83.

kısımların da tamirâtı için izin istenildiğinde, vakfın gelirleri varsa devam edilebileceği yönünde cevap verilmiştir²⁴².

g. Seyyid Usul Zaviyesi

Seyyid Usul Zaviyesi de yaşanan deprem felâketiyle sarsılan yapılar arasındadır. Zaviye hem yanmış hem yıkılmış, tamiri icap eden tekkeler arasında zikredilmiştir²⁴³. 1275/1858 senesine ait bir kayıttan zaviyenin daha evvel keşfi yapılarak tamiratının tamamlandığı, fakat eksik kalan yerleri ve bir zikirhane ilavesi için postnişini tarafından bir başvuru daha yapıldığı görülmektedir²⁴⁴.

Zaviye postnişini Mustafa Muhibbullah Efendi'nin zaviyeyi genişletmek ve zikirhane ilave etmek için talep ettiği 19.000 kuruş hazinece biraz fazla bulunmuştur. Muhibbullah Efendi'nin faziletli kimselerden olması ve o güne dek yapmış olduğu hayırlı işler gözönünde bulundurularak kendisine 7.500 kuruş atıyye-i seniyye verilmesi uygun görülmüştür. Durum Maliye Nezareti'ne bildirilerek uygun görülen miktarın Muhibbullah Efendi'ye takdimi için gerekli işlemler başlatılmıştır²⁴⁵.

Bir yıl sonrasında zaviyenin tevhidhanesinin ve alt kattaki şeyhe mahsus olan odasının tamiratına dair bir belgeye rastlamaktayız. Tevhidhane ve oda için tutulan keşf-i evvel defterinde, zaviyenin bu kısımlarının “mürûr-ı zamân ile müşrif-i harâb ta'mîr ve tecdîde muhtâc bulunmuş olduğundan” bahsedilmektedir²⁴⁶.

Keşf-i evvel defterine kaydedilen masraflar için 17.000 kuruşun yeterli olacağı ve Mustafa Muhibbullah Efendi'nin bu tamiratı gerçekleştirmek için yaptığı başvurular ilgili makamlara bildirilmiştir²⁴⁷.

Maliye Nezareti'ne ve Hudâvendigâr Valiliği'ne gönderilen yazıda, “*Bursa'da kâin Seyyid Usûl Hazretlerinin dergâh-ı şerîfinin tevhidhânesiyle sâir ba'zı mahalleri muhtâc-ı ta'mîr olduğundan lede'l-keşf on yedi bin guruş masrafla vücûda geleceği tebeyyün eylediğinden icrâ-yı ta'mîr ve termîmi husûsu Hudâvendigâr Vâlisi devletlü paşa hazretleri tarafından bâ-mazbata inhâ olunmuş ve sûret-i iş'âra nazaran dergâh-ı mezkûr mukaddemâ vukû' bulan hareket-i arzda harâb ve muhterik olarak ebniye tertîbâtından inşâları irâde-i*

²⁴² B.O.A. A. }MKT.MVL. 100-93.

²⁴³ B.O.A. İ.DH. 442-29178, 6.

²⁴⁴ B.O.A. İ.DH. 420-27814.

²⁴⁵ B.O.A. A. }MKT.MHM 150-69.

²⁴⁶ B.O.A. İ.DH 442-29178, 2.

²⁴⁷ B.O.A. A. }MKT.MHM. 166-79; A. }MKT.NZD. 289-20.

seniyye iktizâsından olan tekâyâ meyânından bulunmuş ve postnişini Muhibbullah Efendi dahi fukarâdan ve şâyân-ı 'utûfet-i seniyye dâ'iyândan olması cihetiyle zikrolunan dergâhın icâb iden mahallerinin icrâ-yı ta'mîri zimmında kendisine on beş bin guruş 'atiyye-i seniyye i'tâsı husûsuna bi'l-istîzân irâde-i ihsân-ı 'âlî-i cenâb-ı pâdişâhî müte'allık ve şeref-sudûr buyrulub keyfiyet Hudâvendigâr vâlisi devletlü hazretlerine dahi bildirilmiş olmağla bir mantûk irâde-i seniyye hazinece tesviye muktezâsına himmet buyrulur"²⁴⁸ ifadeleri yer almaktadır. Daha önceki yardımlar ve tamirler de hesaba katılarak verilen karar doğrultusunda Mustafa Muhibbullah Efendi'ye 15.000 kuruş verilerek dergâhın tamirine kullanılması uygun görülmüştür.

h. Kadiriyye Zaviyesi

Şefik Bey Efendi'nin Hudâvendigâr valisine göndermiş olduğu yazıdan anlaşıldığı üzere Bursa'da Şeyh Ali Rıza Efendi'nin postnişini olduğu Kadiriyye Zaviyesi depremde zarar görmüş ve tamirâtı için gerekli keşif yapılmıştır. Keşfinde belirlenen rakamla tamirâtı yapmak mümkün görünmemektedir. Kış mevsiminin de yaklaşıyor olması durumu daha da zorlaştırmıştır²⁴⁹. Zaviyenin tamiri için yeniden bir keşif yapılmasına yahut belirlenen miktarın bilirkişiler aracılığıyla daha makul bir rakama çekilmesine ihtiyaç duyulmuştur.

Yine Kadiriyye tarikatı şeyhlerinden Bağdadî Seyyid Mehmed Ömer Efendi, 1275/1858 yılına ait bir kayıta uhdesindeki zaviyenin tamirâtı için başvuruda bulunmuştur. Kendisinin yaptığı iyilikler ve hizmetler gözönünde tutularak talebine olumlu yanıt verilmiş ve zaviyenin tamirâtı için gerekenin yapılması uygun görülmüştür.²⁵⁰

i. Halvetî Zaviyesi

Hudâvendigâr valisine gönderilen, "*Hacı Hasîb Efendi'nin Bursa'da inşâ itdirdiği Halvetî Zâviyesi ta'mîrinin emsâli hakkında terkîm kılınan deftere idhâl olunmamasından dolayı mûmâ-ileyh tarafından ba'zı mertebe ta'mîrine mübâşeret kılınmış ise de ikmâl-i noksânı daha yedi sekiz bin guruş muhtâc olduğundan isti'tâf eylemiş olduğu beyânıyla ifâ-yı muktezâsı husûsuna dâir tevârüd-i tahrîrât-ı behiyyeleri üzerine keyfiyet Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesiyle muhâbere olundukda mahrûse-i mezbûrede kâin olub maliye hazine-i celîlesinde derdest olan ta'mîrât-ı ma'lûm mesârifâtı dâhilinde dergâh-ı mezbûra dâir sarâhat görülemediği gibi evkâf hazinesince dahi kaydı bulunamamış olduğu nezâret-i*

²⁴⁸ B.O.A. A. JMKT.NZD. 291-39.

²⁴⁹ B.O.A. A. JMKT.UM 290-97.

²⁵⁰ B.O.A. A. JMKT.NZD. 286-60.

müşârun-ileyhâdan cevâben beyân ve iş'âr olunmuş ve bu cihetle taraf-ı devletlerine beyân-ı hâl olması bâlâda tezekkür kılınmış olmağla ifâde-i hâl sibâkında şukka-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu"²⁵¹ ifadesinden anlaşıldığı üzere, tamir edilmesi gereken Halvetî Dergâhı'nın evkâf hazinesinde kaydı bulunmamaktadır. 1275/1858 senesine ait olan kayıta, dergâhın hangi sebeple tamire muhtaç olduğu zikredilmemektedir. Fakat aynı dönemde, emsalleriyle birlikte tamiratından bahsedildiğine göre, yaşanan deprem felâketinin buna sebep olduğunu tahmin etmek mümkündür. Dergâhın diğerleri gibi tamirâtı için keşfinin yapılarak sıraya konulması talep edilmişse de bu mümkün olmamıştır. Hacı Hasib Efendi tarafından tamirine başlanılmış, fakat yedi sekiz bin kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Kalan kısımların tamiratını da tamamlamak üzere talep edilen bu miktarın, Maliye Nezareti'nin kayıtları içerisinde olmamasından dolayı karşılanamayacağı bildirilmiştir.

j. Hazret-i Emir ve Eşrefzade Abdullah Rûmî Dergâhları

Depremi yaşadığı 1271/1855 yılı Şevval (Haziran) ayında, Emir Sultan Dergâhı şeyhi el-Hac Mehmed Emin ve Eşrefzâde Abdullah Rumî Dergâhı'nın şeyhi tarafından birlikte kaleme alınan arzuhalde, Bursa'da depremden zarar gören tekkelerin keşfinin yapıldığı fakat bu ikisinin bir an evvel tamir olması gerektiği belirtilmektedir²⁵². Meclis-i Vâlâ'da görüşülen bu konu üzerine bu iki dergâhın daha önce keşifleri yapılan dergâhlar içinde olup olmadıklarının araştırılması istenilmiştir. İki dergâhın da tamiratları yapılacak olan tekkeler listesinde bulunduğu anlaşılınca, şeyhlere durum bildirilerek, vakti geldiğinde tamiratları için gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir²⁵³. 1276/1859 tarihli bir kayıta da Emir Sultan Dergâhı'nın muayyenatının artırılmasına yönelik bir talep bulunmaktadır²⁵⁴.

Emir Sultan Dergâhı'nın keşf-i evvel defterinde şu bölüm yer almaktadır: "*Câmi'-i şerîf-i mezkûr hâricinde kâin Hazret-i Emîr Efendimizin dergâh-ı şerîf ebniyesinin ba'zı elzem olan mahalleri mukaddemâ dâhil-i keşf olarak ta'mîr olunmakda ise de muahharan vukû' bulan hareket-i arzdan ziyâdece harâb ve ta'mîr u tecdîde muhtâc bulunmuş olduğundan hâriciyye ebniyesinin cadde tarafında fevkânî iki bâb oda ile tahtında ahur mahalli ebniyesi kafes olunarak çürümüş sütûn ve yanında kuşaklamalarının tebdili ve üzerinde sakfının tecdîd misillü ta'mîr olunub derûnuna müceddeden sürtme ağacından iki kat giriş sanevber tahtasından silmecikârî pâre şişeli etrâfi tekneli iki kat tavan Domaniç tahtasından kezâlik*

²⁵¹ B.O.A. A. JMKT.UM. 328-8.

²⁵² Bkz. Ek 5.

²⁵³ B.O.A. MV.L. 173-79, 2.

²⁵⁴ B.O.A. A. JMKT.NZD. 287-93.

döşemeli bîrûn etrâfi tuğladan dolma derûnu dört 'aded oda ile bir âbdesthâne bölmeli döşeme tahtasından kademe ile nerdübân ve pencere ve kapu söveli meşeden ma'mûl ayna cam ile çârçûbe doğrama yük ve dolab kilid ve zenberek ile oda kapulu derûn bîrûn üç kat siva ve bi'l-cümle yağlı elvân boyalı ve sâir müştemilât tekmîl iki kat ebniyesinin mücedded misillü inşâsı"²⁵⁵.

Dergâhın yukarıda bahsedildiği üzere yenilenmesi için 35.887,5 kuruşun yeterli olacağı tahmin edilmiştir.

"Mahall-i mezkûr ittisâlinde fevkânî tevâhîdâne ebniyesinin son cemâ'at mahalli etrâfında mevcûd sütunlar arasına müceddeden meşe ağacından bölme ve ayna cam ile çârçûbe kilid ve zenberek ile çifte doğrama kapulu ve tahtında iki bâb sagîr şerbet odalarının ve döşeme ve çârçûbelerinin tecdîdi ve bi'l-cümle siva ve yağlı boya tılâstıyla mahall-i mezkûrun i'mârî" hususunda bölmeler için 4.480 kuruş, ebniyesi için 11.026,5 kuruş kaydedilmiştir²⁵⁶.

"Şadırvan ittisâlinde harâb kasr ebniyesi fesh u tesviye olunarak" yeni temel üzerine binanın sağlam ve muntazam biçimde yeniden inşası hususu da dergâhın keşif defterine kaydedilmiştir. Binanın inşası için 12.125 kuruşun yeterli olacağı tahmin edilmiştir²⁵⁷.

"Dâhiliyye tarafında münhedim kârgîr harem ebniyesi fesh olunarak hafr-ı zemîn ile taş-ı mevcûd hâlis harc ile rıhtım temeli üzeri ayak etrâfi kârgîr duvarlı üzeri alçıdan ma'mûl beşgûn(?) kubbe üzeri kurşun pûşîde billur tepe camlı derûnunun bir tarafı çifte hazine bölmeli ve seng-i ateşîden külhân ve mevcûd kazganlı hazneler derûnu tuğladan zâr mücellâ siva ile lekun (leğen) kalaylı hammâm derûnu kaygân üzeri mermer döşeme etrâfi zâr keşîdeli tuğladan muhayyif ve tûfengli bir tarafı sovuklık ve ittisâline helâ bölmeli mermer kurna ve revnak taşlı dolaşdırma kurşun boru ile çifte pirinç musluklu doğrama kapulu ve bi'l-cümle üç kat sıvalı kapular tarafeyni 'abâ kaplu ve sâir müştemilâta tekmîl müceddeden kârgîr hammâm inşâsı" yapılacaklar arasındadır. Harem ebniyesi için 10.600 kuruş, hamamın bitişiğine yeniden yapılacak olan ahşap camekân inşası için 4.500 kuruş gerekli görülmüştür²⁵⁸.

²⁵⁵ B.O.A. EV.d...32540, 4.

²⁵⁶ B.O.A. EV.d...32540, 4.

²⁵⁷ B.O.A. EV.d...32540, 4.

²⁵⁸ B.O.A. EV.d...32540, 4.

k. Eşrefzâde Eyüb Efendi Dergâhı

“Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesinin Meclis-i Vâlâ’ya i’tâ buyrulan işbu takrîri 23 Ra 74 târîhinde cem’iyyet-i mahsûssasına verilerek 28 Ra 74 rakamıyla yazılan tezkire meâline göre Bursa’daki Eşrefzâde Dergâh-ı Şerîfinin ta’mîrine şeyhi tarafından keşfinden ziyâde sarf olunup merhameten i’tâsı gösterilen dokuz bin sekiz yüz guruşun kabûlü nizâm-ı mevzû’unun ve mukaddemâ Meclis-i Vâlâ kararı üzerine müte’allık buyrulan irâde-i seniyyenin mugâyiri olduğundan başka sirâyet-i mahzûriyyeti dahi müeddî olacağından karar-ı sâbık vecihle şeyh-i mûmâileyhe cevâb i’tâsı husûsunun nezâret-i müşârûn-ileyhâya havâlesi Meclis-i Vâlâ’da tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vecihle irâde-i ‘aliyye-i vekâlet-penâhîleri müte’allık buyrulur ise emr u fermân.”²⁵⁹

Dergâhın tamiri için şeyhi tarafından, keşfinde tespit edilen miktardan 9.800 kuruş fazla harcanmış ve bu miktarın karşılanması talep edilmiş fakat verilen cevapta bunun mevzuata ve verilen karara aykırı olacağı ve ileride de başka sıkıntılara yol açacağı gerekçesiyle talep reddedilmiştir. Dergâhın harab olma nedeni açıkça zikredilmemişse de evrak depremden üç yıl sonrasına işaret ettiğinden, dergâhtaki hasara yaşanan deprem felâketinin sebep olduğunu tahmin etmekteyiz.

l. Şeyh İshak Şemseddin Dergâhı

Şeyh Hacı Abdurrahman Efendi’nin, “Mahrûse-i Bursa’da defîn-i hâk-i ‘iturnâk olan Şeyh İshak Şemseddîn -kuddise sirruhu’l-mu’în- Efendimiz Hazretlerinin Kalenderhâne demekle ma’rûf dergâh-ı şerîfleri ileride bütün bütün harâb olmamak üzere ebniye komisyonu ma’rifetiyle usûl-i keşf ve münâkasası bi’l-icrâ ta’mîrât-ı mukteziyesinin îfâsı yedi bin beş yüz guruş ile hâsıl olacağından keşf defteri kontrato sûretiyle beraber geçen sene bâ-mazbata cânib-i nezâret-i celîle-i Evkâf-ı Hümayûn’a takdîm olunmuş ve mu’âmelât-ı lâzime-i kalemiyyesi bi’l-icrâ her nasılsa şimdîye kadar inşâsına mübâşeret olunmayarak evrâkı tevkîf olunduğu beyan kılınmış ise de ileride bir büyük mesârif açılmamak de’biyle tarîkat-ı ‘aliyye mu’attal olmayıp âyende ve revendesî dahi me’yûs olmayarak da’avât-ı hayriyye-i cenâb-ı pâdişâhî her taraftan edâ kılınmak üzere ‘azîz müşârûn-ileyhin hâkine hürmeten ta’mîrât-ı mezkûrenin icrâsına muvaffak olmaları için istid’âsı ‘inâyet-i seniyyelerine ibtidâr olunmuşdur. Her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu’l-emrindir”²⁶⁰ sözleriyle ifade ettiği üzere Şeyh İshak Şemseddin Hazretleri dergâhının keşfi yapılmış ve 7.500 kuruş masrafla

²⁵⁹ B.O.A. MVL. 355-4.

²⁶⁰ B.O.A. MVL. 380-63, 1.

tamir edilebileceği tahmin edilmiştir. Dergâhın şeyhi tarafından yazılan tezkireye “*vakfının kudreti olmadığı*” bildirilerek cevap verilmiştir²⁶¹.

7. Medrese ve Mektepler

Arşiv belgelerindeki kayıtlara göre, 1855 büyük Bursa depreminde, yıkıldığı yahut hasar aldığı tespit edilen mektepler şunlardır:

1. Kasım Paşa Vakfı’ndan Medrese
2. Zeyniye Mektebi
3. Fazlullah Paşa Mahallesi mektebi
4. Molla Yegân Medresesi (çamaşırhanesi)
5. Hacı Seyfeddin Mektebi
6. Sultan Yıldırım
7. Abdü’l-Vâsi‘ Efendi Vakfı Mektebi
8. Ali Paşa Vakfı’ndan Medrese
9. Meydancık Mektebi
10. Tavuk Pazarı Medresesi
11. Başcı Medresesi
12. Maksem Mektebi
13. Setbaşı Mektebi
14. Orhan Gazi Mektebi
15. Şahin Lala Medresesi
16. İsa Bey Medresesi
17. Timurlu Mektebi
18. Darü’l-Hadis Dershanesi
19. Tuz Pazarı Mektebi
20. Kuşakcızâde Medresesi
21. Emینیye Yegân Küçük Medresesi²⁶²

Gökmenzâde, eserinde depremde yıkılan yahut hasar alan medreselerden yalnızca Hazret-i Emir Medresesi’ni zikreder. Medreselerden genel bir ifadeyle “*Ve dahi medreseler ki kimi tamîr kabûl ider kimi etmez*” şeklinde bahseder. Depremde yıkılan mektepleri ise şöyle zikretmiştir:

²⁶¹ B.O.A. MVL. 380-63, 2.

²⁶² B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

“Mektebler: ekserisi harâb oldu. Münhedim olan mektebler: Hazret-i Emîr Mektebi münhedim, Çelebî Sultân Mektebi münhedim, Sedbaşı Mektebi münhedim, Tuz Pazarı Mektebi münhedim, Reyhân Paşa Mektebi münhedim, Bezirgânzâde Mektebi münhedim, Kazzâzoğlu Mektebi münhedim, Çatalfırın Mektebi münhedim, Veled-i Sarây Mektebi münhedim, Minâredibi Mektebi münhedim, Manastır Mektebi münhedim, Kızıkyolu Mektebi münhedim, Namazgâh Mektebi münhedim. Hulâsa üç dört mektebden mâ‘adâ olan mekteblerin ekserisi münhedim, ba‘zısı ta‘mîre muhtâc...”²⁶³

Ailesine yapılan yardım kaydında rastladığımız bilgiye göre, Araplar Mahallesi sıbyan muallimi olan İsmail Efendi de kârgîr mektebin altında kalarak vefat etmiş eşi ve iki çocuğu da evleri yıkıldığından açıkta kalmışlardır. Fakat ilgili kayıta muallim İsmail Efendi'nin hangi mektebin enkazı altında kaldığıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır²⁶⁴.

a. Medrese-i Câmi-i Kebîr

“Bursa’da kâin olub Cenâb-ı Hayru’l-Hâfızîn kâffe-i memâlik-i şâhâneyi mahfûz ve masûn buyursun, geçende vukû‘a gelen zelzelelerde ba‘zı mahalleri münşakk ve münhedim olan Câmî‘-i Kebîr ile civârında bulunan mu‘allimhâne-i sıbyân ve minârelerin bu tarafda bulunan me‘mûr ve mühendisler ve sâir ashâb-ı vukûf ve ma‘lûmât ma‘rifetleriyle bu kerre icrâ kılınan keşf u mu‘âyenesi nâtik defteri ol bâbda Meclis-i Kebîr-i Eyâlet’den verilen mazbata...”²⁶⁵ ifadesinden anlaşıldığı üzere Ulucami ve minareleriyle birlikte muallimhane-i sıbyan da tamire muhtaç hale gelmiştir.

1885 yılında Bursa Ticaret Mahkemesi reisi olan Ali Beyzâde Eşref Bey, İsmail Belîğ’in Güldeste-i Riyaz-i İrfan adlı eserine Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Ulucami'nin batı tarafına yaptırmış olduğu mekteple ilgili bir derkenar eklemiştir. Ulucami civarındaki çeşmelerle ilgili bilgilerin de yer aldığı kısımdan anlaşıldığı üzere, bahsi geçen mektep deprem zamanına kadar faaliyettedir. Batı tarafındaki minareye bitişik, kuzeyde, zeminden dört beş merdiven yükseklikte olduğu anlaşılan mektep depremde yıkılmıştır²⁶⁶.

Söz konusu derkenarda deprem ve yıkımlar şu sözlerle ifade edilmektedir:

²⁶³ Gökmenzâde, a.g.e., vr.12b.

²⁶⁴ B.O.A. İ.DH. 333-21778.

²⁶⁵ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 5.

²⁶⁶ “Mu‘allimhâne-i mezkûr Câmî‘-i Kebîr-i Şerîf’in garb tarafında vâki‘ minaresinin şimâl cihetinde ve ittisâlinde ve zeminden dört beş ayak nerdibân ile çıkılır yükseklikde binâ olunmuş bir mekteb-i feyz mekteb...” İsmail Belîğ, *Güldeste*, s.153-154; Şükrü, “Müftü Suyu”, s.60’dan naklen Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa 2015, s.178.

“Bi-hikmetihî te‘âlâ (bin iki yüz yetmiş bir) sene-i seniyye-i hicriyye mâh-ı Cemaziye’l-âhiresinin on birinci ve (1854) sene-i mîlâdîsi Şubatının dokuzuncu Çarşamba günü saat dokuz râddelerinde (Bursa’da) vukû‘ bulan hareket-i ‘arzdân mekteb-i mezkûr dahi münhedim ve çeşmeler dahi mahv ü mün‘adim olmuştur. Gerçi câmi‘-i şerîf-i mezkûr vâlid-i mâcid-i cenâb-ı hilâfet-penâhî Cennet-mekân Gâzî Sultân (Abdûlmecîd) Hân merhumun emirleriyle ta‘mîrine mübâşeret olunmuş ve ‘ammi mükerrrem Hazret-i Şehriyârî şehîd-i mağfûr Gâzî Sultân (Abdülazîz Hân)’ın zamân-ı ‘âlîlerinde tarz-ı nevîn ve evvelkinden hûb-terîn olarak i‘mâr ve ikmâl buyrulmuş olduğuna ve havlîsinin şimdiki hâl-i muntazamına nazaran mekteb-i mezkûrun mahall-i kadîmine yapılması yakışık almayacağı derkâr ise de müşârun-ileyh (Abdülazîz) Efendi’nin (Karaçelebi) vakfî dimekle ma‘rûf vakfının kurrâsı bedelât-ı istihsâl ve istifâ’ olunduğu hâlde mütevellileri tarafından istibdâl tarîkiyle civârında diğer mahalle henüz yapılmaması ve Câmi‘-i Kebîr civârı âb-ı lezîze muhtâc iken kadîmü’l-cereyân olan mezkûr (Müftî) suyunun kanavâtının ta‘mîriyle icrâ edilmemesi mahall-i esefdir”²⁶⁷.

Cami, mektep ve çeşmelerin deprem neticesinde yıkıldığı, caminin tamiratına Sultan Abdûlmecid Han zamanında başlanarak Abdülaziz Han döneminde eskisinde de muntazam biçimde yapıldığı yukarıdaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Cami avlusunun dizaynı gereği mektebin aynı eskisi gibi minare bitişiğine inşa edilmesi estetik ve uygun bulunmadığından bir başka bölgeye yeniden yapılmasına karar verilmiştir. Bunun için gerekli adımlar atılmışsa da sonuca ulaşamamıştır.

Ulucami’nin 15 Şevval 1271/ 1 Temmuz 1855 tarihli keşf-i evvel defterinin son kısmında Cami-i Kebîr Medresesi’nin kaydı bulunmaktadır:

“Zikrolunan kârgîr medrese üzerinde bi’l-cümle sakfının tecdîd misillü ta‘mîriyle noxsânı tekâmül olarak kiremid ferşiyle mahyalarına derz ve etrafına yelkovan tecdîdi” için 5.373,5 kuruş,

“Mahall-i mezkûr derûnunda kârgîr odaların harâb olmuş döşemeleri fesh olunarak sürtme ağacından kiriş sagîr tahtadan döşeme inşâsı” için 1.327,5 kuruş,

“Mezkûr odalar derûnunda devşirme altmış arşun siva ve bi’l-cümle badana tılâsı” için 312 kuruş,

²⁶⁷ Karataş, a.g.e., s.178-179.

“Musluklar tarafında harâb olmuş fevkânî odaları fesh olunarak ve evsâf-ı mezkûre üzere cüz’î enkâziyla mahlût müceddeden inşâsı” için 3.600 kuruş,

“Dershânenin kârgîr kubbesi üzerine rub‘ derece kiremid ‘ilâvesiyle harcıyla ferşli ve tahtında fersûde olmuş yüz arşun siva ve bi’l-cümle badana ve sekiz ‘aded on altı arşun terbi‘inde müceddeden cam çârçûbe tecdîdi” için 1.580 kuruş,

“Gezenti mahallerinde harâb olmuş kömürlük sedlerinin feshiyle dördü bir yük meşeden taban ve sûtûn üzeriyle etrafları sagîr döşeme tahtasından döşeme ve kablmalı etrâfları neccâr-kârî barmaklıklı müceddeden kömürlükler inşâsı” için 1.125 kuruş gerekli görülmüştür.

Kaydedilen masraflar toplamı 13.317 kuruşa tekabül etmesine rağmen toplam masraf en alt kısma 13.580,5 kuruş olarak kaydedilmiştir. Caminin diğer masrafları için kaydedilen 893.963 kuruşla toplanarak 907.503,5 kuruş masraf çıkarılmıştır²⁶⁸.

İlk keşfi yapılan medresenin tamiratının yapılarak tamamlandığına dair bir malumat yoktur. Keşf-i evvel defterinde bahsedilenle Ali Beyzade Eşref Bey’in *Güldeste*’de bahsettiği mektebin aynı mektep olması kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda bahsedildiği üzere minare bitişiğinde bulunan mektep, yeniden aynı konuma inşası uygun bulunmadığından bir başka mahalle yönlendirilmiş ve mektebin yeri cami avlusuna katılmıştır.

b. II. Murad Medresesi

II. Murad Türbesi’nin keşf-i evvel defterinde türbe ve cami ile birlikte hasar aldığı ve tamire muhtaç olduğu zikredilen birimlerden bir diğeri de medresedir. “Zikrolunan kârgîr medresenin on altı bâb odaları derûnunda sıvaları harâb olmuş olduğundan etrâf-ı erba‘a duvarları vechine müceddeden siva ferşiyle ve mevcûd kapularının cüz’î ta‘mîriyle ve bir ‘aded iki arşûn terbi‘inde çârçûbe tecdîdi ve üzerinde münhedim ocak bacalarının cedîd tuğladan hâlis harcıyla üzeri mevcûd kurşun ferşli ve bîrûn sıvalı on altı ‘aded beheri dört arşûn ‘arzında üç arşûn kadende bacalar inşâsıyla ve elli ‘aded mefrûş kurşun elvâhları zevb olarak noksânı tekmîliyle mahallerine ferşi”²⁶⁹.

Medresenin on altı adet odasının sıvaları dökülmüştür. Dört duvarının sıvalarının yenilenmesi ve kapularının da tamir edilmesi gerekmektedir. Bir çerçevenin yenilenmesi ve yıkılan ocak bacalarının yeni tuğlalar ve halis harcıyla yeniden yapılması gerekmektedir. Elli

²⁶⁸ B.O.A. İ.MVL. 341-14722, 6(4).

²⁶⁹ B.O.A. İ.MVL 344-14903, 14.

adet kurşun levhanın eritilerek yeniden kullanılması ve eksik kurşunların da tamamlanması icap etmektedir.

Odaların önünde bulunan kısmın ve kârgîr kubbelerinde yıkılan kısımlarının yenilenmesi, oda ve dersanelerin kubbe saçaklarının yenilerek kubbe içlerinin boyanması da keşif defterine kaydedilen masraflar içerisinde yer almaktadır.

Dershanenin hemen bitişiğindeki çamaşırhane de tamamen yıkılmıştır. Çamaşırhanenin yeniden inşası hususu da ayrıntılarıyla kaydedilerek ona da bütçe ayrılması sağlanmıştır²⁷⁰.

Yine medresenin dış unsurlarından etrafını çevreleyen duvarlar, büyük dış muhafaza kapısı ve onun üzerinde birkaç yerinden çatlamış halde bulunan kubbenin de tamirata muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Tuvaletlerin de eksikliği tamamlanarak kiremitlerinin yenilenmesi gerekmektedir²⁷¹.

c. Lala Paşa Medresesi

Evkâf-ı Hümayun'dan Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen takrirden anlaşıldığı üzere, Bursa'da Şahin Lala Paşa vakfından olan medrese yaşanan depremde tamamen yıkılmıştır. Yapılan keşif sonucu medresenin 42.500 kuruşa yeniden inşa edilebileceği Mısırlı Yani Kalfa tarafından taahhüd edilmiştir. Medrese ile birlikte yıkılmış olan caminin de keşfi yapılmış ve onun da 32.100 kuruşa yeniden inşa olunabileceği anlaşılmıştır. “...vakf-ı mezkûrun yetmiş iki senesi Şubatı nihâyetine değin buraca ve mahallince görülen muhâsebesi mücebince elli beş bin altı yüz iki guruş fazlası olduğu dahi anlaşılmış idiğünden bunun ta'mîrât-ı mezkûreye sarfiyla üst tarafına 'ilâvesi lâzım gelen on sekiz bin dokuz yüz bu kadar guruşun dahi yetmiş üç ve dört senelerinde görülecek muhâsebesinde tebeyyün edecek fazladan verilmek üzere mezkûr medresenin ol mikdâr masraf ve müte'ahhidi Mısırlı Yani Kalfa” tarafından ve evkaf müdürünün denetiminde tamirine başlanması için izin istenilmiştir. Meclis-i Vâlâ'da vakfın 67-74 seneleri arasında tutulan muhasebe kayıtlarının Evkaf Nezareti'ne gönderilmesi de görüşülmüştür²⁷².

²⁷⁰ “Dershâne ittisâlinde külliyyen münhedim olmuş olan câmeşûyhâne mahalli etrâfi hafer esâsı ile mevcûd taş ve turâb harcıyla temel duvarlı üzeri altmış bir 'arabalık meşe ağacından taban ve sûtûn ve pâyendeli üzeri kiraslı ağacından mâhiye mertekli(?) üzeri çam tahtası kablu cedîd kiremid pûşîde sakflı derûn-ı gasilhâne potalı ve hafer kârgîr ocaklı ve iki 'aded mermer tekneli derûn tuğla ferşli etrâf kerpîciden oda tarafeyni sıvalı ve neccârkârî kapulu müceddeden çamaşırhâne inşâsı” B.O.A. İ.MVL. 344-14903, 14.

²⁷¹ B.O.A.İ.MVL. 344-14903, 14.

²⁷² B.O.A. MVL. 590-7.

Tamirat masraflarının karşılanmasında izlenecek yol belirlenerek izin istenilmiş ve olumlu yanıt verilerek tamiratın belirlenen hususlara riayet edilerek yapılması uygun bulunmuştur²⁷³.

d. Hacı İvaz Paşa Medresesi

Hacı İvaz Paşa Medresesi'nin deprem senesinde fakat felâketten birkaç ay öncesine ait bir tamir kaydı bulunmaktadır. Vakfın gelirlerinin müsait olmasıyla tamiratın kendi vakfınca karşılanacağı ve bu durumda izin isteğine olumlu yanıt verildiği görülmektedir. Tamiratın deprem zamanına dek bitip bitmediği yahut depremin yeni hasarlara yol açıp açmadığıyla ilgili ise bir bilgi ve kayıt bulunmamaktadır²⁷⁴.

e. Emir Sultan Medresesi

Depremden üç yıl sonrasına ait bir kayıttan, Emir Sultan Medresesi'nin yıkıldığı, yeniden yapılması için keşif raporları ve resimlerinin hazırlandığını öğrenmekteyiz. Hudâvendigâr valisi tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilen tahrirat ile medresenin yeniden inşası için gerekli adımlar atılmıştır²⁷⁵.

f. Hamza Bey Medresesi

Hamza Bey Medresesi'ni de kapsayan, cami ve türbesiyle birlikte tutulan keşif raporunun başına kaydedilenler şöyledir: “*Bursa'da Murâdiye Mahallesi'nde kâin Hamza Bey merhûm câmi'-i şerîfiyle medrese ve türbe-i münîfesinin ve teferru'ât-ı sâiresinin vukû' bulan hareket-i arzdan zedelenüb ekser mahalleri münşakk ve mâil-i inhidâm olmuş olduğundan ta'mîr ve tecdîdinin icrâ-yı keşfi zımmında ebniye hulefâsından Nazîf Efendi i'zâm olunarak müfettiş-i belde ve mutasarrıfı ve evkâf müdürü ve a'zâ-yı meclis ve erbâb-ı vukûfdan Mösyö Batyano ve Panayot kalfalar hâzır olduğu hâlde hayrât-ı şerîfe-i mezkûrenin ta'mîr ve tecdîde eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olan mahalleri yegân yegân bi'l-mu'âyene bâ-*

²⁷³ B.O.A. İ.MVL. 423-18553.

²⁷⁴ B.O.A. A.}MKT.MVL. 69-3; İ.MVL 317-13398.

²⁷⁵ “*Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i celîlesine, Bursa'da hareket-i arzdan münhedim olan Emîr Sultân Medresesi'nin tanzîm ve tersîm olunan keşif defteri ve resm-i sathının icrâ-yı ta'mîri hakkında Hudâvendigâr vâlisi devletli Paşa hazretlerinin tevârüd iden tahrîrâtı mezkûr defter ve resm ile beraber manzûr-ı sâmilere buyrulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla icâbının icrâ ve ifâdesine himem-i 'aliyyeleri derkâr buyrulmak bâbında irâde efendimindir*”. B.O.A. A.}MKT.MHM. 123-38.

ma'rifet-i şer'-i şerîf keşf u mesâha birle mikdâr-ı zirâ' ve eşkâl ve evsâfını mübeyyin terkîm kılınan keşf-i evvel defteridir"²⁷⁶.

"*Câmi'-i şerîf-i mezkûrun hârici ittisâlinde kâin medrese ebniyesinin külliyyen harâb ve münhedim olmağla*"²⁷⁷ medresenin tamamen yıkıldığı ve tamirâtı için ilk olarak duvar enkazının temizlenmesi gerektiği kaydedilmiştir. 360 kuruşa tamamlanacak olan bu işlemden sonra, 348 kuruşa yeni temel kazılması ve mevcut taşıyla temel duvarları inşası, sonrasında da medresenin iç dizaynı için gerekli işlemlere geçilecektir.

Cami, medrese, türbe ve diğer üniteleriyle birlikte ebniye hulefasından gönderilen Nazif Efendi tarafından yapılan keşif esnasında, vakıf ehli kimseler, müfettiş-i belde ve mutasarrıfı, evkaf müdürü, meclis azaları gibi bazı yetkililer de hazır bulunmuştur. Erbab-ı vukufun da takdiriyle hesaplanan masrafları, "*iki yük on altı bin*" kuruşa Boyacıkulu Yorgi Kalfa üstlenmiştir. Tamirâtı, daha uygun bir fiyata gerçekleştirebileceğini taahhüd eden olursa o kişinin eğer olmazsa da Yorgi Kalfa'nın yapmasına karar verilmiştir²⁷⁸.

B. TİCARET YAPILARI

1. Hanlar

Bursa'daki hanlardan Umur Bey Vakfı'ndan Eski Yeni Han, Karaca Ahmed Paşa Vakfı'ndan Karacabey Hanı ve Lala Şahin Vakfı'ndan Demir Han depremin hemen akabinde İstanbul'a gönderilen mazbatadan anlaşıldığı üzere en çok zarar gören hanlardır. Kayan, Tahtakale, Mudanya hanları tümünden yıkılmadıysa da bazı kısımları hasar almıştır. Hasar alan

²⁷⁶ B.O.A. EV.d...40376, 3.

²⁷⁷ B.O.A. EV.d...40376, 5.

²⁷⁸ "*Bursa'da kâin Hamza Bey Câmi'-i Şerîfiyle medrese ve türbe-i münîfelerinin ve teferru'ât-ı sâiresinin muhtâc-ı ta'mîr olan mahallerinin ebniye hulefasından akdemce mahalline iğrâm kılınan Nazîf Efendi ma'rifetiyle lâzım gelen erbâb-ı vukûf ve sâire hâzır olduğu hâlde keşfi icrâ kılınmış olduğundan berâber olan deftere vaz'-ı fiât ve münâkasası dahi icrâ olunarak keyfiyetinin i'lâmı husûsu vilâyet-i mezkûre Evkâf Müdüriyetinin Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesinden havâle buyrulan bir kut'a şukkasında muharrer ve derkenârda beyân olunmaktan nâşi efendi-i mûmâ-ileyhin mahallinde icrâ etmiş olduğu keşf mücebince tanzîm eylediği işbu defterde muharrer esâmîsi zîrlerine berâber olan mahallî râyic defterine tatbîkan erbâb-ı vukûf ma'rifetiyle fiât vaz' u hesâb kılıldığı üzre hayrât-ı şerîfe-i mezkûrenin me'a teferru'ât mesârif-i ta'mîriyesi iki yük yirmi dört bin yüz on üç buçuk guruşa resîde olmuş ve usûl-ı münâkasası bi'l-icrâ sekiz bin yüz on üç buçuk guruş noksânıyla iki yük on altı bin guruşa Boyacıkulu Yorgî kalfa 'uhdesinde takarrur iderek ve küfelâya ve şerâit-i lâzimeye rabt ile yazıya alınan kontratosunun leffen bir kut'a haritası dahi me'an takdîm kılınmış ve müte'ahhid-i merkûm ma'rifetiyle veyahud mahallinde daha aşağı masrafla tâlibi zuhûr eylediği hâlde onun ma'rifetiyle inşâsı re'y-i 'âlîye menût mevâddan bulunmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. 24 Muharrem 1287 (26 Nisan 1870)" B.O.A. EV.d...40376, 6.*

diğer hanlar ise Harir Hanı, Emir Hanı, Simkeş Hanı, Mahmud Paşa Hanı, Pirinç Hanı ve Geyve Hanı'dır. İsmi zikredilmeyen diğer bazı hanlarda da hasarlar vardır²⁷⁹.

Gökmenzâde hanlarla ilgili durumu, “*Mahmûd Paşa Hanı'ndan mâ'adâ han kalmadı*” cümlesiyle adeta özetlemektedir. Mahmud Paşa Hanı da zedelenmiştir, fakat diğerlerine göre hasarı oldukça azdır. Sırmakeş Hanı üst kat odalarının dört duvarı yıkılmıştır. Odaların bazısı tamir kabul eder ise de birçoğu tamir edilemeyecek durumdadır. Alt kattaki odaların durumu da diğerlerinden farklı değildir. Pirinç Han da hasar gören ve yıkılan hanlardan olmakla birlikte “*mürûr u 'ubûr*”²⁸⁰ kesilmeden devam etmiştir. Kapan Hanı da benzer bir haldedir. Tahtakale Hanı ve Dikiciler Hanı ahşap olduğundan odalarında gelip geçen ve kalanlar olmuştur. Bunların dışındaki hanlar uzun süre boş kalmıştır. Gökmenzâde, hanlar “*1276(1859) senesine kadar hâlî idi*” ifadesini kullanmıştır²⁸¹.

a. İpek Han

Çelebi Sultan Mehmed Han Hazretlerinin evkafından olan İpek Han yaşanan deprem felâketiyle sarsılan hanlar arasındadır. Depremden beş yıl sonrasına ait bir kayıтта hanın tamir edilmesi için ipek tüccarları ve han esnafı tarafından defalarca başvuru yapıldığı ve bunun üzerine keşfi yapılarak altı yedi yük civarında masrafının olduğu anlaşılmıştır. Masrafların karşılanması hususunda bir komisyon kurulmuş ve onların kararıyla hana dahil olan ahırların ve odaların hancılık gereği mutasarrıfı tarafından yaptırılması uygun görülmüştür. Yıkılan kârgir arka duvarların inşası için gerekli olan 97.000 kuruş için de beş bab odaların müzayede usulüyle satışa çıkarılması uygun görülmüştür. Arka duvarların inşası Yani Kalfa tarafından belirlenen miktarda taahhüd edilmiştir. Odaların satışı yapıldığında tamiratların ne kadarına yettiği ve son durumun hazineye bildirilmesi istenmiştir. Hanın keşfi üzerinden bir yıl kadar vakit geçtiği için ve mevsim kış olduğundan onarımlar ve masraflarla ilgili farklılıkların olabileceği de kaydedilmiştir²⁸².

b. Simkeş Han

Simkeş Hanı da depremde yıkılan hanlar arasındadır. Hanın tamirâtı için oda sahiplerinden kendi paylarına düşen miktarı vermeleri kararlaştırılmıştır. “*Bursa'da olub mukaddemâ vukû' bulan hareket-i arzda münhedim olmuş olan Sîmkeş Hanı'nın derûnunda*

²⁷⁹ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 4.

²⁸⁰ Gelip geçme.

²⁸¹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.10ab.

²⁸² B.O.A. A. İMKT.MVL. 112-59.

bulunan elli üç oda ashâbı tarafından verilen mebâliğ ile inşâsına bed' olunduğundan odalar ashâbından bu tarafta bulunanların hasrlarına isâbet iden akçenin tahsîli hakkında ba'zı ifâdeyi hâvî 'utûfetlû Ahmed Vefik Efendi Hazretleri tarafından vürûd iden tahrîrât melfûf pusula ile berâber irsâl kılınmış olmağla revş-i inhâya nazaran iktizâsının sür'at-i icrâ ve ifâde ve tahrîrât-ı merkûmenin i'âdesi mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir" ifadesinden anlaşıldığı üzere hanın tamirâtı için elli üç odanın sahipleri kendi paylarına düşen miktarı ödemiş ve tamirat başlamıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti vasıtasıyla handa oda sahibi olan Zabtiyye Müftüsü Ağâh Efendi, Sivaslıoğlu Melkon ve Alenko isimli şahıslara ulaşılarak paylarına düşen miktarı ödemeleri istenilmiştir²⁸³.

"Bursa'da ta'mîr olunmakda bulunan Sîmkeş Hân'ın ta'mîri mesârifi olarak oda sâhiblerinden tahsîli lâzım gelen meblâğın mikdârı" şöyledir:

"Âğâh Efendi ile müşteriki Lem'an Hanım'dan tahsîli lâzım gelen 6.000,

Mûmâ-ileyh Âğâh Efendi Meclis-i Zabtiyye müftîsi ve Lem'an Hanım Varna Kâimmakâmı Mustafâ Efendi sagîresi bulunduğu,

Sivaslı Melkon odası 4.000

Merkumun vekîli Dersa'âdetde Bağcı hanında Papas oğlu Agob olduğu,

Eczâcı Kostakî zevcesi Alenko odası 4.000

Vekîli Galata'da Küçük Halil Paşa Hanı'nda Bursalı Aftimyos idüğü"²⁸⁴

c. Pirinç Han

II. Bayezid tarafından İstanbul'daki camiine gelir sağlamak için²⁸⁵ 16. yüzyılın başlarında yaptırılan, "Bursa'da bir 'azîm kârbân-sarây" ismiyle meşhur, büyük kare bir avlu içerisinde bulunan han iki katlı olup yüze yakın odası bulunmaktadır.

Yaşanan depremde Pirinç Han'ın özellikle üst katında fazlaca hasar meydana gelmiştir. Bu alanları kapatmak ya da kullanılabilir duruma getirmek amacıyla avlusuna ve iç tarafına bazı eklemeler yapılmıştır. Avluya doğru uzanan geleneksel Osmanlı konutları

²⁸³ B.O.A. A. JMKT.MHM. 305-78, 2.

²⁸⁴ B.O.A. A. JMKT.MHM. 305-78, 6; Bkz. Ek 6.

²⁸⁵ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, (haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil), İstanbul, Osmangazi Belediyesi Yayınları, C.I, s.188.

biçimindeki cumbalarla avlu büyük orana kapanmış ve binanın özgün görünümünden uzaklaştırmıştır²⁸⁶.

2. Çarşılar

Demirkapı'dan Geyve Hanı kapısına kadar olan çarşı esnafına çarşıda yıkılan kubbelerdeki kurşunları satarak ahşaptan yeniden inşa ve tamiratlar için harcamalarına izin verilmiştir. Gelincik Çarşısı yıkılmayan, fakat hasar alan yerlerdendir ve mühendisin keşfi ile ahşap olarak yeniden inşa edilmiştir. Haffaflar Çarşısı da kargir olup yıkılan yerleri, Demirkapı'da olduğu gibi fazlalıklar dışarıya çıkarılarak yeniden ahşap olarak inşa edilmiştir. Bedestan tamir edebilecek düzeyde zedelenmiştir. Ahali tarafından toplanan 45.000 kuruşla tamiri gerçekleştirilmiştir. Sipahi Çarşısı da yine ahali tarafından elbirliğiyle tamir ettirilmiştir. Müslümanların da bulunduğu ama Yahudilerin çoğunlukta olduğu Kazzazlar Çarşısı da Demirkapı gibi izin alınarak tamir edilmiştir. İpek Hanı kapısında kargir çarşının iki kubbesi yıkılmış, şadırvanlı çarşının Demirkapı tarafındaki iki kubbe yıkılmış, Yukarı Kazzazlar'ın kargir tarafı yıkılmış ve ahşap hanlardan yıkılanlar olduğu gibi ayakta olanlar da vardır.²⁸⁷

a. Harir Bedestanı

Vakıflar Bakanlığı ve Bursa'da tamirat işlemleriyle ilgilenen Namık Paşa'ya gönderilen bir evrakta Yıldırım Bayezid vakfından olan Harir Bedestanı'nın bazı yerlerinin yıkıldığı ve tamire muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Depremde pek çok yerin hasar almasından dolayı, harir ticareti için daha güvenli bir yer bulunmamaktadır. Bu sebeple bedestanın bir an evvel tamir edilmesi gerekmektedir. Keşfi yapılan bedestanın 40.500 kuruş harcanarak eski haline gelebileceği tahmin edilmiştir. Masrafların 10.000 kuruşu Evkaf-ı Hümayun'dan, "*on bin (10.000) guruşu mîzân-ı harîr mültezimi cânibinden*" ve kalan 20.500 kuruşun da gücü yettiğince tüccarlar arasından toplanarak karşılanmasına karar verilmiştir. Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek, tamiratın gerekliliği ve ihtiyaç duyulan paranın karşılanması için belirlenen yöntem uygun bulunmuştur. Evkaf-ı Hümayun hazinesinden verilmesi beklenen 10.000 kuruşun tahsili ve bedestanın tamiri için gerekli izinler alınarak işlemlerin tamamlanmasıyla tamirata başlanılmıştır²⁸⁸.

Depremin yaşandığı yılın son aylarında başlatılan tamirat işlemlerinin 1272/1856 senesi altıncı ayında tamamlandığı görülmektedir. Evkaf-ı Hümayun hazinesinden aktarılan

²⁸⁶ Dostoğlu, a.g.e., s.100.

²⁸⁷ Gökmenzâde, a.g.e., vr.13b.

²⁸⁸ B.O.A. A. İMKT.MVL. 74-29.

ve tüccarın kendi aralarında toplamış oldukları yardımlarla bedestanın tamiri gerçekleşmiştir. “Mezkûr bedestân Bursa ipek mahsûlünün mecrâ-yı ahz u i’tâsı idüğünden” tamirinin kısa zamanda yapılarak tüccarlar, meclis heyeti ve daha pek çok kişinin katılımıyla açılmış olması herkesi fazlasıyla mutlu etmiştir.²⁸⁹.

b. Kazzaz Çarşısı

Çelebi Sultan Mehmed Han vakıflarından olan Kazzazhane de depremde hasar alan çarşılardandır. Esnaf, kubbeleri yıkılan çarşının enkazından çıkarılan 3.760 kıyye kurşunun kendilerine verilmesini arzuhal ile talep etmiştir. Evkaf müdürüne teslim edilerek, yolları açması ve enkazı kaldırması için kullanılacak kurşunların, bu işlemleri gerçekleştirmeye yetecek miktarda olmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple bu kurşunlarla birlikte enkaz altından çıkabilecek kurşunların dükkân sahiplerine bırakılması daha uygun bulunmuştur. Bu işlemlerin kontrolünü sağlamak üzere esnaftan beş altı kişilik bir komisyonun kurulmasına karar verilmiş, yıkıntıların kaldırılarak kurşunların esnaf arasında dağıtılması bu komisyonun gözetimi ve denetimine bırakılmıştır²⁹⁰.

“Bursa’da Meclis-i Kebîr’in Meclis-i Vâlâ’ya i’tâ buyrulan bir kıt’a mazbatası meâlinde Çelebi Sultân Mehmed Hân -tâbe serâhû- Hazretleri evkâf-ı şerîfesi musakkafâtından Kazzâzhâne ta’bîr olunan çarşı üzerinde bulunan ‘Îvâz Paşa vakfi musakkafâtından Timurkapı nâm mahalden Sandıkçılar Çarşısı boğazına kadar mevcûd olarak bezzâz esnâfî dükkânları üzerlerinde olan kubbeler zelzelede münhedim ve harâb olmuş ve bunların inşâ ve tecdîdi vakıfları cânibine ‘âid ise de hey’et-i kadîmesi vecihle inşâsı müşkilce bulunmuş olduğundan ve mezkûr kubbeler üzerinde mebsût olub yıkıntı altından çıkarılan ve daha çıkması me’ûl bulunan kurşunlar taraflarına terk olunduğu hâlde inşâsını esnâf-ı merkûme istid’â eylediklerinden zikrolunan kurşunların esnâf-ı merkûmeye terkiyle mezkûr çarşıların tathîr ve tesviyesine ruhsat verildiği ve ol bâbda esnâf-ı mu’teberânından beş altı kişiden mürekkeb bir komisyon tertîb olunarak i’tâ eyledikleri iki kıt’a ta’ahhüd senedi hıfz kılındığı beyânıyla icrâ-yı iktizâsı istîzân olunub sûret-i iş’âr muvâfık-ı hâl ve maslahat ve vakıfları hakkında mûcib-i fâide ve menfa’at olacağından keyfiyet Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesiyle lede’l-muhâbere mezkûr kubbelerin ol vecihle ta’mîrlerinden dolayı sûret-i tasarruf ve idâre-i sâbıkaları bir gûne kesb tagayyür itmeyerek kadîmi vecihle

²⁸⁹ B.O.A. A. JMKT.MVL. 78-27.

²⁹⁰ B.O.A. İ.MVL. 340-14694, 1.

tasarruf ve idâre olunmak üzere tahrîrât tastîri..."²⁹¹ Meclis-i Vâlâ'da konuşularak karara bağlanmıştır.

3. Hamamlar ve Kaplıcalar

*"Bursa ve civarındaki hamamların, yani kaplıcalarla küçük büyük ev hamamlarının, üç bin kadar olduğunu söylerler. Sayıda belki mübalağa vardır. Fakat Şarklılar hamamı severler"*²⁹². Avusturyalı bir doktorun kendine şifa ararken bulduğu kaplıcalarla ilgili *"amacım yalnızca ekmeğini yediğim devlete bir hizmetten ve halka faydalı olmaktan ibarettir"* diyerek minnetini sunma amacıyla kaleme aldığı eserinde, Bursa kaplıcaları hakkında son derece önemli bilgiler yer almaktadır²⁹³.

Yaşanan büyük deprem felâketi yeraltı sularını da son derece etkilemiştir. Bursa'daki pek çok kaynağın suları kesilmiş pek çoğunun da ısı derecesi değişmiştir. Suyu kesilen kaplıcalardan biri Çekirge semtindeki kaplıcadır²⁹⁴. Daha sonra yapılan çalışma ile kaplıcanın suyu yeniden eskisi gibi akmaya başlamıştır. Hasar alan diğer kaplıcalar Yeni Kaplıca, Eski Kaplıca, Kara Mustafa Paşa Kaplıcası ve hamamıdır. Bunlar da yapılan tamiratlar sonrasında halka hizmet vermeye devam etmiştir²⁹⁵.

1304 senesi Hudâvendigâr Salnamesine kaplıca sularıyla ilgili olarak kaydedilenler şöyledir²⁹⁶:

"Bursa şehrinin cihet-i garbiyesinde ve on beşden kırk dakîkaya kadar mesâfede vâki' ve meşhûr kaplıcalar sularını ve İnegöl kazâsında bulunan miyâh-ı ma'deniyyeyi şimdiye kadar meşâhir-i etibbâdan birkaç zât tahlîl ve 'ilel u emrâza derecât-ı mütefâvit-i nef' u hâssiyyetleri keyfiyyâtını birtakım kütüb ü resâile sebt ü tescil etmişler ise de bunların bu 'ameliyyât-ı fenniyyelerinden sonra ya'ni 1270 târîhinde Bursa'ca zuhûr iden hareket-i arzdan dolayı kaplıcaların suları bi't-tab' yekdigerine ve ba'zıları dahi tahvîl-i mecârî ile miyâh-ı 'âdiyyeye karışmış olmalarıyla tahlîlât-ı vâki'a şimdiki hâlde mevcûd suların eczâ-yı kimyeviyyesine tevâfuk itmeyeceği tabî'îdir. Tabîb-i meşhûr Kastinil Beyin 1288(1871-72) târîhinde icrâ itdiği tahlîl-i miyâhu mübeyyin tanzîm eylediği cedvel i'timâd olunacak sûretde

²⁹¹ B.O.A. İ.MVL. 340-14694, 3.

²⁹² K.A. Bernard, *Bursa Banyoları*, (çev. Rıza Ruşen Yücer), İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, s.25.

²⁹³ Hülya Öztürk, "Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) Kaplıca Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme, *Osmangazi Tıp Dergisi* 37(2), Eskişehir, 1-8, Mayıs 2015, s.1-8.

²⁹⁴ Sedat Ataman, *Çekirge Kaplıcaları*, Bursa, Emek Basımevi, 1938, s.4.

²⁹⁵ Atilla Tuna, *Bursa Yeni Kaplıca*, İstanbul, 1948, s.23; İhsan Uzer, *Bugünkü Bursa Sıcak Suları*, Bursa, Ant Basımevi, 1945, s.18.

²⁹⁶ Bkz. Ek 7.

'ameliyyât-ı fenniyye-i müdekkikâneye müstenid bulunduğundan 'umûmun istifâdesiyçün ber-vech-i zîr derc u tezbîr olundu."²⁹⁷

Bursa'nın şifa kaynakları da depremden zarar görmüştür. Şifalı sular birbirine karışmaları sebebiyle ya da akış yolları değiştiği için eski özelliklerini az ya da çok kaybetmiştir. Deprem öncesinde birkaç doktor kaplıca sularını tahlil ederek ne gibi mineraller taşıdıklarını, hangi hastalıklara iyi geldiklerini tespit etmiş ve bu hususları anlatan risaleler yazarak tescillemişlerdir²⁹⁸. Fakat yaşanan deprem bu sonuçları değiştirmiştir ve yapılacak yeni tetkiklerde aynı özellikleri gösteremeyecekleri tahmin edilmektedir.

Kaplıcalar ve deprem neticesi ortaya çıkan sıcak sularla ilgili bir başka kayıt da Gökmenzâde'nin eserinde şu şekildedir:

*"Bursa'nın cânib-i garbisinde Gökderesi Hammâmı kurbünde Hadîce Sultân türbesi civârında sıcak su zuhûr eyledi. Bademli bâğçenin üst tarafında sıcak su zuhûr eyledi. Kara Mustafa Hammâmı civârında yol üstünde sıcak su zuhûr eyledi. Beş on gün cârî olub sonra münkatı' oldu."*²⁹⁹

Yine aynı eserde Bursa'da deprem sonrasında sadece dört hamamın kaldığı diğerlerinin ya yıkıldığı ya da aldığı hasar sebebiyle kullanılamaz olduğu bildirilmektedir. Depremden zarar gören hamamlar arasında Emir Sultan Hamamı, Yeşil Hamamı, Bit Pazarı Hamamı, Nalıncılar Hamamı, Çömlek Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı ve Yolaltı Hamamı zikredilmiş, ayakta kalıp kullanılabilir durumda olan dört hamamın ismi ise verilmemiştir.³⁰⁰

Görüldüğü üzere sarsıntılar bazı kaynakların suyunu kesmiş, bazı yerlerden sıcak suların çıkmasına sebep olmuştur. Birbirine yahut sıradan içme sularına karışan kaynakların tedavi etkileri ve tabiatlarında değişiklikler görülmüştür.

Deprem öncesinde Eski Kaplıca ve Çekirge sularının 36 kıyye olarak ölçülen miktarı depremden sonra menbaının genişlemesiyle 120 kıyyeye kadar çıkmıştır. Fazlasının da yine vakfa ait olup hamamda kullanılması, ileride suyun yeniden azalabileceği Evkaf Müdürlüğü tarafından görüşülmüş ve hamama gelen suyun hiçbir şekilde azaltılmaması ve eskisi gibi akması hususu karara bağlanmıştır³⁰¹.

²⁹⁷ *Hudâvendigâr Salnamesi* 1304, s.199.

²⁹⁸ Bkz. Ek 8.

²⁹⁹ Gökmenzâde, a.g.e., vr.15a.

³⁰⁰ Gökmenzâde, a.g.e., vr.13a.

³⁰¹ B.O.A. A. İMKT.MHM. 414-89.

Eminiyye Dergâh-ı postnişini Şeyh Bahaeddin Efendi'nin Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderdiği tezkirede, idaresinde olan Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Paşa Kaplıcası'nın tamir edilmesi ya da kirasının bir miktar düşürülmesini talep ettiği görülmektedir³⁰². İki kaplıcanın da yaşanan deprem sebebiyle bazı yerleri yıkılmış ve tamire muhtaç hale gelmiştir. Durum Evkaf-ı Hümayun'a bildirilmiştir.³⁰³

Şeyh Bahaeddin Efendi'nin bu talebi ilgili makamlarca görüşülmüş ve çözüme kavuşturulmuştur. Kaplıcalar ve mülhakatından olan dut bahçesinin yıllık kirası 20.000 kuruştur. “*Mezkûr kaplıcaların inşâlarına kadar üç sene müddetle on bin guruş hazineye teslim etmek ve kusûr on bin guruş dahi i'âne-i seniyye olarak kendüsüne terk ile hazinece irâd ve masraf olunmak üzere tesviyesi*”ne³⁰⁴ karar verilmiştir. Kaplıcalar ve dut bahçeleri için ödenen kira bedelinin yarısı aynı şekilde ödenmeye devam edecek, kalan yarısı ise kaplıcaların tamiratına harcanacaktır. Üç yıl sürecek bu yöntemle kaplıcaların tamiri için 30.000 kuruş yardım yapılmış olmaktadır.

C. KAMU HİZMETİ VEREN YAPILAR

1. Vali (Hükûmet) Konağı

Maliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede geçen, “*Bursa'da muhterik olan Hükûmet Konağı'na müteferri' defâtir ve evrâkın defterhânededen ihrâcı zımında me'mûru Recâi Efendi'nin Dersa'âdet'e sûret-i 'azîmetiyle tesrî-i maslahata dâir 'izzetlü Hâfız 'Ömer Efendi'nin tevârüd iden iki kıt'a tahrîrât-ı manzûr-ı vâlâ-yı müşîrîleri buyrulmak üzere leffen*

³⁰² “*Mahruse-i Bursa'da Cağalzâde Rüstem Paşa vakfından mülhakâtiyetli Kaplıca-i Cedîd ve Kara Mustafa kaplıcası senevî yirmi bin guruş icâre-i mu'accele ile 'uhde-i 'âcizânemde olub şimdîye kadar icâre-i mezkûre sene-be-sene taraf-ı vakf-ı şerîfe te'diye ve zuhûra gelen birkaç bin guruş fazlası mahrûse-i mezkûrede kâin Eminiyye Dergâh-ı Şerîfi dervîşânı fukarâsının it'âm-ı ta'âmiyyelerine 'ilâveten idâre olunmakta iken mahrûse-i mezkûrede vukû'bulan zelzeleden zikrolunan kaplıcaların ba'zı mahalleri münşakk ve münhedim olduğu ve bunların ta'mir ve termîmi bir yüz bin guruş masrafla ancak vücûda gelebileceği ve Bursa ahâlisinin ziyâdesiyle zedelenmesi cihetle hâlleri tenezzül edüb sâye-i me'mûriyet-vâye-i hazret-i mülûkânede ahâlî-i merkûm eski hâllerini buluncaya değin mezkûr kaplıcaların hâsılı icâre-i mukadderesine vefâ itmeyeceği muhât-ı 'ilm-i 'âlem-arâ-yı asîfâneleri buyruldukda merâhim-i 'aliyye-i mâ-lâ nihâye-i hudîvânelerinden mercûdur ki mezkûr kaplıcaların ta'miri zımında taraf-ı vakt-i şerîfeden bir mikdâr mu'âvenet veyahud icâre-i mukadderesinin hadd-i i'tidâle tenzîline 'inâyet buyrulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. Dergâh-ı Eminiyye post-nişini Şeyh Bahaeddin abdu'd-dâ'î” B.O.A. İ.DH. 328-21413, 1.*

³⁰³ “*Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesine, Bursa'da kâin Eminiyye Dergâh-ı Şerîfi post-nişini Şeyh Bahâeddîn Efendinin idâresinde olub vukû' bulan hareket-i arzda ba'zı mahalleri münhedim olan Yeni Kaplıca ile Kara Mustafa Paşa Kaplıcasının icrâ-yı ta'miri veyahud icâresinin hadd-i i'tidâle tenzîli istid'âsıyla takdîm eylediği tezkire manzûr-ı vâlâları buyrulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla iktizâsının icrâsı husûsuna himmet buyrulmak sibâkında şukka*”. B.O.A. A.}MKT.NZD. 157-45.

³⁰⁴ B.O.A. A.}MKT.MHM. 76-49.

irsâl kılınmış olmağla iktizâsının sür'at-i icrâsı bâbında irâde efendimindir"³⁰⁵ ifadesinden anlaşıldığı üzere, Hükûmet Konağı depremden önce bir yangın felâketi geçirmiştir.

Yanmadan evvel Bursa Vali Konağı sonradan da hükümet mahalli olarak kabul edilen Asker-i Redîfe subayları dairesinin inşasından vazgeçilmiştir. Konağın tamiri için zamana ihtiyaç olması ve bu dairenin de subaylar için zaten yeterli olmaması bu kararın alınmasına sebep olmuştur³⁰⁶. Konak dahilinde olup yangından hasar almayan eski Zabtiyye koğuşlarının kısmen tamir edilerek ketebe³⁰⁷ ve meclis memurlarının oraya nakledilmeleri, söz konusu dairenin de valilik için tahsis edilmesi talebiyle Maliye Nezareti'ne gönderilen mazbatalar Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştür. Memurların ikameti için bir yer tesis edilmesi gerekli olduğu fakat gösterilen yerlerin daimi bir çözüm olamayacağı kanaati oluşmuştur. Zamanı geldiğinde konak muhakkak ki tamir edilecektir ve ekstra bir masraf çıkarmak şimdilik uygun görülmemiştir. Memur ve kâtiplerin daha önce tamir edilmiş olan yerlere sıkıştırılması ve bahar mevisiminde gerekli tamiratlar yapıp inşaat tamamlanıncaya kadar bu şekilde devam edilmesine karar verilmiştir.

Bir başka belgede "*Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzda Vâlî Konağı'nın muhterik olmasından dolayı*" ifadesi geçmektedir. Konak, deprem sırasında çıkan yangından da zarar görmüştür. Konakta çalışan memurlar, zabtiyeler ve diğer hizmetliler için Agop Kalfa tarafından 29.000 kuruş masrafla ağaç ve tahtadan odalar inşa edilmek üzere izin istenilmiştir. Belgenin devamından anlaşıldığı üzere konakta daha evvel bir tamirat gerçekleştirilmiştir. Talep edilen 29.000 kuruşun o tamirat sebebiyle ya da yeni bir tamirattan dolayı olup olmadığı belli değildir. Memur ve zabtiyenin daha önce yapılan tamirat ile onarımı tamamlanan mahallere yerleştirilmesi gerekirken, yeniden onların kalacağı mekânların tamiratından bahsediliyor oluşunda bir usulsüzlük farkedilmiş ve durumun açıklığa kavuşturulması istenilmiştir³⁰⁸.

1273/1856 yılına gelindiğinde Bursa Hükümet Konağı'yla ilgili durumun hala sıkıntılı olduğu, Vali Süleyman Bey tarafından konağın tamiri için talepte bulunduğu görülmektedir³⁰⁹. İki yıl sonrasına ait bir başka kayıta da hazineye gelecek olan "*vâridât-ı*

³⁰⁵ B.O.A. HR.MKT. 95-34.

³⁰⁶ "*Harîkzede olmazdan evvel Bursa Vâlî Konağı'na ve muahharan hükümet mahalli ittihâz kılınmış olan asker-i redîfe zâbitânî dâiresinin ba'zı mertebe mahv u inşasına sarf olunmuş olan iki kalem otuz iki bin guruh mesârifin icrâ-yı mahsûbu ve dâire-i mezbûre me'mûruna derece-i kifâyede olmadığı ve konak-ı mezkûrun inşâsı dahi vakte muhtâc olacağı beyânıyla şimdilik bunun inşasından sarf-ı nazarla...*" B.O.A. A.}MKT.MVL. 78-51.

³⁰⁷ Kâtipler, yazıcılar.

³⁰⁸ B.O.A. A.}MKT.MVL. 81-55.

³⁰⁹ B.O.A. A.}MKT.UM. 270-44.

cedide” hesaba katılarak, “*evvel-i bahârda mezkûr konağın inşâsına bed’ olunmak üzre keşf olunması Hudâvendigâr Meclisi’nin tevârüd eden mazbatasında istîzân kılınmaktan nâşî*”, Hudâvendigâr Meclisi tarafından Meclis-i Vâlâ’ya, konağın inşasına başlamak için izin istenildiği görülmektedir. Fakat gelmesi umulan bu gelirlerin henüz gerçekleşmemiş, fiiliyata dönüşmemiş olmasından dolayı, bu talebin kabul edilemeyeceği bildirilmiştir³¹⁰.

Hükûmet Konağı’nı çevreleyen duvar da yangın ve deprem sonrasında yerle bir olmuştur. Çevre duvarının, daire-i hükûmet dahilinde bulunan hastahanenin, subaylara tahsis edilen koğuş ve ahırların da tamire muhtaç oldukları, keşiflerinin yapılarak masrafların çıkarılması talebi de depremden beş yıl sonrasına ait bir kayıta yer almaktadır³¹¹.

İçindeki eşyasıyla birlikte yanan konağın yeniden düzenlenmesi için gerekli olan mefruşat masrafları da hesaplanmıştır. Meclis odalarının tezyini için 14.485 kuruş, hükûmete mahsus arz odasının düzenlenmesi ve hazırlanması için de 3.228 kuruş ve toplam 17.700 kûsur kuruşa ihtiyaç duyulacağı kaydedilmiştir³¹².

1277/1860 tarihli Maliye Nezareti’nden Meclis-i Vâlâ’ya gönderilen mazbata gereğince Bâb-ı Hükûmet olarak kullanılan konağın satın alınması kararlaştırılmış olmasına rağmen, işlem gerçekleşinceye kadar satışına nispetle aylık 1.500 kuruştan birikmiş olan 7.500 kuruşun tesviyesi talep edilmiştir. Talep uygun bulunarak gereğinin yapılmasına izin verilmiştir³¹³.

2. Köprüler

Bursa’da deprem sonrasında özellikle dinî-tarihî yapıların mevcut durumlarını tespit için hazırlanan rapora, köprülerle ilgili olarak kaydedilenler şöyledir:

“Boyacıkulu Cisri’nin iki taraf duvarlarının ba’zı mahalli münhedim ve kemerinin tarafeyni münşakk olduğu ve Sedbaşı Cisri dahi bu heyette olduğu,

*Kârgîrden mebnî Irgandı Köprüsü’nün üzerinde olan kemerin iki başları münhedim ve yukarısına kadar münşakk olduğu asıl cisrinde bir zararı olmadığı.”*³¹⁴

Gökmenzâde ise eserinde köprülerle ilgili şunları zikretmektedir:

³¹⁰ B.O.A. A. JMKT.UM. 340-44; MVL. 580-77.

³¹¹ B.O.A. A. JMKT.MHM. 167-9.

³¹² B.O.A. MVL. 577-10.

³¹³ B.O.A. İ.MVL. 434-19147.

³¹⁴ B.O.A. EV.d... / 0 – 15785.

“Gökdere derler vasat-ı şehirden cârî olur deredir. Üzerinde yedi köprü vardır. Maksem Köprüsü ahşâb, Soğucak Pınar köprüsü ahşâb, Sedbaşı Köprüsü kârgîr, Irgandı Köprüsü kârgîr, Boyacıkulu Köprüsü kârgîr, Meydancık Köprüsü ahşâb, Tatarlar Köprüsü kârgîr.

Sedbaşı Köprüsü'nün cânib-i şarkîsi münhedim.

Irgandı Köprüsü'nün üstü kârgîr kubbe olub iki tarafı oda, köprünün üstünde olan kârgîr kubbe ve iki tarafında olan odalar münedim olub köprü zedelenmedi. Fakat iki tarafda olan odalar ve üstü münhedim oldu.

Alt tarafında Boyacıkulu Köprüsü kârgîr olub orta yeri münhedim oldu. Bir sene mürûrundan sonra Yeşil tarafı ahâlîsi der-miyân edib ahşâb ta'mîr eylediler. Yetmiş iki (72) Şa'bânında hitâma resîde oldu.”³¹⁵

Ahmed Cevdet Paşa, “Dört yüz elli seneden beri kâim ve metânet ile meşhûr olan Subaşı (Sedbaşı) ve Urganlı (Irgandı) köprüleri kâmilten yıkılmış, Gökdere suyu vakt-i feyezânında Keşiş Dağı'ndan yirmi-otuz kıyyelik kayaları sürükleyerek getirip bu köprülere çarpar olduğu halde bu kadar yüzyıllardan beri bir yerleri sakatlanmamış iken iki dakika zarfında bu köprülerin bütün bütün münhedim oluvermelerinden zelzelenin derece-i şiddeti istidlâl olunabilir” sözleriyle yıkılan köprülerden ve tarihi değerlerinden bahsetmiştir³¹⁶. Cevdet Paşa özellikle Setbaşı Köprüsü'nün yıkılması ile Ermenilerin Gökdere'nin bir tarafından diğer tarafına geçmesinin çok zorlaştığını, ilk depremde köprülerde hasar oluştuğunu ama ikinci depremin onların büsbütün yıktığını aktarmıştır.

a. Maksem Köprüsü

Maksem köprüsü hakkında depremde aldığı hasara ilişkin net bir belge bulunmamaktadır. Fakat depremin ertesi senesi köprünün tamiratıyla ilgili bir kayıt şöyledir:

“Maliye Nezâretine, Bursa'da vâki ' Maksem Köprüsünün mesârîf-i ta'mîriyesi olub icrâ-yı mahsûbu mukaddemâ Bursa Meclisinden bâ-mazbata inhâ kılınan yedi bin altı yüz yetmiş yedi (7677) guruşun hadd-i ruhsatı olan dört bin (4000) guruşunun nâfi'a vâridâtından i'tâsı ve hadd-i ruhsatı tecâvüz itmiş olan üç bin altı yüz yetmiş yedi (3677) guruşun sûret-i tesviyesi istîzânına dâir olan takrîr-i devletleri üzerine böyle ruhsatı mütecâviz olan ta'mîrâta kable'l-istîzân niçin ve ne sebebe mebnî mübâşeret olunmuşdur ve

³¹⁵ Gökmenzâde, a.g.e., vr.13a.

³¹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.33-34.

kimin re'yiyle icrâ kılınmıştır evvel-emirde buralarının iş'arı husûsuna dâir gönderilen tahrîrât-ı senâverîne cevâben Hudâvendigâr vâlisi devletlü paşa hazretlerinin vârid olan tahrîrâtıyla melfûf mazbata Meclis-i Vâlâyâ lede'l-i'tâ meâllerinden müstebân olduğu üzere cîsr-i mezbûrun evvelce tahmîn olunduğu vecihle hadd-i ruhsatı tecâvüz itdirilmeyerek tesviye-i ta'mîrâtına her çend mezîd-i i'tinâ olunmuş ise de keşf u mu'âyeneden ziyâde harâbiyyeti sonradan zâhire çıkmış ve hasbe'l-mevki' şiddet-i lüzûmu olarak istîzâna ta'lîkan te'hîr-i ta'mîrâtı uyamayub mezkûru'l-mikdâr mebâliğin sarfıyla ikmâl-i ta'mîrâtına ibtidâr olunmuş olduğu gösterilmiş ve bu hâle nazaran mesârif-i merkûmenin tesviyesi icâb-ı hâlden görünmüş olduğundan tesviye-i muktezâsı husûsunun taraf-ı devletlerine havâlesi tezekkür olunarak mezkûr mazbata ve tahrîrât leffen gönderilmiş olmağla icâbının icrâsı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir."³¹⁷

Maksem Köprüsü'nün tamir edilmesine karar verilmiş ve keşif raporunda 4000 kuruşa tamiratın gerçekleştirilebileceği tahmin olunmuştur. Tamirata başlandıktan sonra keşif esnasında farkedilemeyen bazı hasara rastlanılmış ve o hasarlar tamir edilmeden köprüdeki işlemlerin tamamlanması mümkün olmamıştır. Tahmin edilen 4000 kuruşun üstüne 3677 kuruş daha masraf çıkmış ve bu masrafların devlet tarafından ödenmesi talep edildiğinde bir usulsüzlük olabileceği de hesaba katılarak durumun araştırılması istenilmiştir³¹⁸.

Hudâvendigâr Valisi tarafından gönderilen tahrirat ile durum açıklığa kavuşmuştur. Belirlenen miktarı aşmadan köprünün tamiri için ne kadar gayret gösterildiyse de keşif esnasında farkedilmeyen hasarlar sebebiyle masraflar artmıştır. Durum yetkililere açıklanarak herhangi bir usulsüzlüğün olmadığı ve herşeyin valinin bilgisi dahilinde olduğu anlaşılmıştır. Depremi hemen akabinde yapılan tamiratta ilk bakışta göze çarpmayan fakat derinlemesine incelendiğinde ortaya çıkan hasarların depremle ilgili olma ihtimali vardır. Böylesine büyük bir sarsıntının Maksem Köprüsü üzerinde de bir iz bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir.

b. Mandarca ve Abdal Murad Köprüleri

Mandarca ve Abdal Murad köprülerinin yaşanan büyük deprem felâketinde hasar aldıklarına dair bir kayıt bulunmamakla birlikte köprülerin 1276(1859) yılında tamire ihtiyaç

³¹⁷ B.O.A. A. }MKT.NZD. 180-97.

³¹⁸ "...nihâyet dört bin guruş masrafla ta'mîri icrâ olunabileceği tahakkuk ider ise bilâ istîzân ta'mîrine mübâşeret olunması ve bundan ziyâde masrafa tevakkuf eyler ise ol halde bu taraftan istîzân kılınması nizâmı iktizâsından olduğu hâlde böyle hadd-i ruhsatı tecâvüz edecek ta'mîre bilâ-istîzân niçin mübâşeret olunmuştur ve bunun sebab-i hakîkîsi nedir ve bu cîsr ne vakitte ve kimin emriyle ta'mîr kılınmıştır buralarının bi'l-etrâf taraf devletlerinden isti'lâmı tezekkür kılınmış olmağla bir minvâl muharrer keyfiyetinin bilâ taraf tahkik ve inhâsına himmet buyurmaları sibâkında şukka." B.O.A. A. }MKT.UM. 225-51.

duyduklarını belirten Hudâvendigâr mutasarrıfına yazılmış bir kayıt bulunmaktadır. “*Bursa şehrinde harâb olan köprülerden...*” şeklinde başlayan kayıt, köprülerin her ikisinin de harap halde olduğunu göstermektedir. Az ya da çok muhakkak kuvvetli sarsıntılardan etkilenmiş olan, bakım ve onarımları da düzenli olarak yapılmayan köprülerin, mevcut halden kurtarılmaları için Maliye Nezareti ve Hudâvendigâr Valiliği ile yapılan yazışmalar sonucunda, öncelik Mandarca Köprüsü’ne verilmiştir³¹⁹.

Abdal Murad Köprüsü’nün tamiri mevsimden dolayı daha zor ve masraflı olacağı için onun mecrasının temizliği ve yapılacak diğer tamirat işleri biraz ertelenmiştir. Tadilatı daha lüzumlu görünen Mandarca Köprüsü’nün tamir ve tesviyesine başlanılmıştır. Toplam 8.000 kuruş tutan masrafların yarısını Soğanlı Köyü Çiftliği mutasarrıfının karşılaması uygun bulunmuştur. Yapılacak temizlik sonrasında çiftlik arazisinin de açılması söz konusu olacaktır. Masrafların diğer yarısı olan 4.000 kuruşun Mal Sandığı’ndan karşılanacağı Hudâvendigâr Meclisi’nden gönderilen mazbatadan anlaşılmaktadır³²⁰.

Masrafların karşılanması hususunda hazine ve Maliye Bakanlığı’nın bilgilendirilmesi ve uygun görülen biçimde köprü tamiratlarının gerçekleştirilmesi istenilmiştir.

c. Setbaşı Köprüsü

Gökdere Nehri üzerinde bulunan Setbaşı Köprüsü yaşanan deprem sebebiyle tamamen yıkılmıştır. Nehrin diğer tarafında yaşayan ahali çarşıya gitmek ve alışveriş yapmak için karşıya geçerken sıkıntı yaşamaktadır. Ayrıca Emir Sultan ve Çelebi Sultan Mehmed Han’ı ziyaret etmek de güçleştiği için ahali bu duruma fazlasıyla üzülmemektedir³²¹. Bursa halkı tüm bu sebepler doğrultusunda köprünün tamiratına bir an evvel başlanılmasını istemektedir.

“*Keşfine emr u fermân buyrulan münhedim Sedbaşı Köprüsü’nün mevcûd som ve kârgîr ayakları üzerine tam kârgîr olarak müceddeden cisr inşâsı mesârifini mübeyyin terkîm olunan keşf-i evvel defteridir*”³²² ifadesiyle başlayan keşf-i evvel defterinde, köprüde tamir olunacak kısımlar şu şekilde kaydedilmiştir:

“*Zikrolunan münhedim cisrin kemer ve ayakları üzengi mahalline kadar fesh ve tesviye olunarak evvel emirde mevcûd som ayakların döşeme taşlarının ta‘mîriyle üzerlerine cedîd seng-i küfengî pehlûsünden tarafeyni tesviyeli bir tarafı amrûdî avadanlıklı timur kanad*

³¹⁹ B.O.A. A. jMKT.MVL. 112-73.

³²⁰ B.O.A. A. jMKT.MVL. 112-73.

³²¹ B.O.A. İ.MVL. 371-16314, 5.

³²² B.O.A. İ.MVL. 371-16314, 2.

ve zebâne ile merbût som kuffe tahtalı üzerleri seng-i mezkûr tomruğundan beher tarafı tesviyeli birbirine mümtezic kezâlik kanad ve zebâne ile rabtlı kebîr ve sagîr som kemerli tarafeynleri bir mikdâr mevcûd mâ'adâsı cedîd seng moloz kebîrlerinden vechesi yontma hâlis harcıyla memzûc derûnu meşe kerestesinden gizli hattal ve beş tavanlı kaldırım tahtına çıkınca kârgîr rıhtım ayaklı üzerinin tarafeyni seng-i küfengî pehlûsünden tarafeyni tesviyeli ve bir tarafı avadanlıklı som tabanlı üzerleri timurdan ma'mûl nûrsim korkuluklu yağlı üç kat boyalı bîrûnunun tarafeyni derz ve badana ile üzeri harc ile tesviye olunup şu olarak kaldırım ferşli ve'l-hâsıl mevcûd ayakları üzerine ber-mûceb-i resm metîn ve müstahkem nâm kârgîr müceddeden cisr inşâsı"³²³.

Yukarıda bahsedilen yıkık kemer ve kârgir ayakların üzengi mahallerine kadar feshi 1.500 kuruş, mevcut olan kârgir ayakların tamirleri ve üzerine yeni tahtalar inşası 3.120 kuruş, sağlam ve dayanıklı kemerler inşası için 37.440 kuruş, kemerlerin iki tarafına rıhtım ayakları inşası için 75.487,5 kuruş, rıhtım üzerine som tabanlar için 9.375, demirden yapılmış boyalı korkuluklar için 28.113 kuruş ve kaldırımın yapımı için de 4.200 olmak üzere Setbaşı Köprüsü'nün inşaatına toplam 159.235,5 kuruş harcanacağı tahmin edilmiştir³²⁴.

Arşivde yer alan bir belgede, köprünün keşfinden belirlenen rakamdan bir miktar düşük bir fiyata Bursa sakinlerinden Nikor isimli bir şahsın tamiratı üstlendiğini öğreniyoruz. Hazırlanan kontrato senedi ile bazı hususlar da vurgulanarak tamirat kendisine teslim edilmiştir. Köprünün sağlam ve dayanıklı olarak yapılması, masrafların kontratoda belirlenen rakamı aşmaması, aşması halinde de sorumluluğun kabul edilmeyeceği gibi konular teminat altına alınmıştır³²⁵.

³²³ B.O.A. İ.MVL. 371-16314, 2.

³²⁴ "...cisr-i mezkûrun tam kârgîr olarak inşâ olunacak mahalleri cem'an bir yük elli dokuz bin iki yüz otuz beş buçuk guruş masrafla vücûda geleceği anlaşılmiş olmağla ol bâbda ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir." B.O.A. İ.MVL. 371-16314, 2.

³²⁵ B.O.A. A.İMKT.MVL. 87-79. "Bursa şehrinin bir fırka-i cesîmesini fâsıl olan Gökdere nehri üzerinde vâki' Sedbaşı Köprüsü mukaddemce hareket-i arz te'sirâtıyla külliyyen münhedim olarak öte tarafda hâneleri bulunan ahâlî mürûr u 'ubûrda ducâr-ı ıztırâb olmakda bulduklarından keşf u münâkasası bi'l-icrâ cisr-i mezkûrun kârgîr olarak bir yük otuz dört bin beş yüz (134.500) guruşla inşâsı Bursa sâkinlerinden Nikor 'uhdesinde tekarrür iderek alınan kontrato senedi sûretiyle haritasının gönderildiği beyânıyla icâbının icrâsı istizânına dâir tevârüd iden tahrîrât-ı behiyyeleriyle mazbata evrâk-ı melfûsesiyle beraber Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-havâle sûret-i iş'âra nazaran cisr-i mezkûr caddede ve lüzümlü mahalde bulunduğundan sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânedede sūr'at-i inşâsıyla ahâlînin meşakkatden kurtulmaları merhamet-i seniyye icâb-ı âlîsinden bulunduğundan mezkûr cisrin mesârifi mikdârı mezkûru tecâvüz itmemek ve ider ise ziyâdesi kabûl ve mahsûb olunmamak ve metânet ve rasânetine dikkat kılınmak ve mesârifinden kırk bin guruşun ber-mûceb-i mazbata mukaddemâ havâle olunub mevkûf bulunan akçeden ve üst tarafı olan doksan dört bin bu kadar guruşun nâfi'a vâridâtından tesviye olunmak üzere merkûm Nikor ma'rifetiyle inşâsı husûsunun savb-ı vâlâlarına iş'ârıyla hazinece icrâ-yı iktizâsının Maliye Nezaret-i Celîlesine havâlesi tezekkür ve tensîb olunarak bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî dahi ol merkezde müte'allık ve şeref-sudûr buyrulub mücebince keyfiyyet vâlî-yi müşârûn-ileyh hazretlerine bildirilmiş ve mezkûr mazbatanın ihrâc itdirilen sûreti

“Mukaddemâ Bursa’da vukû’ bulan hareket-i arz te’sîriyle harâb olub bâ-irâde-i seniyye kârgîr olarak müceddeden inşâ olunmakda olan Sedbaşı Köprüsü’nün bu kere kesret üzre nüzûl iden bârân sebebiyle selin şiddet-i cereyânından ayakları altı oyulmuş ol hâl ile terk olunduğu takdîrde bütün bütün rahnedâr olacağı anlaşılmış olduğundan keşf u münâkasası bi’l-icrâ yirmi dört bin (24.000) gurus masrafla cîsr-i mezkûrun altına ısgara i’-mâl itdirilmesi zimmunda icâbının icrâsı Bursa meclisinden bâ-mazbata iş’âr kılındığı husûsuna dâir tevârüd iden mazbata...”³²⁶ gereğince tamirine başlanan köprünün şiddetli yağan yağmur sonrasında ayakları altına ızgaralar konulması ihtiyacı doğmuştur. Bahsedilen ızgaralar konulmadığı takdirde köprü için son derece tehlikeli durumlarla karşılaşılabilirdiği hesaba katılarak bu talep olumlu karşılanmıştır.

3. Hapishaneler

Bursa’da meydana gelen depremde fazlasıyla hasar alan hapishane dairesi zaten çok muntazam ve mazbut değildir. Bu eski hapishane dairesinin tamir ve tesviyeye muhtaç olması üzerine memur olarak görevlendirilen Akif Efendi ve yardımcı olacak bazı kişiler ile keşfi yapılmıştır. Arşiv metinlerindeki bazı ibarelerden, o dönemde diğer hapishanelerin de düzene sokulmasıyla ilgili çalışmalara başlanıldığı anlaşılmaktadır³²⁷.

“Mahrûse-i Bursa’da muhterik Paşa Kapusu derûnunda mevcûd ‘atîk mahbûshâne ebniyesinin ta’mîri için bâ-emr-i hazret-i müşîri ma’rifet-i çâkerânelerimizle keşf u mesâha olunarak mikdâr-ı mesârifini mübeyyin keşf-i evvel defteridir.

Zikrolunan mahbûshâne ebniyesinin üst katında altı ‘aded oda ve bir ‘aded kahve ocağı ve sofa mahallinde yirmi bir ‘aded pencerelerine müceddeden timur parmaklık ve cam çârçûbe inşâsıyla derûnunda harâb olmuş olan döşemeler fesh olunarak mahall-i mezkûr hâricinde bilâ kiremid tahtânî sundurmalarından iktizâsı üzre hedm ve enkâzlarını mezkûr harâb döşemelerinin devşirme olarak yüz elli arşun mikdârı tecdîd ve mahall-i mezkûr tahtında kâtil mahbûs-hânesinin cadde tarafındaki duvardan nîm zirâ’ dört ‘aded kezâlik timur parmaklık ile cam ve çârçûbe müceddeden pencereler küşâdı ve kapu ittisâlinde tomrukçu zabtiyye odası derûnuna mezkûr enkâzdan neccârkârî yük ve dolab inşâsıyla ‘ulyâ

merbûtan gönderilmiş olmağla hazînece dahi icrâ-yı muktezâsı husûsuna himmet buyurmaları nezâret-i celîle-i müşârun-ileyhâya havâle kılınmış olmağla ber-müceb irâde-i seniyye iktizâsının icrâsı mezkûr cisrin hitâmında lâzım gelen defterinin tanzîm itdirilerek bu tarafa irsâli husûsuna himmet buyurmaları derkâr buyurulmak sibâkında şukka.”

³²⁶ B.O.A. A. JMKM.MHM. 167-21.

³²⁷ B.O.A. A. JMKM.UM. 237-27, 1.

ve süflâda devşirme olarak yüz elli arşun mikdârı sıva tevdîdi ve bi'l-cümle badana tılâsıyla mahall-i mezkûrun ta'mîri,

Tûlen	'Arzen
10	8
16	6,5
07,5	5,5
06,5	4,5
12	5,5
23	3
307 x 25 = 7.675	

Zikrolunan mahbûshâne ebniyesi ma'rifet-i çâkerânemizle keşf u mesâha olarak bâlâda beyân olunduğu üzere ta'mîri mesârifi cem'an yedi bin altı yüz yetmiş beş guruşa bâliğ olmuş olduğundan ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. 5 Ş 1272(11 Nisan 1856)

Mısırlı Yani Kalfa

Mimar-ı Bursa (Mustafâ)

Hulefâ-yı ebniye-i hâssa 'Âkif"³²⁸

Bursa'da depremden hasar gören kadın hapishanesinin de tamirâtı hususunda birkaç arşiv belgesi bulunmaktadır. İlgili evraklardan anlaşıldığı üzere kadın mahkûmların tutulabileceği bir başka uygun yer olmadığı için mevcut hapishanenin tamirine bir an evvel izin verilmesi ve başlanması gerekmektedir. Keşfi yapılan hapishanenin 7.827 kuruş masrafla onarılabileceği tahmin edilmiştir³²⁹.

Keşif kaydında belirlenen masrafi aşmamak üzere hapishanenin tamirine başlanılmış olup, harcamalar için belirlenen 7.827 kuruşun hazinece kabulü ve Maliye Nezareti tarafından

³²⁸ B.O.A. A. jMKM.UM. 237-27, 3.

³²⁹ "Maliye Nezâret-i Celîlesinin 21 Ş 1272(27 Nisan 1856) târihiyle Meclis-i Vâlâ'ya i'tâ buyrulan bir kit'a takrîriyle meclis muhâsebe mazbatasından müstebân olduğu üzere Bursa'da nisâya mahsûs hapîs-hânenin hareket-i arzdan ba'zı mahalleri münhedim olarak ta'mîrine lüzûm-ı hakiki görüldüğünden lede'l-keşf yedi bin sekiz yüz yirmi yedi guruş masrafla vücûda geleceği tebeyyün eylediğine ve bundan başka nisâya mahbes-i ittihâz olunacak diğer münâsip mahall olmadığına binâen mesârifi keşfi tecâvüz itdirilmemek üzere mahbes-i mezkûrun hemen ta'mîrine mübâşeret olunduğu anlaşılmış bu hâle göre meblâğ-ı mezbûrun kabûl ve mahsûbu lâzım gelmiş olmasıyla ol vecihle hazinece icrâ-yı icâbının nezâret-i muşârunileyhâya havâlesi Meclis-i Vâlâ'da dahi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vecihle irâde-i seniyyeleri müte'allık buyrulur ise emr u fermân." B.O.A. MVL. 350-59.

da onaylanması beklenilmektedir. Meclis-i Vâlâ'da da görüşüldükten sonra talep olumlu karşılanmış ve masrafların karşılanması tamirata da devam edilmesi uygun görülmüştür³³⁰.

Manguni, yaşanan deprem felâketini kaleme aldığı hatıralarında *“Hapistekilerden hiç bahsetmeyelim. Şayet deprem gece vuku bulsaydı, insan zayıfatı iki veya üç misli daha fazla olacaktı”*³³¹ ifadelerine yer vermiştir. Bu kısa ama manidar cümle hapiste bulunanların yaşadığı korku ve tehlikeyi özetlemektedir. Eserinde hapishanelerle ilgili başka herhangi bir ayrıntı bulunmamaktadır. Nitekim hasar alan hapishanelerde ölen ya da yaralanan birilerinin olup olmadığı malumumuz değildir.

³³⁰ B.O.A. İ.MVL. 356- 15568.

³³¹ Pamukciyan, a.g.m., s.89.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BURSA ŞEHRİNİN YENİDEN İHYA VE İNŞASI

I. TAMİR PROSEDÜRÜ VE VAKIF SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ

Osmanlı Devleti'nin en önemli müesseselerinden biri olan vakıflar, Allah rızasını kazanmak için, varlıklı kimseler tarafından, maddî açıdan getirisi olan herhangi bir 'ayn'ın menfaatinin ihtiyacı olanlara tahsis edilmesidir. Bir bina, arazi, para yahut herhangi bir malın vakfedilmesi mümkündür. Bunlardan birini vakfeden kişi o mülkü tamamen elinden çıkarmış, amme hizmetine sunmuş demektir. Devamlılık şartı gereğince mülk sahibi bu kararından cayamaz ve mülkü geri alamaz. Osmanlı'da kamu hizmetlerinin pek çoğu vakıflar aracılığıyla görülmüştür¹.

Vakıflar, tarih boyunca insanların iyilik yapma ve dayanışma ruhunu canlı tutan, bu ruhun hukuki boyut kazanarak, köklenip sağlamlaşmasına katkıda bulunan, tüzel kişiliğe sahip sivil toplum kuruluşları olarak hizmet vermektedir². Sosyal devlet fikrini yansıtan en güzel örneklerden olan vakıflar, toplumun ihtiyaçları, dinî manevî değerler, kültürel ve sosyal alanlar olmak üzere oldukça çeşitli alanlarda hizmet vermiştir³. "*Cami, mescid, namazgâh gibi mabedlerin; mektep, medrese, külliye ve öğrenci yurtları gibi ilim ve irfan yuvalarının; han, hangâh, ribat ve kervansaray gibi ictimâî ve ticarî tesislerin; dâruşşifa, daruttıb, bîmarhane, hastane gibi sağlık kurumlarının; imarethane, tabhane, yetimhane, düşkün ve dul evleri gibi sosyal müesseselerin; tekke, zaviye ve dergâh gibi tasavvufî terbiye ile ahlakî eğitimi simgeleyen manevî mekânların; su yolu, bend, kemer, çeşme, şadırvan, hamam ve benzeri hayatî önem arz eden su tesislerinin; oda, ev, menzil, meşrutahane, köşk, otel ve benzeri sosyal konutların; yol, kaldırım ve köprü gibi ulaşım hizmeti veren yapı ve yerlerin; kitap, kitaphane ve kütüphane gibi ilmî kaynaklarla bilgi belgelerini bünyesinde bulunduran eserlerin; mezarlık, hazire, türbe ve kümbet gibi ebedî istirahatgâhların; bağ, bahçe, tarla, çiftlik ve zeytinlik gibi tarım arazisi ve işletmelerin; dükkân, arasta, işhanı ve çarşı gibi işyerlerinin ve daha nicelerinin binlercesini*"⁴, bir vakıf cenneti denilebilecek Osmanlı medeniyetinin hemen her yerinde görmek mümkündür.

Bursa'da yaşanan 1855 deprem felâketinde, yukarıda ismi geçen yapı birimleri ve ünitelerin hemen her biri büyük ölçüde hasar almıştır. Pek çoğu vakıf eseri olan bu yapıların tamiratları için ilk olarak başvurulmuş birim, bağlı oldukları vakıflardır.

¹ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.29.

² Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, C.X, 2002, s.434.

³ Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.195-200.

⁴ İbrahim Ateş, "Vakıf Eserlerinin Onarım ve Restorasyonu ile İlgili Vakfiye Şartlarına Genel Bir Bakış", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1994, S.23, s.162.

Toplumda bu kadar büyük bir hizmet sahasına sahip olan vakıfların, kuruluş ve yaygınlaşma felsefelerinin arka planında, insanî yardımlaşma ve dayanışma ruhunun olduğu açıktır. Bu duyguyu güçlendiren, besleyip büyüten ve teşvik eden temel unsur da İslam inanç sistemi olmuştur⁵. İslam inancında devlet, toplumun her kesiminden haberdar olmak, fakir ve muhtaçları gözetmek ve ihtiyaçlarını gidermekle mesuldür⁶. Vakıflar, devletin halkın arasında dolaşan, her kesime uzanan yardım elleri gibidir. Vakıfların hizmet sahaları incelendiğinde ise yalnızca dini konularda değil, günümüz modern devlet hizmet sahaları olan eğitim, bayındırlık, sosyal yardım gibi pek çok alanda hizmet verdikleri görülmektedir. İslam inancının da desteklediği bu sistem yalnızca dinî sahada kalmayarak, gündelik yaşamın tüm alanlarını kapsayıcı bir nitelik taşımaktadır⁷.

İnsanları adeta birbirleriyle yarışircasına vakıf kurmaya sevk eden ve bu sistemi oldukça geniş bir alanda büyük bir başarı ve yaygınlığa iten manevî gücün varlığı yadsınamaz. Vakıflar, ayet ve hadislerle yardımlaşmanın değerini, dünyanın gelip geçiciliği ve asıl hayatın öldükten sonra başlayacağını ifade eden, yalnızca yapılan yardımların kalıcılığına dikkat çeken İslam inanç sisteminin adeta ete kemiğe bürünmüş biçimidir. Hz. Peygamber sevgisiyle yoğrulmuş topraklardan, bu sevginin tohumlarının yeşerdiği, ağaçlarının dallanıp gelip geçene gölgelik ettiği iyilik bahçeleri oluşmuştur⁸.

Toplumunu sarıp sarmalayan, ihtiyaç sahiplerinin sağlam bir dayanağı konumundaki vakıfların önemi ve değeri, deprem yangın gibi felâketlerde daha yakinen hissedilmektedir. Bursa şehrini yerle bir eden büyük deprem sonrasında özellikle dinî-tarihî yapıların onarımlarında, ilk olarak vakıfların harekete geçtiği görülmüştür. Vakıfları aracılığıyla tamiratları gerçekleştirilen pek çok eser bulunmaktadır. Bünyesindeki birimi tamir ettiremeyecek durumdaki vakıfların da, mütevellileri aracılığıyla tamirat için gerekli fon arayışına girdikleri ve resmî yazışmalarla eserlerini korumak için çaba gösterdikleri görülmektedir.

⁵ Bkz. Vecdi Akyüz, “Kutsal Metinlerimizde Vakıf Referansları”, *Geçmişten Geleceğe Vakıf Medeniyeti Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 2006, s.20-25; Bahaeddin Yediyıldız, “Eserden Müessire Türk Hayrat Siteleri ve Fikri Arka Planı”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s.23.

⁶ Yusuf Ziya Keskin, “İslâm’da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1996, S.II, s.190-191.

⁷ Seyfettin Erşahin, “Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler Üzerine”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s.31.

⁸ İslâm inancıyla vakıf sisteminin bütünlüğü hususunda Bkz. Tevfik Yücedoğru, “İnanç Dünyamızda Vakıf”, *Bursa’dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti ve Sempozyumu*, Bursa, 2012, s.87; Salih Karacabey, “Hz. Peygamberin Hayatında Sosyal Dayanışma”, *Bursa’dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti ve Sempozyumu*, Bursa 2012, s.110; Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü Olarak Kurulan Mevlid Vakıfları”, *İstem*, S.11, 2008, s.55.

Vakfiyeler, vakıf müessesesini koruma altına alan önemli bir mekanizmadır⁹. Mahiyetleri açısından üç ana bölümden oluşan vakfiyelerin dibace kısmında, vakıf kurmanın gayesi, ayet ve hadislerle desteklenerek aktarılır. Vakfın hizmet şartları, gelir giderleri, devamlılığını nasıl sağlayacağı gibi konuları içeren en uzun kısım ikinci bölümdür. Son bölümde de vakfın hukuka uygunluğu, kimse tarafından işleyişine müdahale edilemeyeceği gibi ibarelerle tarih ve şahitlerin imzaları bulunur. Vakfiyelerde hassasiyet gösterilen hususlar, vakfın kuruluş amacını koruması, hizmetin devamlılığı, gelir kaynaklarının ve binanın sıhhatinin korunmasıdır. Bu sebeple akar ve hayratın onarım ve restorasyon şartı “*tamir*” ve “*terim*” ifadeleriyle hemen her vakfiyede yer almaktadır¹⁰.

Vakıf kurucularının belirlediği hizmet alanları ve vakfın genel kapasitesi gibi hususlara göre farklılık gösterebilen, ama hemen her vakıfta bakım ve onarımlar için ayrılan bir bütçe vardır. Bazı vakfiyelerde tamirata ihtiyaç duyulduğunda her şeyden evvel bütün gelirlerin onarımlar için kullanılması şartı konulmuştur. Bazı vakıflarda ise günlük gelirlere bir miktar ayrılarak müteveli aracılığıyla bir fon oluşturulması, gerektiği zamanlarda, sıkıntı yaşanmadan, biriken paradan tamiratların gerçekleştirilmesi şart koşulmuştur. Bazı vakıflarda ise hizmetliler ve görevlilerin ücretleri dışında kalan tüm gelirler tamiratlar için ayrılmış durumdadır¹¹.

Osmanlı Devleti’nde, vakıf eserlerinin bakım ve onarımlarının yapılarak canlılıklarını uzun süre muhafaza etmelerini sağlayan “*rakabe*” sistemi, XV-XVII. yüzyıllar arasında sıkça karşımıza çıkan önemli bir uygulamadır. Yüzyıllarca ayakta kalmayı başaran tarihî mirasımızı borçlu olduğumuz bu uygulama, zamanla vakıf kurumu içinde bir alt müessese haline gelmiştir¹². Bu sistem gereğince, vakıf tamire muhtaç hale geldiği zaman, gelirlerin tamamı onarıma aktarılır. Vakıf görevlilerinden müteveli dışındakiler, masraflar karşılanıp onarım tamamlanıncaya dek maaşlarını almazlar. Tamir işleri, vakıftan amaçlanan tüm hayır işlerinden önce gelir. Sonraki yüzyıllarda terim olarak “*rakabe*”ye rastlamak mümkün olmasa da uygulamada kendine yer bulmuştur. Vakfın gelirlerinin onarım için yeterli gelmediği zamanlarda başvuru bu uygulama zaman zaman vakıf personelini zorlamıştır. Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla bazı vakıfların tamir ihtiyaçları için ayrı bir birikim yaptığı, bazılarının da tamirat giderlerini karşılamak üzere sahip oldukları eşyaları satışa çıkardıkları

⁹ Ömür Bakırer, “Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, PYS Vakıf Sistemi Matbaası, 2006, S.10, s.113-126.

¹⁰ Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açısından Vakıflar*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1985, s.39.

¹¹ İbrahim Ateş, a.g.m., s.161.

¹² Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Sisteminde ‘Rakabe’”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 1994, C.VI, S.VI, s.55.

olmuştur¹³. Rakabe sistemine, incelediğimiz arşiv metinlerinde terim olarak rastlamadıysak da uygulamada aynı amacı güden farklı yaklaşımlar olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

İncelediğimiz dönemde bir “*olağanüstü hal*” mevzubahis olduğundan tamir işleminin basamaklarında bazı farklılıklar olduğunu da ifade etmek mümkündür.

A. OLAĞANÜSTÜ HALLERDE TALEP, ONAY VE ONARIM SÜREÇLERİ

Osmanlı döneminde bir eserin tamir ihtiyacı ortaya çıktığı andan itibaren, tamirat bitip yapı eski sıhhatine kavuşuncaya kadar geçen süre üç bölüme ayrılır. Onarım öncesi, onarım süreci ve onarım sonrası olarak isimlendirebileceğimiz bu basamakların ilkinde talep ve onay alt basamaklarının olduğunu belirtmek gerekir¹⁴.

Tamire ihtiyaç duyan yapının mütevellisi, mürtezika-yı vakf, mahalle sakinleri, cami cemaati yahut bazen sadece bir müderris mahkemeye giderek binanın durumu hakkında bilgi verir ve tamir edilmesini talep eder. Dinî içerikli yapıların onarımları için her kesimden başvurular yapılabilmekte, sosyal ve ekonomik yönü olan yapıların onarım talebi daha çok ondan yarar sağlayanlar tarafından gelmektedir. Köprü, kaldırım, su yolu gibi bayındırlık yapıları ise doğrudan merkez ya da yerel yöneticiler tarafından ele alınarak onarılmaktadır¹⁵. Mahkemenin ilgili kişileri göndererek durum tespiti yapması istenmektedir¹⁶.

Şer’î Mahkeme tarafından kadıyı temsilen, vekillerden bir nâib, “*hâssa mimarlar*”, “*ehl-i hibre üstadlar*” ve vakıf ehli kimseler ile inşaat ve yapı işlerinden anlayan “*bî-garaz müslimîn*”den oluşan bir komisyon tamire ihtiyacı olan yapıyı denetlemeye gönderilir¹⁷. Keşif ve raporların hazırlanmasında görev yapanların teknik nitelikli kişiler, askerî, mülkî yöneticiler ve binaları tanıyan namuslu ve Müslüman kişiler olmak üzere üç farklı kesimden oluştuğunu söylemek mümkündür¹⁸.

Bu heyet, binayı yerinde teftiş ederek yapıdaki hasarın miktarını, hangi malzemeler ve ne kadar masrafla tamir edilebileceğini, usta, neccar, ırgat gibi tamiratta çalışacak personelin

¹³ Hızlı, a.g.m., 66-69.

¹⁴ İbrahim Yılmaz - Ümit Dikmen, “Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım ve Onay Süreci”, 23. *Uluslararası Yapı & Yaşam Kongresi Bildiriler*, Bursa 2011, s.170.

¹⁵ Emre Madran, “16. Yüzyılda Osmanlı Devlet’inde Restorasyon Etkinlikleri”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1996, s.128.

¹⁶ Yılmaz-Dikmen, a.g.m., s.171.

¹⁷ Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa Tamir ve Restorasyonları”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.V, S.V, Bursa, 1993, s.229.

¹⁸ Madran, a.g.m., s.128.

miktarı ve yevmiyelerini tek tek hesaplayarak toplam masrafı kaydeder. Mahkemeye gelen rapor Âsitane-i Saadet'in de onayıyla işleme konulur ve tamirat başlar¹⁹.

Masraflar keşif defterlerine, piyasada geçerli olan rayiç fiyat üzerinden hesap edilerek kaydedilir. Onarım türü ve onarılacak alanın büyüklüğüne göre masrafların da normal olarak değişiklik gösterdiği görülmektedir. Bu raporlar mahkeme tarafından sicil defterlerine kaydedilir ve onay için İstanbul'dan haber beklenilir. Divan-ı Hümâyûn'dan gelen onay kadıya ulaştığında “onay” süreci de sona ermiş olur. Bu süreçte tamiratı kimin ne şekilde yapacağı, dikkat ve özen gösterilecek hususlar, masrafların israftan kaçınılarak ve belirlenen rakamları aşmadan gerçekleşmesi için uyarılar kaydedilerek tamirata başlanılır²⁰.

Tüm bu işlemlerden sonra yapının onarım süreci başlar. Keşif defterine kaydedilen hemen her hususa riayet edilerek “*metanet ve rasanet*”e²¹ dikkat edilerek tamamlanan tamirat sonrasında hasar tespitindeki gibi bilirkişiler tarafından son kontroller yapılır. Artık onarım sonrası sürece geçilmiştir. Belirlenen usul ve kaideler doğrultusunda yapıldığı tespit edilen binaların onarımı tamamlanmış olur. Usulüne uygun gerçekleştirilmediği tespit edilen noktalar varsa bu durum da mahkemeye bildirilir. Tamiratın öncesinde ve sonrasında da en az onarım sürecindeki kadar hassas davranıldığı görülmektedir²².

Bu araştırmada ele alınan dönem bir olağanüstü hal süreci olduğundan bu işlemlerden bir basamağın değişmiş olduğunu söylemek mümkündür. Depremle ilgili tamir kayıtlarını tespit edebilmek üzere incelediğimiz Bursa Şeriyeye Sicilleri'nde, daha önceki çalışmamıza²³ nazaran çok az keşif kaydı ile karşılaştık.

Deprem sonrasında Bursa'da hasar alan pek çok binanın tamiratı için Merkez Yönetim ile Hudâvendigâr Valiliği'nin bizzat temasa geçtiği görülmektedir. Tamire muhtaç pek çok yapının İstanbul'dan gönderilen keşif memurları aracılığıyla tespitinin yapıldığı ve merkeze bu görevlilerin raporlarının ulaştırılması söz konusu olmuştur. Yaşanan felâketin maddî ve manevî boyutları düşünüldüğünde durum daha kolay anlaşılabilir. Bursa halkının yaşadığı şok ve üzüntü ile kısa zamanda toparlanmalarının mümkün olmadığı da ortadadır. İlerleyen zamanlarda özel mülk ve işyerleri için olduğu gibi vakıf eserler, dergâhlar ve

¹⁹ Hızlı, a.g.m., s.229.

²⁰ Yılmaz-Dikmen, a.g.m., s.172.

²¹ B.O.A. İ.DH. 548-38173; A.}MKT.MVL 87-79.

²² Hızlı, a.g.m., s.230.

²³ Neslihan Bostan, *Mahkeme Sicillerine Göre 19.Yüzyıl İlk Çeyreğinde Bursa'daki Dinî Yapıların Onarımları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2009.

medreseler gibi bazı kurumlara yönelik yardım taleplerinin de bizzat Merkez Yönetime gönderildiği görülmektedir.

İstanbul'dan gönderilen memurlar Bursa'da hasar tespit çalışmaları yapmış, hazırladıkları raporlar sonucunda da bazı öncelikli alanlar belirlenerek tamiratlara başlanılmıştır. Hudâvendigâr Valiliği tarafından eksik kalan bazı yapılar için yahut ortaya çıkan yeni durumlarda Evkaf-ı Hümâyûn'la resmî yazışmalar yapıldığı görülmüştür.

Maliye ve Ticaret Nezaretleri ile Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti Bursa'daki tamirat işlemlerinde sıkça adları geçen resmî kurumlardır. Ayrıca onarımlarla ilgili konuların, Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek sadrazama ve padişaha aktarıldığı ve bilgilendirme yapıldığı görülmektedir.

Taradığımız Bursa Şeriyye Sicilleri içerisinde keşif kaydı bulunan defterler; B372, C11, C53, C54, C103, C109, C112, C113, C116, C130 ve C132 numaralı olanlardır.

Bu defterlerde bulunan keşif kayıtlarının çoğunda yaşanan büyük deprem felâketine herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Keşif kayıtları daha çok C103 numaralı defterdedir²⁴. Bu defterdeki iki kayıta yaşanan deprem felâketinden ötürü hasar alan yapılardan bahsedilmektedir. Hasar alan bir cami, minaresi ve son cemaat mahallinin keşif kaydı²⁵ ile Bali Bey Camii'nin²⁶ depremde hasar aldığı bilgisi bulunmamaktadır. Diğer keşif kayıtları daha çok konut ve çiftlikler gibi özel mülklere aittir.

Anlaşıldığı üzere deprem felâketinin ardından, vakıf eserlerinin talep süreci, Hudâvendigâr Valiliği tarafından ya da vakıf eserler için mütevellileri, dergâhlar için postnişinleri gibi yapıyla ilgilenen kişilerin Evkaf-ı Hümâyûn'a yaptıkları başvurular ile başlamıştır. İstanbul'dan gönderilen memurların hazırladığı keşif defterlerinin tamamı kısa sürede işleme konulamamış, Ulucami, Yıldırım, Osman Gazi ve Orhan Gazi gibi önemli görülen eserlere öncelik verilmiştir. Tamiratları denetlemek üzere müfettişler gönderilmiş, izlenimlerini kaydettikleri raporları son derece önemsenmiş ve biten tamiratlar için de yine merkezî yönetim tarafından kontroller sağlanmıştır.

B. KEŞİF VE MUAYENE MEMURLARININ GÖNDERİLMESİ

Bursa'da yaşanan deprem felâketinden sonra eski ticaret bakanı Namık Paşa, Bursa halkının durumunu tetkik etmek, yapılacaklara yön vermek üzere kırk elli günlük bir

²⁴ Bkz. Ek 9.

²⁵ B.Ş.S. C103, 8a.

²⁶ B.Ş.S. C103, 36b.

görevlendirme ile Bursa'ya gönderilmiştir. Bursa'ya vali gönderilinceye kadar hazineye ait olan vali maaşının da Namık Paşa'nın maaşına katılması uygun görülmüştür²⁷. Bu süreçte resmi yazışmalarda, Namık Paşa'nın ismine sık sık rastlamak mümkündür.

Bursa Meclis-i Kebîr'inin hazırlamış olduğu mazbata, cami ve medreselerin çoğunun yıkıldığı, tamirleri için mühendis ve memurların tayin edilmesi, mahallelerin tamiratları için de marangozların görevlendirilmesi gerektiği belirtilerek İstanbul'a giden Tahir Ağa ile gönderilmiştir²⁸.

Bursa'dan gelen acil yardım talepleri üzerine, Meclis-i Vâlâ'da mevcut durum istişare edilerek gerekli tüm adımların atılmasına karar verilmiştir. İlk olarak Bursa'ya hasarın tespitini yapmak üzere gönderilecek bir ekip kurulmuştur. Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti tarafından kurulan ekip Bursa'ya giderek tamirleri önemli olan yapıları tespit edecek, tamirlerin keşf defterlerini tutup masraflarını kaydedecektir. Tespit edilen tamiratlar için Bursa halkından yeterli sayıda işçi çıkmayacağından ve psikolojik olarak buna hazır olamayacaklarına kanaat getirildiğinden 500 kadar işçinin de memur, mimar ve mühendislerle birlikte gönderilmesine karar verilmiştir²⁹. Tamiratta çalışmak üzere istihdam edilen işçilere verilecek yevmiyenin de miktarı belirlenmiş ve bunun aşılması istenmiştir³⁰.

Talep edilen 500 işçinin İstanbul'dan temin edilerek gönderilmesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple işçilerin temini için çevre sancaklara haber gönderilmiştir³¹.

Kendisine özel bir memuriyet verilerek Bursa'ya gönderilen Midhat Efendi de İstanbul'a döndüğünde, şehirde dülgere fazlasıyla ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Çevreden dülger ve rençber bulmak için çalışmalar yaptığını fakat gelecek olanların kesinlikle yetmeyeceğini aktarmıştır. İstanbul'da aldıkları yevmiyeden daha fazlası teklif edilerek yüz

²⁷ “Mâliye Nezâretine, Bursa’da hareket-i arzdan dolayı musâb olan ahâlî hakkında tedâbîr-i mevki’iyye ve teshîlât-ı mukteziyeyi icrâ eylemek ve kırk elli gün kadar orada ikamet eylemek üzere ticâret nâzırı esbak Devletlü Nâmık Paşa hazretlerinin tayîniyle berâber vâlînin vusûlüne dek hazineye ‘âid olacak eyyâm-ı hâlîyye ma’âşından on beş bin guruşun müşârunileyhin ma’âş-ı zâtîsine ‘ilâveten ve muvakkaten tahsîs kılınmış ve bu hâlde vâlî kâim-i makâmîğının dahi lüzûmu olacağından kalacak on bin guruşun hazîne-mânde idilmesi Meclis-i Vâlâ’da tezekkür ve tensib olunarak lede’l istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihândârî dahi ol merkezde müte’allık ve şeref-sudûr buyrulmak ve mücebince keyfiyet müşârunileyh nezâretine bildirilmiş olmağla hazinece icrâ-yı icâbî himmet buyrula deyu.” B.O.A. A.MKT.NZD. 147-8.

²⁸ Özcan, a.g.m., s.78.

²⁹ Özcan, a.g.m., s.79.

³⁰ “...mâil-i inhidâm olan ba’zı mahallerin hedmiyle def’-i muzırrâtı zımmında istihdâm olunmakta olan ‘amele ücretleri dahi nihâyet yirmi beş bin guruşu tecâvüz itmemek üzere kararlaştırıldığından...” B.O.A. A.)MKT.MVL. 73/39

³¹ B.O.A. İ.MVL. 00332-14264.

kişi kadar daha toplanmasının son derece gerekli olduğunu aktaran Midhat Efendi, Bursa'ya gönderilecek memurları götürecektir vapurla dülgerlerin de gönderilmesini tavsiye etmiştir³².

Bursa'nın civarında olan Biga, Kütahya, İzmit ve Karesi gibi sancaklara gönderilen yazılarla, yıkılan mahallerin temizlenmesi, enkazın kaldırılarak yapılacak tamiratta çalışmak üzere, yanlarına memurlar da katılarak amelelerin gönderilmesi istenilmiştir³³. Bursa halkına yardım amaçlı olarak tüm bu tavsiye kararlar uygulamaya konulmaya çalışılmış, arkası da bırakılmadan zaman zaman mevcut durumun rapor edilmesi istenilmiştir. "...civâr sancaklardan tertîb olunan 'amele tamamıyla gelmiş midir ve ne günler iş yapmaktadır", "...me'mûr ve mühendisler ne vecihle ifâ-yı me'mûriyet etmektedir ve zelzeleden münhedim olan hân ve hamâm gibi ebniye-i cesîmenin def'-i mazarratı hakkında nasıl usûl tutmuşdur" gibi hususların Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmesi istenilmiştir³⁴.

"Cenâb-ı hayru'l-hâfızın memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhâneyi cemî' mesâibden mahfûz buyursun, geçende vukû' bulan hareket- arzda münhedim olmuş ebniyenin ta'mîrâtına bakmak ve ba'zı sakat duvarları yıkmak üzere Bursa'da bulunan neccâr mikdâr-ı kifâyede olmayub ahâlî bu sûretle dahi muzdarib bulunduğundan ve ba'zı kazâlardan celb olunmuş ise de onlar dahi el virmiyerek beher hâl beş yüz nefer dülgerin vücûduna lüzûm-ı kavî görünmüş ve bunların Dersa'âdet'den başka mahalden celbi mertebe-i istihâlede bulunmuş olduğundan lutfen ve rahmeten zikrolunan beş yüz nefer neccârın posta gününden evvel yelken sefinesiyle ve mümkün olamadığı hâlde posta vapuruyla i'zâmları ve bi'l-külliyeye münhedim olmayub da münşakk olan ba'zı cevâmi '-i şerîfe ve minâre ve 'imâret-i 'âmire ve kal'a ve burc duvarları ve hânlar gibi 'atîk ve cesîm ebniyenin hakîkaten muhtâc-ı inhidâm olanlarının tefriki muktadir bu tarafda mi'mâr kalfaları olmadığından ebniye-i mezkûrenin mu'âyene ve tefriki zımında birer nefer mühendisi ve mi'mâr kalfasının dahi ta'yîn ve isbâli husûslarının..."³⁵ yer aldığı belgede, Bursa'ya maharetli memur ve mühendislerle birlikte 500 neccârın da gönderilmesinin gerektiği belirtilmiştir. Yavaş yavaş sokakların temizlenip enkazın kaldırılmasıyla, gönderilen nakdî yardımların halka ulaşmasının ardından evlerin tamirâtı da başlamıştır. Erkek nüfusu vefat eden yahut askerde olan hanelerin tamirâtı hususunda sıkıntı yaşanmaktadır. Evlerin tamamını değilse bile bir odasını onararak kış şartlarından korunmak, Bursa halkının tek gayesi olmuştur. Cami, türbe ve dergâhlardan da öncelik verilerek tamirâtlarına başlanılacak olanların eleman ihtiyacı baş göstermiştir.

³² B.O.A. A.MKT.NZD. 147-32.

³³ B.O.A. A.MKT.NZD. 144-56.

³⁴ B.O.A. A.MKT.UM. 201-33.

³⁵ B.O.A. İ.MVL 327-13991.

İstanbul'dan talep edilen memur, mühendis ve neccarların binaların tamiratına biran evvel başlamaları, zor durumda ve açıkta kalan ahaliyi uygun mekânlara yerleştirmeleri gerekmektedir.

Bursa'da hasar alan yapılardan hangilerinin yıkılacağı, hangilerinin tamir edilebilir düzeyde olduğuna karar verebilecek meziyette bir mimara ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim hasarlı yapılardan bazıları yıkılmaya fazlasıyla meyilli bir durumda etrafa tehlike saçmaktadır. Bu gibi binaların yıkılması aciliyet arz etmektedir. Bu konuda karar alabilecek mimarlar sayesinde hasarlı binalar tamir edilirken yıkılması gerekenlerin de tehlikesi bertaraf edilecektir.

Bursa'dan gelen bir cevapta sokakların enkazdan temizlenmesi ile meşgul olduğundan yıkılan yerlerin tamiratına ve yeniden inşasına izin verilmediği, inşaatlar için oraya toplanmış olan amelenin de bu sebeple dağılmaya başladığı, yaz mevsiminin giderek kendisini kışa doğru bıraktığı ve böyle devam ettiği müddetçe halkın zorlu kış günlerinde açıkta perişan olacağı bildirilmiştir³⁶.

Depremde yıkılan ya da sakatlanan vakıf binalarının en önemli ve gerekli olanlarının keşfi ve muayeneleri için, Ticaret Nezareti'nden birkaç mühendis Bursa'ya tayin olunmuştur. Evkaf-ı Hümâyûn ketebesinden de Şükrü Efendi, yerel vakıf gelirlerinden verilmek üzere 750 kuruş maaş ve 750 kuruş yolluk ile Bursa'ya gönderilmiştir³⁷.

“...Bursa'da kâin Cami-i Kebîr ile Selâtîn-i 'Îzâm hazerâtı türbe-i münîfeleri ta'mîrâtının keşfiyle îcâbât-ı sâiresinin tahkîkine me'mûr olan Evkâf-ı Hümâyûn Mektûbî Odası mümeyyiz-i evveli Şemseddîn Efendi bu kere o tarafa 'azîmet etmiş...”³⁸ memuriyeti sırasında görevinin ehemmiyeti ve kıymetli bir şahsiyet olması dolayısıyla kendisine yardımcı olunması istenilmiştir.

³⁶ B.O.A. A. JMKT. NZD. 154-4, 1.

³⁷ “Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı devletlü Paşa hazretlerinin manzûr-ı meâlî-mevfûr hazret-i pâdişâhî buyrulmak üzere 'arz u takdîm kılınan bir kıt'a takrîrine Meclis-i Vâlâ'dan yazılan zeylden müstebân olduğu vecihle geçenlerde vukû'bulan hareket-i arzdan nâşî Bursa'da kâin evkâf-ı şerîfeden münhedim olub ve sakatlanub ta'mîri ehem ve elzem bulunan emâkin ve ebniyenin ve bunlardan sonra yapılması lâzım gelen mahallerin keşf u mu'âyenesiyle ta'mîrât-ı mukteziyesinin icrâsı zımmında ticâret nâzırı tarafından çend nefer mühendis ta'yîn olduğu misillü hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn ketebesinden Şükrü Efendi dahi mahallî evkâf hasilâtından virilmek üzere yedi yüz elli gurus ma'âş ve ol-mikdâr harc-ı râh ile Bursa'ya i'zâm kılındığından hazinece mu'âmelât-ı kalemiyyesinin ifâsı husûsunun nâzır-ı müşârûn-ileyh hazretlerine havâlesi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda her ne vecihle emr u fermân hazret-i mülûkâne müte'allık buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr kılındı efendim. 29 Za 1271(13 Ağustos 1855)” B.O.A. İ.MVL. 337-14563.

³⁸ B.O.A. A. JMKT.UM. 354-26.

Yıkılan mîrî ve evkaf binaların keşifleri için seçilen memur ve mühendislerden, ebniye hulefasından Hacı Akif Efendi 1000 kuruş ve Şems Efendi 750 kuruş, ebniye-i meclis azalarından Hacı Mıgırdıç Kalfa 1000 kuruş ve mühendishane hulefasından olup ebniye-i meclis maiyyetinde müstahdem Seyyid Efendi'ye de uygun bir miktar belirlenerek Tophane-i Âmire'de hesaplanan maaşları kadar yollukla birlikte Bursa'ya gönderilmişlerdir³⁹.

Depremden iki yıl sonrasına ait bir arşiv belgesinde deprem dolayısıyla köylere kâtipler gönderildiği, çarşı ve pazarların da temizlenmesi için birtakım harcamaların yapıldığı belirtilmektedir. İhtiyaç sahiplerine de verilenlerle birlikte 21.821 kuruş tutan bu miktarın hazine tarafından kabul edilmesini talep eden yazıdan yalnızca Bursa şehir merkezine değil köylere de gönderilen memurlar olduğunu anlamaktayız⁴⁰.

Depremi yaşadığı 1271/1855 senesinden yıllar sonra bile hâlâ keşfi yapılan, onarılmaya çalışılan yapılar olduğu bilinmektedir. Depremi şiddetinden ötürü yıkımın çok fazla olması, tamir ve inşaatta çalışacak kişilerin temininde sıkıntı yaşanması ve en çok da malî krizin aşılammış olması sebebiyle şehrin yeniden ihyası bir hayli uzun zaman almıştır. İlerleyen zamanlarda yabancı mimarlar ve mühendisler getirtilerek bazı mühim eserler onlara teslim edilmiş ve tamiratlar gerçekleştirilmiştir.

Keşif memurluğundaki üstün becerileri sebebiyle mükâfat olarak 3000 kuruş maaşla “*Muayene Müfettişliği*” görevine getirilen Mösyö Parobliye de bu isimlerden biridir⁴¹. IX. yüzyıl ikinci yarısında Avrupa'da başlayan yapı sanatında toplumu eski çağlara yönlendiren akımdan Osmanlı da etkilenmiştir. Daha çok kendi memleketlerinin mimarî biçim ve tekniklerini kullanan batılı mimarların Bursa'da da benzer uygulamalara gittiği görülmektedir⁴². Bu isimlerden bir diğeri de özellikle Yeşil Camii ve Türbesi'nde yaptığı onarımla adını sıkça duyduğumuz Fransız mimar Leon Parville'dir⁴³.

³⁹ B.O.A. İ.MVL 00332-14264.

⁴⁰ “*Bursa'da vukû' bulan hareket-i arzdan dolayı karyelere irsâl olunan kâtiplere ve esvâk ve pazarların tathîrine ve mahall-i lâzımeye sarf olunan ve ba'zı muhtâcîne verilen yirmi bir bin sekiz yüz yirmi bir guruş on pârenin hazînece kabul ve mahsûbu husûsuna dâir Maliye Nezâreti Celîlesinin bir kıt'a takrîri meclis-i muhâsebe-i mâliyenin merbût mazbatası ile berâber manzûr-i 'âlî buyrulmak üzre 'arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda her ne vecihle irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî müte'allık ve şeref-sudûr buyrulur ise ona göre icrâ-yı icâbı husûsunda nezâret-i muşârun-ileyhâya havâle olunacağı beyânıyla tezkire-i şenâverî terkîm kılındı efendim. 20 S 1273 (20 Ekim 1856)*” B.O.A. İ.DH. 359-23710.

⁴¹ B.O.A. A. JMKT.MHM. 288-35.

⁴² Erdem Yücel, “Vakıflarda Onarım Çalışmalarını Yürüten Mimarlar”, *Vakıflar Dergisi*, Sistem Ofset, Ankara 1998, S.27, s.231-140.

⁴³ Miyuki Aoki, “1855 Bursa Depremi Sonrası Onarımı ve Leon Parville”, *Bursa Defteri*, Bursa 1999, s.94-96; Çakıcı, a.g.e., s.20-29; Ersoy, a.g.e., s.313.

C. HASARLI YAPILARIN TESPİTİ

Deprem felâketinin ardından yerel ve merkezî yönetimin ilk olarak acil insanî yardımlar için harekete geçtiği bilinmektedir. İnsanların çadırlarda da olsa barınma ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Açıkta kalanlar münasip alanlara yerleştirilmiş ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere nakdî yardımlar ulaştırılmaya gayret edilmiştir.

Şehirdeki virane görüntüyü ortadan kaldırmak ve depremin izlerini silmek için İstanbul öncelikle mevcut durumun mahiyetini öğrenmek istemiştir. İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanan, sivil konutlar ve işyerlerini kapsayan bir rapor yahut tutanak bulunmamaktadır. Onlarla ilgili bilgilerimiz yardım listelerinden ibarettir. Evleri ve dükkânları yıkılan aileler yardımların dağıtılacağı listelere eklenmiş ve belirlenen kriterlere göre sıraya konulmuştur⁴⁴. Bu listelerde, yanan yahut yıkılan ev ve işyerleri ile ilgili kısıtlı bilgiler bulunmaktadır.

Cami, türbe, medrese, han, hamam gibi halkın ortak kullanım alanları olan ve pek çoğu vakıflar aracılığıyla inşa edilmiş ve yine vakıf usulüyle varlığını sürdüren binaların keşifleri için, özel talimatlar verilmiş ve komisyonlar kurulmuştur. Çoğunlukla hasar alan camilerin kaydedildiği, türbe, medrese, mektep, imaret ve köprülerin de eklendiği bir liste hazırlanmıştır. Ulucami⁴⁵ gibi şehrin en önemli merkezleri, özellikle “selâtin imaretleri”⁴⁶, ticaretin can damarı olan ipek alışverişi⁴⁷ için hanlar⁴⁸ ve çarşılar⁴⁹ gibi öncelik verilen yapıların durumu, Bursa için olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin tarihî, sosyal ve ekonomik hayatı için de son derece mühimdir.

İlk sarsıntıdan sonra tutulan raporlarda, depremin belli aralıklarla tekrar tekrar kendini hissettirdiği, bu sebeple hasarlı görülen yapılara girip inceleme yapmaya cesaret edilemediği

⁴⁴ B.O.A. İ.DH. 333-21778.

⁴⁵ B.O.A. A. }MKT.NZD. 156-25; B.O.A. A. }MKT.NZD. 158-10; B.O.A. A. }MKT.NZD. 161-10.

⁴⁶ Mefail Hızlı, “Selâtin İmaretleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.1, 2001, s.33-62.

⁴⁷ Ahmet Aytaç, “Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, Konya, 2015, s.1-11; Asım Yediyıldız, “XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, S.4, Bursa, 1992, s.273-280.

⁴⁸ B.O.A. A. }MKT.MVL. 78-27.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür Ediz-Necmi Gürsakal, Bursa Çarşısı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.XV, S.2, Bursa, 2010, s.101-107; Rahmi Dede, *Bursa Tarihi Kapalı Çarşı'da Kentsel Dış Mekan Organizasyonu Açısından Analitik Bir İnceleme*, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010; Ayşegül Keleş Eliçok, “Bursa Tarihi Ticaret Merkezinde 16.Yüzyıldan Günümüze Ticari Fonksiyonların Değişimi”, *TMMOB Şehir Plancıları Odası*, Planlama 24(3), 2014, s.173-181.

kaydedilmiştir⁵⁰. Bu durum uzunca bir süre devam etmiştir. Yer kabuğu hareketleri biraz daha sakinleşince binaların muayenelerine başlanılmıştır.

Hasar tespit çalışmalarında fazlasıyla tehlikeli olduğu tespit edilen kale duvarının tamirâtı son derece gerekli görülmüş ve ilgili makamlar bilgilendirilerek onarımına başlanılmıştır. Midhat Efendi'nin İstanbul'a döndüğünde hazırladığı raporda, Bursa hisar duvarının yıkılma tehlikesinin bertaraf edilmesinin gerekliliğini bildirmiştir. Sadaret makamı bu konuyu Namık Paşa'ya havale etmiş, onun denetiminde Hacı Akif Efendi başkanlığında toplanan bir ekip, duvarın aşağısındaki evlerin üzerine yıkılmaması için bir set inşa edilmesine karar vermiştir. Bu setin yapılması ortaya çıkabilecek yeni bir felâketi de önlemiş olacaktır⁵¹.

D. TAMİR MASRAFLARI, MALZEMELER VE ÇALIŞANLARIN BELİRLENMESİ

Midhat Efendi tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda Bursa'da onarım ve inşaat işlerinin bir an önce başlatılmasına karar verilmiştir. Namık Paşa bu işlerle görevlendirilmiş ve onunla birlikte ebniye hulefasından Hacı Akif Efendi, Şemseddin Efendi, Ebniye Meclisi azasından Hacı Mıgırdıç Kalfa, mühendishane hulefasından Seyyid Efendi ve Daniş Kalfa'dan oluşan bir ekip de Bursa'ya gönderilmiştir⁵².

Hasar alan evlerin tamiratları için halkın en çok ihtiyaç duyduğu malzeme kerestedir. Halkın ihtiyacını karşılayacak kadar ormanlık alan, Gönen ve Manyas dağlarının büyük bir bölümü tersaneye aitti. Halkın bu alanlardan ağaç kesmesi yasaktı. Yine Tersane-i Âmire'nin idaresinde olan Yarhisar, İnegöl ve Pazarcık kazaları yakınındaki Ahu Dağları, halkın kereste ihtiyacını karşılayabileceği yerlerdi. İhtiyacı göz önünde bulundurarak toplanan Bahriye Meclisi tarafından, Bursa'ya yakın çevreden gönderilen kerestenin yetmediği, halkın zaruret içinde bulunduğu, gemi yapımında kullanılan ağaçların dışında, halkın Tersane-i Âmire'den izin alarak geçici bir süreliğine bu bölgelerden kesim yapabilecekleri bildirilmiştir. Ağaç tüccarlarının bu durumu suiistimal etmemeleri için onların bu iznin dışında tutulmalarına karar verilmiştir⁵³.

⁵⁰ B.O.A. İ.DH. 316-20363, 7.

⁵¹ Mehmet Yıldız, "1855 Bursa Depremleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (Bildiriler)*, 2000, s.137.

⁵² Yıldız, a.g.m., s.135.

⁵³ B.O.A. İ.DH. 319-20667; A.MKT.UM. 232-13.

Halkın ihtiyacı olan keresteyi temin edebileceğine dair izin, “*Geçende vukû‘ bulan hareket-i arzdan dolayı nefs-i Bursa ve havâlîsinde harâb olan mahallerin ta‘mîr ve tesviyesiyçün ahâlî haklarında mu‘âvene ve teshîlât-ı mümkinine icrâ olunduğu misillü muktezî olan kereste için dahi bir gün sıkıntı çekmemeleri zımmında Tersâne-i ‘Âmire’ye merbût olan cibâlden meşrût ve muvakkat olarak kereste kat’ına ruhsat verilerek iktizâsı icrâ olunduğuna*”⁵⁴ ifadesiyle gerekli makamlara bildirilmiştir.

Keşif defterlerinde kaydedilen masrafların rayiç bedel üzerinden hesaplanması hususuna daima dikkat edilmiştir. Yapının yenilenmesi için gerekli malzemelerin tespiti miktarı ve fiyatları konusunda israfa kaçılmaması ve piyasadaki ortalama rakamlardan tahsis edilmesine özen gösterilmiştir. Çalışanlara verilecek ücretler hususunda da aynı özenin gösterilmesi istenmiştir.

Keşif defteri hazırlanan yapıların tamiratları, defterde belirlenen rakamı kabul eden bir kalfa yahut ustaya kontrat hazırlanarak teslim edilmektedir. Masrafları belirlenen bir yapının onarımını, daha düşük bir fiyata yapabileceğini taahhüd eden olursa o kişinin tercih edilmesi mümkündür. Hazırlanan sözleşmeye, tamiratı üstlenen kişinin belirlenen rakamı geçmeyeceği, geçerse de sorumluluğun kendisinde olduğu ve ek bir ücret talep etmeyeceğini beyan eden cümleler ilâve edilmektedir. Böylece yaşanacak herhangi bir usulsüzlüğün önü kesilmiş olmaktadır.

Şehrin yeniden ihyası için istihdamı gerekenler usta, amele, dülger, neccar ve kalfalar olmuştur.

Tamiratlarda öncelikle, yıkılan kubbe ve duvarların inşası ile kapı, pencere yenilenmesi şeklinde kaba inşaat kısmının tamamlandığı ve daha sonra iç detaylara geçildiği görülmektedir. Binalar içinde, temelleri de kullanılamaz hale gelenler için yeniden temel kazıldığı ve sağlam olması için kalın ağaç malzemeler kullanıldığı görülmektedir.

Çatı ve kubbelerdeki kurşunlar⁵⁵ eritilerek yeniden kullanılabilirdiğinden ve değerli bir malzeme olduğundan yıkılan binaların kurşunları, enkazdan çıkarılmaya gayret edilmiştir. Yenilenecek bir kubbe ve çatının da kurşunları çıkarılarak eritilmiş, eksik kalan yerleri için yeni kurşun ilave edilerek yeniden aynı yerlerine serilmiştir.

⁵⁴ B.O.A. A.MKT.MHM .70-48

⁵⁵ Mavimsi, gri renkli yumuşak ve dayanıksız, binaların çatı kısmına örtülen bir maden. Doğan, a.g.e., s.811.

Cam, “çarçûbe”⁵⁶ ve kapılardan yenilenmesi gerekenler tek tek kaydedilmiştir. Herhangi bir ibareye rastlamamış olsak da camların depremin etkisiyle kırılmış olması muhtemeldir. Nitekim onarımı yapılan hemen her yapıda cam ve çerçeveler için bir bütçe ayrılmış olması da kanaatimizi desteklemektedir.

Hasar alan yapıların onarımlarında, özellikle cami ve türbelerin iç tezyinatının yenilenmesine fazlaca titizlik gösterilmiş, duvarların sıvası ve boya badanası da onarım masraflarına katılmıştır.

E. BÜTÇE VE FON TEMİNİ

Deprem sebebiyle hasar alan yapılardan, özel mülkler için tamiratların genellikle hane ve dükkân sahiplerinin kendi imkânlarıyla yapıldığını söylemek mümkündür. Her ne kadar halka tadilatlar için para yardımı yapılmış olsa da yardıma ihtiyacı bulunan çok fazla hane olduğundan bu fonlar yeterli olmamıştır. Kış mevsiminin yaklaşıyor olmasından dolayı en azından bir odanın tamiri yapılarak kapalı bir alanda yaşamaları amacıyla, hane sahiplerine genellikle 220 kuruş olmak üzere 100-400 kuruş arasında yardımlar yapılmıştır⁵⁷.

Hane sahipleri kendi imkânlarıyla ve mevcut enkazdan kullanılabilir malzeme ile gönderilen yardımları birleştirerek evlerini tamir etmeye çalışmıştır. Evi ve işyeri yıkıldığı için zor durumda kaldığını ve kendisine yardım edilmesini talep eden bazen arzuhallerin bireysel olarak Sadaret makamına gönderildiği de olmuştur⁵⁸.

Vakıfların devamlı olarak işleyebilmesi, genel olarak masraflarının karşılanması ve çalışan personelin ücretleri için ihtiyaç duyduğu düzenli gelirler vakfedilen menkul veya gayrimenkullerden karşılanmaktadır. Akarât denilen gelirler vakfin devamlılığı için son derece önemlidir⁵⁹.

Vakıf yapılarının tamiratlarında kullanılacak finansal kaynaklar, vakfin akarlarından gelen öz kaynakları ve mütevellinin, kullanıcı veya kiracının, vakıf personeli, yöre sakinleri ve hayırseverlerin katkıları ile devlet katkısı olarak sayılabilecek diğer kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılabilir⁶⁰.

⁵⁶ Çerçeve.

⁵⁷ B.O.A. İ.DH. 333-21778.

⁵⁸ B.O.A. A.MKT.UM. 201-5; B.O.A. MVL. 166-6.

⁵⁹ Ömer Faruk Teber, “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2002, C.4, S.12, s.204.

⁶⁰ Tuba Akar, “Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, S.33, s.99.

Vakfın akarlardan gelen öz kaynakları yapıların korunmasında en önemli kaynaklardır. Bu öz kaynaklar içerisinde arsa, bağ, bahçe, tarla, çiftlik, bostan gibi tarım işletmeleri; meskenler, kamu hizmeti için kiralanmış defterhane, gümrük binası gibi binalar, han, dükkân, ambar gibi ticaret alanları, değirmen, imalathane gibi sanayi işletmeleri olan iktisadî kuruluşlardan oluşan binalar; nakit para ve vakfedilmiş diğer eşyalar sayılabilir. Vakfın kurucusu ve büyüklüğüne bağlı olarak bu gelirlerin de maddî ve manevî büyüklüğü değişiklik göstermektedir. Vakıf gelirlerindeki çeşitlilik vakfın devamlılığını sağlamada son derece önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim bazı dış etkenler gelirlerin azalmasına yahut artmasına sebep olabilmektedir. Deprem, yangın gibi afetler binalardan gelen yardımların bir anda kesilmesine sebep olabileceği gibi, kuraklık ve haşarat gibi etkenler tarım arazilerinden gelen gelirleri etkileyebilmektedir. Bir kaynağını kaybeden vakfın diğer alanlardaki kaynaklarıyla varlığını idame ettirmesi mümkündür. Fakat tek yönlü bir kaynaktan beslenen vakıflarda yaşanan bir sıkıntı sonrasında vakfı toparlamak çok daha zordur⁶¹.

Vakıf gelirlerinin onarımlar için harcanma şeklini, kullanılan malzemenin miktarı ve çeşidini, işçi ücretleri gibi ayrıntıları vakıfların yıllık muhasebe bilançolarından öğrenmek mümkündür⁶². Muhasebe kayıtları vakfın yıl içerisindeki tüm gelir ve giderlerinin kaydedildiği, dönemin iktisadî yapısını belirlemede de zengin verileri olan kayıtlardır. Vakıfların muhasebe kayıtları incelendiğinde, onarımlar için yıllık giderler içerisinde önemli bir tutarın tamiratlara ayrıldığı görülmektedir. Ayrıca incelenen kayıtlara göre vakıflar her yıl düzenli olarak tamiratlara bütçe ayırmıştır⁶³.

Vakıfların öz kaynakları yeterli olmadığı durumlarda, tamirat işleri için sorumluluğu üstlenen kişi vakıf yönetiminin en üstünde bulunan mütevellidir. Mütevelliler, kendi kaynaklarını vakıf için harcayarak, yaptığı masrafı vakfın sonraki gelirlerinden geri alabilmektedir. Bunun için kadıya giderek durumu izah etmesi ve onay alması gerekir. Mütevellilerde aranan şartlardan biri de sıkıntılı zamanlarda kendi kaynaklarını devreye sokabilmesi için varlıklı bir kimse olmasıdır. Aynı zamanda mütevelliler, vakfın onarımını gerçekleştirmek için borç da alabilmektedir. Eğer vakfiye şartlarına, vakfın onarımı için borç dahi alınabileceği kaydedilmişse bu işlem için ayrıca kadı onayına gerek kalmaz. Bu kolaylıklar iyi ve adil yöneticiler sayesinde vakfın sürekliliğini ve sıhhatini korumak içindir⁶⁴.

⁶¹ Akar, a.g.m., s.100.

⁶² Bakırer, a.g.m., s.125.

⁶³ Akar, a.g.m., s.101.

⁶⁴ Akar, a.g.m., s.104.

Vakfın gelirleri yapılacak tamirat için müsait olmadığına kullanıcı veya kiracıların onarımları kendilerinin yaptırdığı durumlar da söz konusudur. Nitekim Bursa’da yaşanan deprem felâketinde çarşı esnafından dükkânları yıkılanlar, tamiratları, vakıflarının sorumluluğunda olmasına rağmen kendileri üstlenmek durumunda kalmışlardır⁶⁵. Kubbelerin yıkılmasıyla enkaz altında kalan kurşunların dükkân sahipleri tarafından kullanılmasına müsaade edilmiş ve tamir masraflarının karşılanması için çözüm bulmaya çalışılmıştır. Masraflar için kurşunların yeterli gelmeyeceği anlaşılınca dükkân sahiplerinden tamirata destek olmaları istenmiştir.

Vakfiyelerde kiracıların belli bir oranda tamiratları kendilerinin yapmasını, bu oranın üstünde masraf çıkaran onarımların ise vakıf tarafından yapılacağını belirten ifadeler de rastlanmaktadır. Vakfiye şartlarında genellikle, vakıf personelinden imam, müderris gibi görevlilere tahsis edilen hanelerde, “*meremmet-i müstehleke*” adı verilen boya, badana ve sıva gibi işlemleri yaptırmak kullanıcılara yani evde kalanlara aittir. Ayrıca müteveliye ulaşılmadığı zamanlarda da kiracının onarım masraflarını karşılaması ve bunu kiraya sayması mümkündür⁶⁶.

Vakıfların tamirleri için yeterli kaynak bulunamadığında, devreye giren bir başka sistem de vakıf personeli, yöre halkı ve hayırseverlerdir. Bu gibi yardımsever kimselerin vakfın geliri olup olmadığına bakılmaksızın vakfa yardım etmeleri kabul görmektedir.

Zikredilen kaynaklar ve masrafları karşılama usulleri yeterli gelmediğinde devlet katkısına başvurulmuştur. Bursa depreminden sonra ve 1766’da İstanbul’da yaşanan deprem sonrasında bazı vakıfların tamirleri Hazine-i Hümâyûn tarafından karşılanmıştır. Devlet katkısının özellikle yaşanan büyük felâketler sonrasında devreye sokulan bir sistem olduğunu söylemek mümkündür.

Kısacası vakıfların en önemli gelir kaynakları kendi öz kaynaklarıdır. Bu kaynaklar yeterli olmadığına da yardımı dokunabilecek bazı sistemler geliştirilmiştir. Bu alanlardan da bir gelir sağlanamadığında devlet katkısına başvurulmaktadır.

Yaşanan büyük deprem felâketi sonrasında, vakıf binalarının tamiratının da genellikle vakıf prensipleri gereğince karşılandığı görülmektedir. Vakıf gelirleri müsait olmayan yapıların tamiratında da ortak bir yol izlenmiştir.

⁶⁵ B.O.A. İ.MVL. 340-14694; A. }MKT.MVL 75-39.

⁶⁶ Akar, a.g.m., s.105.

Hasarlı olduğu tespit edilerek tamiri talep edilen vakıf binalarının ilk olarak mütevellisi aracılığıyla bağlı oldukları vakıflara müracaat edilmiştir⁶⁷. Vakfının gelirleri müsait olan yapılarda gerekli prosedürler yerine getirilerek tamiratlara başlanılmıştır. Deprem, normal şartlar altında yapının belli aralıklarla gereken tamir masraflarının çok üzerinde masraf çıkmasına sebep olmuştur. Bu sebeple pek çok eserde, “*vakfının gelirleri yeterli olmadığından*” ifadesine rastlanılmaktadır. Vakfın mevcudu üzerine eksik kalanının hazineden tamamlandığı örneklere de rastlamak mümkündür⁶⁸. Tamir masraflarının tamamının karşılanması için “mahallî evkâf hasılâtı” yahut şehirde daha köklü ve varlıklı bir başka vakfın gelirlerinin kullanıldığı da olmuştur⁶⁹.

Devlet hazinesinden karşılanan tamir masrafları olduğu gibi, Evkaf-ı Hümâyûn hazinesinin de özel olarak zikredildiği ve desteklediği vakıflar olmuştur. Hazineden karşılanması istenen masraflar için titiz çalışmaların yürütüldüğü, kimi zaman olumlu, kimi zaman da olumsuz yanıtlar verildiği olmuştur.

Onarım harcamalarına bakılarak yapılan tamiratın mahiyeti hakkında bir sonuca varılabilmektedir. Yüksek maliyetli onarımlarda, vakıf eserinin yeniden inşasına kadar gidebilecek esaslı bir onarımından bahsedilebilir. Bu tür onarımlar, maliyeti yüksek bir çalışma olan çatı kurşunlarının da yenilendiği durumları kapsamaktadır. Orta maliyetli onarımlar, yapının bütününden çok, kısmî müdahalelerin olduğu tamiratlardır. Bakıma yönelik harcamalar da düşük maliyetli onarımlar anlamına gelmektedir. Deprem sonrası Bursa vakıf eserlerinde yüksek ve orta maliyetli bakımların yapıldığı pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Düşük maliyetli, günlük ve senelik bakım onarım işlemlerinin ise düzenli olarak yapıldığı eserler olduğu gibi geri kalan ve bakımları aksatılan eserlerin de varlığı bilinmektedir⁷⁰.

⁶⁷ B.O.A. A. JMKT.MHM. 157-25.

⁶⁸ B.O.A. MVL. 597-58.

⁶⁹ B.O.A. İ.MVL. 321-13664, 1.

⁷⁰ Akar, a.g.m., s.107-108.

II. BİNALARIN ONARIMLARINDAKİ GECİKMELER VE DENETİM

A. TAMİR VE RESTORASYONDAKİ GECİKMELER VE NEDENLERİ

Bursa depremi, halkı derinden sarsmış ve yeniden gündelik yaşantılarına dönmeleri bir hayli uzun zaman almıştır. Şehrin yıkılan minareler, hasarlı camiler ve evlerle dolu virane görüntüsünün uzun zaman silinmeyişinin de bunda etkisi oldukça fazladır.

Bursa'yı depremden sonra ziyaret eden yabancı seyyahların gözlemleri depremin izlerinin hâlâ net bir şekilde görülebildiği yönündedir. 1859 senesinde Bursa'yı ziyaret eden Beaufort, hasar alan yapılardan yalnızca Ulucami'nin tamir edildiğini, şehrin her yerinde cami harabesi gördüğünü aktarmıştır. 1862'de Bursa'yı ziyaret eden Moustier de Beauforta benzer biçimde, eskiden binalarla kaplı olan alanların eğrilmiş minareler, çatlak kubbeler ve yıkık duvarlarla kaplı olduğunu aktarmıştır. Lala Şahin Medresesi olması kuvvetle muhtemel olan bir medresede, bina fazlasıyla hasar görmüş, öğrencilerin hücre girişleri molozlarla kapanmış olmasına rağmen eğitimin devam ettiğini de eklemiştir. Warsberg, 1864'te Bursa'ya gelmiş ve şehrin doğu tarafında yığınlar halinde enkazın görüldüğünü kaydetmiştir. II. Murad Camii'ni de ziyaret eden Warsberg, hasar alan camide bir tadilat yapılmadığını, gittiği bir çarşıda yıkık kubbe ve kemerlerin ahşaplarla desteklendiğini, fakat köklü bir onarımın yapılmadığını aktarmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın şehirdeki tadilatlarla tam olarak bu zamanlarda başladığını da kaydetmiştir⁷¹.

1870'li yıllarda Bursa'daki cami sayısının üç yüzün üzerinde fakat bir kısmının hâlâ yıkık ve hasarlı olduğunu kaydeden Busch'un satırlarından anlaşıldığı üzere, şehirde tamirat bekleyen pek çok eser bulunmaktadır. Bursa seyyahlarından Miller da depremden yıllar sonra bile caddelerde yıkılan ahşap evlerin enkazının olduğunu söylemektedir. Davey de Miller ile aynı kanaattedir ve şehirde yalnızca birkaç eserin tamiriyle ilgilenildiğini diğerlerinin halleri üzere bırakıldığını yazmıştır⁷².

Binaların tamir ve restorasyonlarındaki bu gecikmenin elbette birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, kısa sürede tekrar eden iki sarsıntıyla yerle bir olan şehirde psikolojik bir yıkım da gerçekleşmiştir. Adeta kendi canının derdine düşen Bursa halkı, kayıplarının acısını dahi korku ve endişeleri sebebiyle yaşayamamışlardır. Zamanla yaşadıkları şokun etkisi geçmeye başlamış, ancak o zaman evlerinin, işyerlerinin ve can

⁷¹ Yıldırım, a.g.e., s.525-526.

⁷² Yıldırım, a.g.e., s.526.

kayıplarının farkına varmışlardır. Halkın bu ağır psikolojik süreci atlatarak toparlanmaları, şehrin yeniden inşasına katkı sağlamaları çok kolay olmamıştır.

İlk etapta arşivde rastladığımız bilgilere de dayanarak, enkazın kaldırılması ve caddelerin temizlenmesi için işçi istihdamına ihtiyaç duyulmuştur. Aileler içinde eşleri ve çocukları askerde olan çok fazla hane bulunmaktadır. Çocuk ve kadınların tamirat işlerini görmeleri de mümkün değildir. Civar kazalardan gelenlerin ücretleri, barınmaları gibi pek çok meselenin de düşünülmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin çok da parlak olmayan bu malî döneminde, Bursa için yaptıklarından çok daha fazlası gerekmiştir. Gönderilen yardımlar halkın barınması için de şehrin yeniden inşa ve ihyası için de yeterli gelmemiştir.

Şehirdeki hasarlı binalardan hangisinin tamir edilebileceği hangisinin tamir kabul etmeyip yıkılması gerektiğine karar verecek düzeyde yetişmiş bilgi ve tecrübe sahibi mimarlara ihtiyaç duyulmuştur. Şehirde bu vasıflara sahip birisinin bulunmayışı ve İstanbul'dan gönderilmesinin talep edilmesi de işlerin ne kadar yavaş yürüyeceğini göstermektedir. Civar kazalardan beklenen işçiler ile şehirdeki enkazın kaldırılması, gelecek olan neccar ve dülgerlerin işe başlaması gibi hususlar süreci yavaşlatan unsurlardır.

İstanbul'dan gelen talep üzerine Bursa'daki neredeyse tüm tarihî-dinî eserlerin keşifleri yapılarak hazırlanan raporlar ilgili makamlara gönderilmiştir. Bu "*keşf-i evvel*" defterlerinin uygulamaya konulması ve tamiratların başlatılması ise arşivdeki metinlerden anlaşıldığı üzere uzunca bir zamana yayılmıştır.

Vakıflar, böyle büyük bir felâkete hazır değildir ve çoğunluğun gelirleri tamiratlar için yeterli olmamıştır. En köklü ve varlıklı vakıfların bile kendileri dışındaki birkaç esere katkı sağlamış olsalar da tüm şehri inşaaya yeterli gelmemiş oldukları ortadadır. Devlet hazinesine yapılan başvurular titizlikle incelenmiş, Bursa için tarihî, dinî ve ictimai değeri yüksek olup şehrin eski haline dönmesinde son derece önemli görülen yapıların onarımlarına öncelik verilmiştir. Hazine müsait olmadığı için yardım talebi reddedilen pek çok başvurunun olduğu bilinmektedir.

Sayılan tüm bu sebeplerden dolayı şehrin yeniden ihya ve inşası uzun zaman almış ve Bursa'nın virane görüntüsünü yıllarca caddelerinde, sokaklarında, camilerinde, medreselerinde ve her fotoğrafında taşımıştır.

1860'larda müfettişliği, 1879'da da valiliği sırasında Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa şehrindeki imar faaliyetlerinde yaşanan depreme atıflar olduğu görülmektedir⁷³. O dönemde yapılan tamiratların, depremde hasar alan yapılar üzerinde olduğu bilinmektedir. Bugün bile Bursa'daki tarihi eserlerde yapılan restorasyonlarda 1855 Bursa depremine dair izlerden bahsedilmekte, depremden sonraki onarımların olumlu olumsuz yönleri restorasyonları etkilemektedir.

B. TAMİRALARIN DENETİMİ

Vakıf eserlerinin onarımlarında, talep onay ve tamir süreçleri tamamlandıktan sonra mahkemeye gidilerek onarımın tamamlandığı bildirilir. Kadı veya görevlendireceği bir kimse bilirkişiler ve vakıf ehli kimselerden oluşan bir heyetle tamiri yapılan eseri yerinde inceler. Müteahhidin, yapıyı keşif defterindeki kayıtlara uygun biçimde tamir edip etmediği titizlikle incelenir.

Belgelerde, “*üslûb-ı sâbık üzre ta'mîr edilmesi*”, “*üslûb-ı kâdîmi üzre inşâsı*”, “*ke'l-evveli binâ edilmesi*” gibi ifadelerle onarılacak birimin aslının bozulmadan ve değiştirilmeden yenilenmesi kastedilmektedir⁷⁴. Keşif defterlerine eklenen bu ifade yapının nasıl onarılacağı ve tamir bittiğinde nasıl görünmesi gerektiğiyle ilgilidir ve son derece önemlidir. Tamirat sonrası yapılacak denetimde ilk dikkat edilecek hususlardan biri bu olmaktadır.

Bursa tarihi açısından kıymetli olan bazı binaların, eski görünümlerini muhafaza ederek yeniden inşa edilebilmeleri için keşifleri sırasında resimlerinin çizilmesi şart koşulmuştur. Bunlardan biri de Ferhad Paşa'nın tavsiyesiyle yıkılarak yeniden yapılmasının daha uygun olacağına karar verilen Ulucami'nin minaresidir. Minarenin, yıkılmadan önceki durumunun resmi yapılacak ve bu, yeni minarenin referansı olacaktır. Aslına uygun biçimde yapılacak tamir ve yeniden inşalar yapının değerini korumasına, yapıldığı dönemin mimari anlayışını yansıtmaya, tarihî dokusunu kaybetmeden hayatta kalmasına yardımcı olacaktır.

Bursa depreminden sonra yapılan tamiratlarda, onarımlar henüz tamamlanmamışken bazı müfettişlerin gönderilerek denetim yaptırıldığı görülmektedir. Önceki dönemlerde, tamirat esnasında bir denetim yapıldığına dair bir belgeye rastlamamış olsak da belgelere yansımayan bazı denetimlerin yapılmış olabileceği kanaatindeyiz.

⁷³ Atilla Şahiner, *Ahmet Vefik Paşa'nın Tarih Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.

⁷⁴ Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa Tamir ve Restorasyonları”, a.g.m., s.232.

Bursa şehri için son derece önemli bir yere sahip olan Ulucami ile Orhan Gazi ve Osman Gazi türbelerinin tamiratları devam ederken Kütahya’da görevli “*erkân-ı harb mîr-i livâlarından*” Ferhad Paşa, mimarî ve inşaat sahasındaki meziyetleri takdir edilerek denetim için Bursa’ya gönderilmiştir. Paşa’dan istenen, şehirdeki genel tamirat işlemlerini kontrol etmesi ve rapor şeklinde sunmasıdır⁷⁵.

Şehirde keşfi yapılan pek çok eser olmasına rağmen öncelik verilerek tamiratlarına başlanan eserler Ulucami ve Osman Gazi Türbesi’dir. Paşa, Orhan Gazi Türbesi’nin de keşif ve muayenesinin yapıldığı fakat onarımına henüz başlanmadığı dönemde Bursa’ya gelmiştir. Ulucami tamiratının gayet başarılı bir şekilde ilerlediğini, fakat minarelerle ilgili verilen kararda değişikliğe gidilmesi gerektiğini kaydetmiştir. Paşanın bu tavsiyesi dikkate alınarak Valilik tarafından yürütülen yazışmalarla onarımda değişikliğe gidilmiştir. Türbelerle ilgili denetimlerini tamamlayan Ferhad Paşa’nın genel itibarıyla onarımları başarılı bulduğu anlaşılmaktadır.

Depremden dört yıl sonrasına ait bir kayıta, devam eden tamirat işlerini denetlemek, yarım kalan işleri tamamlamak ve nasıl bir yol izleneceğine karar vermek üzere, memur, mühendis ve kâtipten oluşan bir ekibin, yollukları ve maaşları tesis edilerek Bursa’ya gönderildiği anlaşılmaktadır⁷⁶. Bu ve benzeri evraklardan anlaşılıyor ki, depremden sonra uzun süre devam eden onarım faaliyetleri daima ilgili makamların gözetim ve denetiminde olmuştur. Evkaf-ı Hümâyûn başta olmak üzere Hudâvendigâr Valiliği, Bursa mahalli meclisi ve evkaf müdürü aracılığıyla, onarımların keşf-i evvel defterindeki “*hadd-i ruhsatı tecâvüz*”⁷⁷ ettirilmeden tamamlanmalarına gayret gösterilmiştir.

Tamiratlar tamamlandıktan sonra hesaplanan masrafları aşan bir onarım gerçekleştirilmişse bunun sebepleri ve sorumluları da araştırılmıştır⁷⁸. Yaşanacak herhangi bir usulsüzlüğe meydan vermemek için bu gibi konularda titizlik gösterilmiştir. Hesap edilen rakamdan fazla bir harcama yapıldığında ve bu fazlalık hazineden talep edildiğinde genellikle olumsuz yanıt verilmiştir. Bu durumun ileride suiistimal edilebileceği endişesiyle ihtiyatlı davranıldığı görülmektedir⁷⁹.

⁷⁵ B.O.A. İ.MVL. 388-16940, 1.

⁷⁶ B.O.A. İ.DH. 429-28401.

⁷⁷ B.O.A. A. İMKT.NZD 180-97.

⁷⁸ B.O.A. A. İMKT.UM. 225-51.

⁷⁹ B.O.A. MVL 355-4.

III. BURSA ŞEHRİNİN YENİDEN İNŞASI VE BATI ETKİSİ

Osmanlı Devleti hızla yükselen, ilerleyişini de askeri gücünden ziyade toplumsal yapısındaki ekonomik unsurlara borçlu olan, fetihlerle genişlettiği topraklarında din, ekonomi, toplumsal yapı gibi unsurlarda çeşitlilik kazanan bir devlettir. Bu çeşitlilik karşısında da sosyal, kültürel ve dinî alanlarda teşkilatlanma biçimleri geliştirmek durumunda kalmıştır. Toplumsal düzenin iki temel kurumu olan hiyerarşik düzen ile millet sistemi yaşanan yeni gelişmelerle birlikte değişikliğe uğramıştır. Toprak sistemindeki düzenlemeler, vergi politikaları, yeni Pazar yerleri, yeni askeri ve idari uygulamalar bu değişiklikleri zorunlu kılmıştır. 16. yüzyılda sosyal ve siyasî yapılar arasında sağlanan uyum 17.yüzyılda ortadan kalkmış ve yenilikler evresine geçilmiştir⁸⁰. İlerleyen yıllarda yenilikler hız kazanmış, 19. yüzyıla gelindiğinde ivmesini daha da artırmıştır. Osmanlı'da 19.yüzyıl eğitimden sanata hukuktan mimariye pek çok alanda reformların yaşandığı bir dönemdir.

A. EKONOMİK ALANDA GÖRÜLEN GELİŞMELER

Bursa şehri için 19. yüzyıl köklü bir dönüşüm süreci anlamını taşımaktadır. Yaşanan reformlardan Osmanlı'nın bir parçası olarak etkilenmesinin yanında, Bursa mekânsal değişimde kendine özgü bazı nitelikler de taşımaktadır. Temel olarak kent dokusundaki değişimin genel ve özel nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında elbette ekonomik gelişmeler gelmektedir⁸¹. Osmanlı'nın Batı'yla entegrasyonu sürecinde Bursa, endüstri kenti özelliklerini yansıtmaya başlamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğun biçimde ipek fabrikaları açılmış, buhar gücüyle çalışan makinelerle iplik üretilmiş ve Batı'nın gelişmiş ipekli dokuma sanayisinin talep ettiği kaliteye erişmiştir.

1855 Depremi'nden sonra kentin durumunu belgelemek üzere Erkân-ı Harbiye'den bir ekip kadastrocu Suphi Bey önderliğinde 1/1600 ölçekli bir harita hazırlamıştır. Organik dokulu mahalleler, fabrikalar ve pek çok kamu binasının ayrıntılı biçimde gösterildiği harita, kentin yeniden yapılanma sürecinde de sıkça kullanılmıştır⁸². Bu haritaya göre Bursa'da 42 adet ipek fabrikası bulunmaktadır. Fabrikalar su kaynakları ve işgücüne yakın alanlara

⁸⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s.15-22.

⁸¹ Zeynep Dörtok Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19. Yüzyıl)", *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2007, s.171.

⁸² Neslihan Dostoğlu, "Modernleşme Dönemi'nde Bursa'daki Kentsel Gelişme", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.14-16.

kurulmuştur. Çoğunluğu Namazgâh ve Alacahırka mahallelerindedir. Teferrüç Suyu kıyısı ve Çoban Bey Mahallesi de fabrikaların yoğun olduğu semtlerdendir⁸³.

Bursa'daki İngiliz Konsolosu Maling, şehirdeki tekstil fabrikalarında ipek ipliği üretimine dair sunduğu raporda, fabrikaların sayısını 90, çıkırık sayısını 4345 olarak vermiştir. Diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında fabrikaların sayısı abartı gibi gözükmemektedir. Yeterli hammadde bulunabilse üretimin çok daha fazla olabileceğine değinen konsolos, hastalığın ve kuraklığın da üretimi etkilediğinden bahsetmektedir⁸⁴.

1855 depreminde ipek ve pamuklu kumaş dokuyan pek çok atölye yıkılmış, pek çoğu hasar almıştır. Bu durum ithal dokumaların pazarda daha büyük pay elde etmesine sebep olmuştur. Deprem sonrası 1857 yılında Bursa'da sadece 20.000 parça ipek ile pamuklu elbise, 100 banyo havlusu ve 800 peştamal üretilebilmiştir. Bursa özellikle Fransa ve İtalya'ya hammadde, yani ipek ipliği tedarik eden, üretim yapamadığı için Avrupa pazarlarındaki ağırlığını kaybederek iç pazara yönelen bir şehir halini almıştır⁸⁵.

Yalnızca Bursa'da değil, Osmanlı Devleti'nin genelinde görülen Batılılaşma hareketlerinin kılık kıyafet konusunda da yeni harcama ve üretimleri gerektirdiği görülmektedir. Nitekim 1826'da İstanbul'da bir iplik fabrikasının, Tersane-i Âmire'nin yelken ve askerlerin gömlek, yazlık elbise gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmasına karar verilmiştir⁸⁶.

B. AHMED VEFİK PAŞA DÖNEMİNDE ŞEHİRDEKİ DEĞİŞİMLER

Bursa'da yaşanan değişimleri ve Batı rüzgârını incelerken özellikle değinilmesi gereken bir isim vardır; Ahmed Vefik Paşa⁸⁷. Paşa, Avrupa'da eğitim görmüş, Tercüme Odası'nda meslek hayatına başlamış, kısa sürede yükselerek daire reisliğine kadar gelmiştir. Londra'da bulunduğu sırada İngiltere devlet başkanlığı da yapmış olan siyaset adamı Lord Salisbury'in elçileri kabul esnasında, Paşa'yı taltif ettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır⁸⁸. Bursa'da görev yaptığı dönemde icraatlarıyla da Bursa yabancı seyyahlarının iltifatlarına

⁸³ Abacı, a.g.m., s.172-173.

⁸⁴ Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında: Bursa", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ankara, 1995, S.24, s.391.

⁸⁵ Zeynep Dörtok Abacı, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)", *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bursa, 2006/2, S.11, s.169.

⁸⁶ Nazif Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990, S.21, s.30-31.

⁸⁷ Dostoğlu, "Modernleşme Dönemi'nde Bursa'daki Kentsel Gelişme", a.g.m., s.20.

⁸⁸ B.O.A. Y.EE. 42-95, 1.

mazhar olmuştur⁸⁹. Tabiatı gereği bulunduğu görevde uzun süre kalamayan Ahmed Vefik Paşa, kısa sürelerle pek çok farklı yerde ve farklı görevlerle hizmet vermiştir⁹⁰. Abdülmecid döneminde pek çok komisyona katılarak Tanzimat'ın hukuk, eğitim gibi alanlarda hazırlanacak reform programlarında görev almıştır⁹¹.

Bursa'da görevlendirilmeden önceki iki görev yeri ve tecrübesi son derece önemlidir. Paris'te Osmanlı elçiliği için bulunduğu kısa sürede Baron Haussmann'ın yaptıklarını gözlemleme fırsatı bulmuştur. Evkaf nazırı olarak çalıştığı dönemde de 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin en önemli eseri olan Mimar Sinan'ın Süleymaniye Camii'nin 1861'deki restorasyonunda bulunmuştur. Bu iki görev Paşa'nın Bursa'da yapacaklarına yön vermiştir.

İlk olarak Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği ile Bursa'da görev yapan Ahmed Vefik Paşa, reformları hayata geçirme, yolları denetleme ve inşaat işlerinden sorumlu tutulmuştur. Bir yıl kadar süren görevi esnasında kentin restorasyonu ve yeniden inşasıyla da ilgilenmiştir. Hükümet, kendisini Bursa merkezli Hudâvendigâr eyaletinde ilk kez Tanzimat reformlarının uygulanması için görevlendirmiştir. Bursa, devletin görkemini göstermeye muktedir bir şehirdir. Yaşanan deprem felâketiyle yeniden inşa edilmeye ve şöhretini geri kazanmaya ihtiyacı bulunmaktadır. 1860-1882 yılları arasında hükümet tarafından Bursa'nın modern anlayış ve eski ihtişamın birleşmesiyle ortaya çıkacak yeni bir şehir ve mimari görüntü kazanması arzulanmıştır. Bu iş için de geleneği ve modernliği sentezleyebilecek bir reformcu, Ahmed Vefik Paşa seçilmiştir. Şehrin yeniden inşasında Avrupalı mühendislerin askeri okullar müfredatına eklemiş oldukları şehircilik yöntemleri ve Suphi Bey'in çizdiği kadastro planı kullanılmıştır⁹².

Yaşanan deprem ve yangın gibi felâketler mahallelerin yeniden kurulmasında yeni dizayn ve tarzların uygulanmasını kolaylaştırmıştır⁹³. Setbaşı'nın doğusunda Ermeni Mahallesi'nde deprem ve birkaç yıl sonrasında çıkan büyük yangında tahrip olan alan, fiziksel ve toplumsal değişimin yaşandığı yerlerdendir. Mahallelerde yaşayan etnik gruplar da değişmiş, caddeler yeni imajlar kazanmıştır. Vefik Paşa'nın uygulamaları halkın tepkilerine de yol açmıştır. Müslüman mezarlığındaki tahribatla birlikte, sokakların dizaynı için yıkılan

⁸⁹ Nevin Özkan - Fatih Demirhan, "Seyahatnameler Işığında Modernleşme Dönemi Bursası", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.322-323.

⁹⁰ B.O.A. Y.A.RES. 17-44, 1-2; İ.MMS. 71-3312; Y.EE. 10-4.

⁹¹ Beatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi", (çev. İsmail Yerguz), *Bir Masaldı Bursa*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s.105-106.

⁹² Saint-Laurent, a.g.m., s.107.

⁹³ Raif Kaplanoglu, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)*, Bursa, Avrasya Etnografya Yayınları, 2006, s.76.

ev ve dükkân sahiplerinin fazlaca öfkelenildiği Paşa, İstanbul'a kısa zamanda geri çağırılmıştır⁹⁴.

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'daki ilk döneminin mimari projesi Hükûmet Konağı'dır. Kentin doğusuna, dikdörtgen planlı ve üç katlı olarak inşa edilen konak oldukça sade bir görünüme sahiptir. Alt kat kadıya ait odalara üst kat da valiliği sırasında Ahmed Vefik Paşa'ya tahsis edilmiştir. Neoklasik üslupla süslenen bina Avrupalı tarzda ve o dönem yapılan diğer merkez yönetim binalarıyla aynı görünümündedir. İç kısım ve özellikle birinci katın planında geleneksel Osmanlı konaklarından esinlendiği görülmektedir⁹⁵.

Vefik Paşa'nın 1879-1882 yılları arasındaki valiliğine kadar şehirde yapımını tamamladığı dört mimari eser daha vardır; bir ortaokul, bir lise ve iki adet köşk. Valilik döneminde de büyük bayındırlık projelerine imza atan Paşa, sivil mimari anıtları ve özel vakıf binaları da inşa etmiştir. Hastane, tiyatro, belediye binası ve postane bunlardan en önemlileridir⁹⁶.

Kaplıcaları ziyaret eden turistler için yapılan oteller ve büyük depolar da bu dönemde hayata geçmiştir. Çekirge Caddesi'nin bir tarafında Bulgaristan muhacirleri için dümdüz sokaklarıyla dik planlı bir mahalle oluşturulmuştur. Ahmed Vefik Paşa, bir kanal projesi ile dağdan su indirilmesi ve şehrin sulama ağının oluşması, yeni hastane için de bir vakıf aracılığıyla su şirketi kurulması gibi projelere imza atmıştır.

Şehre kazandırılan yeni yapılardan olan hastanenin tam bir Avrupa köşk hastane modelini yansıttığını söylemek mümkündür. Tıp bilimindeki gelişmelerle birlikte hastane biçimleri de, tüm tarz ve neoklasik süslemeleriyle tanzimat süresince ülkeye taşınmıştır. Ancak burada dikkatleri çeken husus hastane için şehirde seçilen konumdur. Hastane yapımı için kent merkezinin seçilmesini bir Osmanlı geleneğine bağlamak ve Ahmed Vefik Paşa'nın geleneksel düşünce ile moderniteyi bağdaştırdığı sonucuna varmak kimi araştırmacılarca mümkündür. Nitekim Osmanlı geleneğinde önemli ve değerli yeni binaların merkezî ve önemli alanlarda yapılması söz konusudur⁹⁷.

Süslemeleriyle Fransız taşra tiyatrolarını andıran 1879'da inşa edilen tiyatro binası da şehirdeki Batı rüzgârını hissettiren yapılardandır. Yarı ahşap diğer yarı kargir olan bina, Hükûmet Konağı Caddesi'nin diğer tarafına yaptırılmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın döneminde

⁹⁴ Saint-Lourent, a.g.m., s.109.

⁹⁵ Saint-Lourent, a.g.m., s.111.

⁹⁶ Saint-Lourent, a.g.m., s.111.

⁹⁷ Saint-Lourent, a.g.m., s.113.

inşa edilen postane ve belediye binaları ise bütünüyle yeni işlevlere sahip, ama Osmanlı özelliklerini taşıyan binalardır. Belediye binasında yeni bir üslup da denenmiş, tuğlanın üzerini yalancı mermerle kaplama geleneğine rağmen bu binada pişmiş tuğla kullanılarak pencere alt ve üstlerine motifler eklenmiştir⁹⁸.

Bursa şehri, “*Neo-Osmanlı*” mimarlık kuramının sergilendiği yeni binalara ev sahipliği yapan ilk şehirlerdendir. Osmanlı geleneğindeki gibi tepe yahut yamaçlarda, şehrin hemen her yerinden görülebilmesi planlanarak inşa edilen yapıların tarz ve üslupları Avrupa kökenlidir. Yeni binaları farklı kılan bir diğer durum da dinî yapılardan ziyade sivil ve çağdaş bayındırlık binaları olmalarıdır⁹⁹.

Bursa şehrinde Batı esintilerinin görüldüğü bir başka alan da depremin zarar verdiği abidelerin restorasyonları olmuştur. Ulucami gibi şehrin en önemli yapılarından birkaçı depremin hemen akabinde başlatılan onarımlarla eski görünümlerine kavuştularsa da maddî bazı sebepler ve işgücü eksikliğinden ötürü uzun zaman hasarlı kalan yapılar da olmuştur. Bu yapıların tamiratlarına Ahmed Vefik Paşa döneminde bir ivme kazandırıldığı görülmektedir. Modern batı teknik ve tarzıyla Osmanlı geleneğini meczetmeyi ilke edinen Paşa, bunu başarabileceğine inandığı bir mimarla, Fransız mühendis Ritter’ın teklifiyle¹⁰⁰ Léon Parvillée ile irtibata geçmiştir. Léon Parvillée, Osmanlı mimarisini incelemek üzere Abdülaziz’in hizmetinde İstanbul’da çalışan bir mimardır ve Osmanlı geleneğini, süsleme ve inceliklerini kavradığı düşüncesiyle Bursa’daki onarımlarda başarılı olacağı düşünülmüştür¹⁰¹.

Léon Parvillée’nin Bursa’da özellikle Yeşil Camii restorasyonunda yaptığı çalışmalarla, o dönemde günümüze bir türlü çözülememiş bir problematiğin tam da ortasında yargılandığı görülmektedir. Restorasyonda dönemin en önemli isimlerinden olan Violet le Duc, restorasyon sahasında tarihsellikten ziyade çağdaş kullanımı önemseyen bir anlayışa sahiptir ve çalışmalarında büyük değişiklikler yapmaktan çekinmeyen bir restoratördür. Violet le Duc’a yakınlığıyla tanınan mimar Léon Parvillée’nin de bu anlayışa yakın olduğu gözlemlenmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, açıkça onun yaptıklarını “*nahoş*” bulunduğunu zikretmektedir. Özellikle sıvaları dökülen kısımların onarımında sonra yapılan badana için bu yorumu yapmıştır. Orijinali korumaya yönelik olmayan bu tutumu eleştirmiştir¹⁰².

⁹⁸ Saint-Lourent, a.g.m., s.115.

⁹⁹ Saint-Lourent, a.g.m., s.115.

¹⁰⁰ Aoki, a.g.m., s.95.

¹⁰¹ Saint-Lourent, a.g.m., s.115.

¹⁰² Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-805(1403-1451), İstanbul, BII, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1989, s.79.

C. ULAŞIM ALANINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Bursa 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar genellikle organik mahallelerden oluşmaktadır. Batı etkisiyle mahalle biçimi ızgara plan tipine kaymıştır. Cami merkezli etrafında zamanla büyüyen mahalle biçimi yerine, yola yakınlığı ve bağlantısı öncelenen ve bir bütün olarak tasarlanan mahalle tipleri ortaya çıktı¹⁰³. Bu plan tipi daha çok, yangın ve deprem gibi felâketler sonucunda hasar alan mahalleler ile göçmenlerin yerleştirileceği mahallelerde uygulanmıştır. Böylece şehirde organik mahalleler ile ızgara tipli mahalleler iç içe ve yan yana bir bütün oluşturmuştur¹⁰⁴.

19. yüzyıl öncesinde Bursa’da, sokaklar insanların ve binek hayvanların geçebileceği genişlikteydi ve çok fazla çıkmaz sokak bulunuyordu. Atlı arabaların kullanılmaya başlamasıyla sokakların genişletilmesi ihtiyacı doğmuştur. Sultan Abdülaziz’in 1861 Bursa ziyareti öncesi yol düzenleme çalışmaları yapılmış, Kaplıca-Çekirge yolu genişletilerek Kütahya yoluna kadar uzatılmıştır¹⁰⁵. Ahmed Vefik Paşa da şehirdeki ilk modernleştirme çalışmalarına yollardan başlamıştır. Hudâvendigâr eyaleti ile çevredeki Kütahya, Eskişehir, Yenişehir gibi büyük kentleri birbirine bağlayan yeni yollar açtırmıştır. Gemlik ve Mudanya yollarını genişletmiştir. Ulucami’nin güneyinden geçen doğu-batı doğrultulu Saray Caddesi düzenlenerek ismi Hükümet Caddesi olarak değiştirilmiştir¹⁰⁶. Deveciler Mezarlığı’nın ortasından geçen Gemlik Caddesi açılmış, Çekirge’yi merkeze bağlayan yol inşası tamamlanmıştır¹⁰⁷. Ayrıca ıslah edilmedikleri için özellikle ilkbahar aylarında kar sularının erimesiyle yataklarından taşan Gökdere, Kaplıkaya ve Nilüfer çayları yolları kaplayarak bataklıkların oluşmasına sebep olduğundan dere ve köprülerle de ilgilenilmesi gerekmiştir. Ahmed Vefik Paşa konuyla ilgilenilmesi için vakıflar ve eyalet meclisinin desteğini alarak öncelikle büyük ve merkezi olanlardan başlayarak bu konuda da çalışmalar yapmıştır¹⁰⁸.

Yeni bir kent merkezi inşası yerine yeni yol ağıyla merkeze ulaşımı kolaylaştıran, yeni anıtlarla eski anıtları bağdaştıran bir doku oluşturulmuştur. Gemlik Caddesi yeni yönetim merkezi olan Hükümet Konağı’na, Hükümet Caddesi de Konak’ı Ulucami’ye ve Bizans

¹⁰³ Erder, L. (1976), *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975* (Princeton University, Ph.D., 1976), Michigan: Xerox University Microfilms’den naklen Sevilay Kaygalak, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.189.

¹⁰⁴ Dostoğlu, “Modernleşme Dönemi’nde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, a.g.m., s.23.

¹⁰⁵ Abacı, a.g.m., s.178.

¹⁰⁶ Dostoğlu, a.g.m., s.21.

¹⁰⁷ Abacı, a.g.m., s.178.

¹⁰⁸ Emre Saticı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s.383-384.

Kalesi'ne bağlıyordu. Paris'te Houssmann'ın yapıtlarını iyi gözlemleyen Paşa, Bursa'da benzer bir ağ kurmuştur¹⁰⁹.

19. yüzyıl boyunca şehirde yol yapım ve inşa çalışmaları devam etmiştir. Vali Nazif Paşa döneminde Uludağ ve Mudanya yolları üzerinde genişletme çalışmaları ve Geçit Köprüsü'nün inşası söz konusu olmuştur. Vali Celaleddin Paşa döneminde Acemler-Karacabey arası, Ahmed Münir Paşa'nın valiliği sırasında da Maksem Caddesi hizmete açılmıştır. 20. yüzyılın hemen başlarındaki kent planında ise kuzey-güney, doğu-batı yönlerinde birbirini kesen yollar Bursa'nın organik kent dokusunu parçalamıştır. Kent içi ulaşım kolaylaştıran bu yollar evler ve sokaklar arasında da bir geçişlilik imkânı sağlamıştır¹¹⁰.

Hamidiye Caddesi¹¹¹, Mecidiye Caddesi¹¹² ve Altıparmak Caddesi Reşid Mümtaz Paşa'nın 1903-1906 yılları arasında valilik yaptığı dönemde açılan caddelerdendir¹¹³. 19. yüzyılda çeşitli sebeplerle hazırlanan haritalar karşılaştırıldığında şehirde mekânsal gelişimle ilgili, mahallelerin genişlemesi ile şehrin daha geniş bir alana yayıldığı, geniş ve düz çizgilerle gösterilen caddelerin şehri bölümlere ayırdığı ve bu bölümlerin geometrik bir yapıya bürünmüş oldukları dikkatleri çeken değişimlerdir¹¹⁴.

19. yüzyılda genel olarak Osmanlı'da yaşanan hareketlilik Bursa'ya da yansımış, iç ve dış ticarete yaşanan gelişmelere paralel olarak şehirde bir dönüşüm ve yenilenme de yaşanmıştır. Özellikle ipek ticaretinin akış merkezi olan Bursa, hammaddenin Fransa'ya gönderildiği Mudanya limanı ile bağlantı konusunda ilerleme katetmiştir¹¹⁵. Nüfusun göçlerle de artması şehirde doğal bir büyüme meydana getirmiştir. Ayrıca Bursa kaplıca sularının şifası meşhur olduğundan turist de çeken bir şehirdir. İnsanların şehre ulaşmasını kolaylaştıracak yol yapım çalışmalarında da tüm bu nedenlere bağlı olarak hızlı bir gelişme görülmektedir¹¹⁶. Şehir içinde araba kullanımı ile karayolu çalışmaları başlamış, sokakların dizaynı fayton¹¹⁷ ve londonlardan¹¹⁸ sonra göçmenlerin getirdikleri arabalar, yük taşımacılığında yaygınlaşan araba kullanımı gibi süreçlerle daha da hızlanmıştır¹¹⁹.

¹⁰⁹ Saint-Lourent, a.g.m., s.109.

¹¹⁰ Abacı, a.g.m., s.179.

¹¹¹ Bugünkü Cumhuriyet Caddesi.

¹¹² Bugünkü Fevzi Çakmak Caddesi.

¹¹³ Nilüfer Alkan Günay, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Ulaşımındaki Gelişmeler", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.253.

¹¹⁴ Kaygalak, a.g.t., s.196.

¹¹⁵ Günay, a.g.m., s.254.

¹¹⁶ Günaydın-Kaplıoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000, s.175.

¹¹⁷ Körüklü, dört tekerlekli, açık bir binek arabası.

Bursa-Mudanya demiryolu hattı daha çok ipek ipliği hammaddesini Mudanya limanından ihracında kolaylık sağlaması için modernleşme sürecinde görülen gelişmelerdendir. Anadolu demiryolu hattına fizikî olarak uyumlu olmaması sebebiyle bağlanamayan hat, Cumhuriyet devrinde de bir süre kullanılmış fakat bu kez de ekonomik olmadığı gerekçesiyle tamamen kaldırılmıştır¹²⁰.

D. GÖÇLERİN BURSA KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından İstanbul, İzmir gibi büyük liman kentlerinde yaşanan yoğun göçler kadar olmasa da, Bursa göçmenlerin rağbet ettiği şehirler arasındadır. Salnamelerde göçmenler ve yerleştirildikleri semtler hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır¹²¹. Savaştan sonra yaşanan nüfus artışı beraberinde bir yerleşim sorununu da getirmiştir. Bu sorunun çözümünde Ahmed Vefik Paşa'nın hazırlattığı harita kullanılarak, göçmenlerin müsait mahallelere yerleştirilmeleri sağlanmıştır¹²².

Göçmenlerin kent dokusunda meydana getirdikleri değişiklikler inşa edilen evlerde rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Göçmenler inşaat tekniklerini ve süsleme biçimlerini de beraberlerinde getirmiş ve Bursa'da inşa ettikleri evlerinde uygulamışlardır. 19. yüzyıl Bursa evlerinde geleneksel geniş çaplı klasik tip, iki üç katlı ahşap Rumeli tipi ve Kuzey Yunanistan'a özgü daha dekoratif ev tiplerini görmek mümkündür¹²³.

E. HANLAR BÖLGESİNİN 19. YÜZYILDAKİ DEĞİŞİMİ

En başta kentin dışında çarşı merkezli bir yapı grubu olarak inşa ve tasavvur edilen Hanlar Bölgesi kısa sürede sosyal hayatın merkezi ve kent kimliğinin önemli bir parçası konumuna gelmiştir. Etrafında oluşan çarşı ve pazar üniteleriyle 16. yüzyıla gelindiğinde

¹¹⁸ Dört tekerlekli üstü açılır kapanır bir at arabası türü.

¹¹⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğunda On Dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağımı Yakalayan Osmanlı* (ed. E.İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İstanbul, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1995, s.423-425.

¹²⁰ Selen Durak, "Bursa-Mudanya Demiryolu Hattı ve İstasyon Binaları", *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2007, s.200.

¹²¹ Hudâvendigâr Salnamesi, 1303, s.79-80.

¹²² Kazım Baykal, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Bursa, Üç Kardeşler Matbaası, 1976, s.36.

¹²³ Beatrice Saint Lourent, *Ottomanization and Modernization The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard University, 1989'den naklen Fulya Düvenci Karakoç, "Bursa'da Sosyal ve Kültürel Yaşam", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.209-210.

bölge gelişimini tamamlamıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda köklü bir değişim yaşamadan konumunu korumuştur¹²⁴.

19. yüzyılda sosyal kültürel ekonomik vb. alanlarda görülen değişim ve Batı esintisi Hanlar bölgesinde görülen yeni ticaret yapılarıyla kendini burada da hissettirmiştir. Şehirdeki planlamanın kapsamlı ve bütüncül olduğunu söylemek mümkün değildir. Valiler devletin yönetme yetkisini kullanarak şehirde bazı planlamalara gitmiştir. Kentin fiziksel yapısına yapılan müdahaleleri de çizdirilen haritalar üzerinden takip etmek mümkündür.

Geleneksel çarşı çevresinde yer bulan bankalar, yeni iş hanları, büro ve fabrikalar değişimin simgeleri olmuştur. Geleneksel kent yapısında daha geniş bir alana yayılan hanlar 19. yüzyıl kent planları çerçevesinde küçük bir alana sıkıştırılmıştır. Değişen ulaşım ağı sonucunda hanlar bölgesi avantaj kazanmışsa da pek çok çarşı birimi, anıtsal yapı yol yapım çalışmaları esnasında yıkılmıştır. Ticaret yapıları olarak sayılabilecek han, çarşı, bedesten ve arastalardan ancak 18 tanesi kalmış 13 anıtsal yapı bu dönemde yıkılmıştır¹²⁵.

Tahtakale Hanı Atatürk Caddesi'nin güneyinde, Bali Bey Hanı da Cemal Nadir Caddesi'nin batısında yer almıştır. Yeni Tahtakale ve Kanberler gibi sınırların dışında kalan pek çok han olmuştur. Kapan Han yol yapımı için bir bölümü yıkılmak zorunda kalınanlar içerisinde yer almaktadır. Tahıl Han, Pirinç Han, Eski Yeni Han, Karacabey Hanı ve Perşembe Hamamı da zarar görmüştür. İpek Han'ın bir kısmı Maksem'den Şhreküstü'ne inen Mecidiye Caddesi'ni açma çalışmaları sırasında yıkılmış, 1958'de yaşanan yangın felaketinden sonra ancak yenilenebilmiştir. Mudanya ve Kepezler Hanları Mecidiye Caddesi'nin kuzeyinde sağlam kalmıştır. Haşim İşcan Caddesi'nin açılması sırasında da Kepezler Hanı yıkılmıştır¹²⁶.

Bursa şehrinin kuruluşundan itibaren zaman zaman kentte yeni merkezî noktalar oluşmuşsa da ticaretin ve ekonominin merkezi daima Hanlar Bölgesi olmuştur. Suphi Bey'in haritasından da rahatlıkla gözlemlenebileceği üzere sanayi kuruluşları Gökdere ve Cilimboz dereleri arasında bulunmuş ve Bursa tek ticaret merkezli görüntüsünü 1862 yılına kadar korumuştur. Tanzimatla birlikte ülkenin her alanında yaşanan değişim Bursa'nın da modern kamusal mekânlarla ve yeni ticaret yapılarıyla biçimlenmesinde etkili olmuştur. Hanlar

¹²⁴ Özlem Köprülü Bağbancı, "Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreçleri", *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2007, s.310.

¹²⁵ Bağbancı, a.g.m., s. 312.

¹²⁶ Bağbancı, a.g.m., s. 312.

Bölgesi de taşıdığı tarihî ve kültürel potansiyel itibarıyla önemli ve kaybedilmemesi gereken bir değerdir¹²⁷.

¹²⁷ Bağbancı, a.g.m., s. 314-315.

SONUÇ

Bursa şehri, 1855 yılında kısa aralıklı iki büyük deprem felaketi yaşamıştır. Sarsıntılar uzun zaman devam etmiş hasarlı yapılardan bir kısmı da sonraki sarsıntılarda yıkılmıştır. Şehirde hasar almayan konut ve camiler sayılıdır. İşyeri ve dükkânlar, dergâhlar, hamamlar ve hanlar gibi pek çok yapı birimi yıkılmış, ayakta kalanlara da girip çıkmaya uzunca bir süre cesaret edilememiştir. Ulucami, Orhan Gazi ve Osman Gazi Türbeleri, Yıldırım Külliyesi, Yeşil Cami ve türbesi gibi Bursa'nın "âsâr-ı cesîmesi" olarak nitelenen yapılar, Setbaşı Köprüsü gibi mahalleler arası geçişi sağlayan en önemli köprüler, alışverişin merkezi İpek Han, Pirinç Han ve daha onlarcası hasar almış, kullanılamaz hale gelmiştir.

Yaşanan can kaybıyla ilgili zikredilen rakamlar 300 ile 6000 arasındadır. Resmî olarak ölenlerin bir listesi tutulmadığından net bir sayı vermek mümkün değildir. Bursa halkı felaketi kıyamet kadar sarsıcı tanımlamış, maddî açıdan toparlanmakta da son derece zorlanmıştır. Depremden yıllar sonra Bursa'yı ziyaret eden seyyahların verdikleri bilgilere göre şehir enkaz yığınları, yıkık binaları ve minareleri ile yaşanan felaketin izlerini üzerinde taşımaktadır.

Devlet eliyle ve bazı özel girişimler sonucunda halka nakdî yardımlar yapılmış, açıkta kalanlar için çadırlar dağıtılmış, İstanbul'a ya da başka bir şehre gitmek isteyenlere kolaylık sağlanmış, askerlik ve vergi konusunda bir süreliğine imtiyaz uygulanmıştır. Şehirde hasar alan ve yıkılan binaların tespit edilmesi, tamiratına öncelik verilmesi gereken yapıların belirlenmesi ve bu işlemlerle görevlendirilecek memur, mühendis, kalfa ve dülger gibi işgücünün tahsis edilmesi gibi hususlarda çalışmalar ivedilikle başlatılmıştır. Yıkılan bina enkazları kaldırılarak, cadde ve sokakların açılması, yapılacak tamirler için ihtiyaç duyulan malzemenin ve işçilerin nakilleri konusunda da gayret gösterilmiştir. Vakıflar aracılığıyla yaşıatılan yardımlaşma ve dayanışma kültürü yaşanan afet sonrası Bursa'nın kalkınmasında etkin rol oynamıştır.

Bursa için son derece önemli olan Ulucami'nin tamiratıyla başlayan şehrin yeniden inşası faaliyetleri, hasar alan çok fazla yapı olması sebebiyle uzunca bir zaman almıştır. Tanzimat sonrasında yaygınlaşan Batılılaşma Bursa'da da hissedilmiştir. Merkez yönetim, Avrupa'da eğitim görmüş, Batı mimari üslubunu ve şehir planlama stilini özümsemiş olan Ahmet Vefik Paşa aracılığıyla reformların denenmesi ve şehrin kalkındırılmasını uygun görmüştür. Bursa, yıkılan binaların kaldırılması ve Batılı kamu binalarının inşasıyla yeni bir

kimlik kazanmıştır. Şehirde yönetim ve ticaret merkezlerinde değişiklikler olmuş, özellikle göçmenlerin yerleştirilmelerinde yeni mahalleler kurularak farklı bir politika izlenmiştir.

Deprem ülkemizde güncelliğini daima koruyan bir doğal afettir. Bu güncelliğin de etkisiyle eski deprem araştırmalarının, yeni felaketlerde alınacak tedbirler ve afet yönetimi gibi hususlarda önemli rol oynayacağı kanaatindeyiz.

1855 Depremi hakkında yapılan çalışmaların bir kısmında, 17 Ağustos 1999'da başta Kocaeli olmak üzere İstanbul, Sakarya, Bursa ve civardaki diğer şehirlerde de hissedilen, şahsen benim de çocuk yaşlarda Kocaeli'de ikametim sırasında yaşamış olduğum Gölcük Depremi'ne atıflar yapılmıştır. Böyle büyüklükte bir felaketin en son ne zaman yaşandığı sorusu araştırmacıları bir buçuk asır geriye götürmüştür. Büyük bir yıkıma ve can kaybına yol açan iki deprem arasında kurulan bağlantı, büyüklerinden duydukları "Küçük Kıyameti" Bursalılara yeniden anımsatmış ve ilgi çeken bir konu haline getirmiştir.

Türkiye coğrafyası geneli fay hatları ihtiva ettiğinden depremle yaşamayı öğrenmek durumundayız. Bu anlamda en önemli hususlar, deprem konusunda çok daha bilinçli bir nesil yetiştirmek, toplumun güvenliği, yapıların sağlamlığı, afet yönetimi gibi hususlarda bağlayıcı birtakım kurallar geliştirmektir. "İbret alma" geleneği bizim kültürümüze yerleşmiş önemli bir eğitim metodudur. Geçmiş depremlerde yaşananlar, kayıplar, ihmaller ve pişmanlıklar toplumun her kesimine uygun düzeylerde aktarıldığında olumlu sonuçlar alınacağı muhakkaktır. Resmî kurumlarda alınacak tedbirlerden başlayarak, müteahhitler, mühendisler, mimarlar ve ve tüm inşaat çalışanlarında oluşacak bilinç pek çok hayatı ve binayı kurtaracaktır. Tezimizin sosyolojik açıdan bu anlamda faydalı olabileceği kanaatindeyiz.

Yıkılan bir şehrin yeniden inşası ve restorasyon konusunda günümüzde hala uzmanların anlayamadığı bazı hususlar bulunmaktadır. Restorasyonda eskiyi aynen muhafaza etmek mi yoksa günümüz koşullarında kullanılabilir boyuta getirmek mi sorusuyla karmaşıklaşan bir restorasyon algısı olduğu bilinmektedir. Bu anlamda yıkılan pek çok eser ve onların onarımları günümüz çalışmalarına ışık tutabilir. Çalışmamız içerisinde aktardığımız konulardan, onarımlarda izlenen yol, Osmanlı dönemi tamir prosedürü, Bursa'da yıkılan hanlar ve yerlerine yapılan geniş caddeler, eski eserleri korumanın yolu ve yöntemleri günümüz şehir plancıları için faydalı olacaktır.

Tezimizin ana kaynağını teşkil eden arşiv metinleri son derece önemlidir. Çalışmamızın bu anlamda, arşiv dilini tanıma ve anlama hususunda genel olarak arşiv

metinleri üzerinden yapılacak çalışmalara, Bursa Şehir tarihi araştırmalarına ve tarihsel depremler konusunda yürütülecek araştırmalara katkı sağlamasını ummaktayız.

Deprem kuşağında yer alan ülkemiz tarih boyunca benzer afetler yaşamıştır. Benzer çalışmaların deprem geçiren diğer Şehirler için de yapılması mukayese imkânı tanıyabilir. Deprem ncesi alınan tedbirler, sonrasında yardım faaliyetleri ve afet yönetimi, imar planları ve inşaat izinleri gibi hususlarda yapılan çalışmaların mukayesesıyla, olumlu ve olumsuz sonuçlar karşılıklı olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- A.)MKT.MVL. 73-39
A.)MKT.DV. 109-61
A.)MKT.DV. 126-76
A.)MKT.MHM.70-48
A.)MKT.MHM. 123-38
A.)MKT.MHM. 125-27
A.)MKT.MHM. 127-10
A.)MKT.MHM. 127-7
A.)MKT.MHM. 133-62
A.)MKT.MHM. 141-75
A.)MKT.MHM. 146-60
A.)MKT.MHM. 150-69
A.)MKT.MHM. 157-25
A.)MKT.MHM. 157-25
A.)MKT.MHM. 166-79
A.)MKT.MHM. 167-21
A.)MKT.MHM. 167-9
A.)MKT.MHM. 286-24
A.)MKT.MHM. 288-35
A.)MKT.MHM. 305-78
A.)MKT.MHM. 305-78
A.)MKT.MHM. 414-89
A.)MKT.MHM. 69-73
A.)MKT.MHM. 75-54
A.)MKT.MHM. 76-49
A.)MKT.MHM. 89-79
A.)MKT.MHM. 97-41
A.)MKT.MHM. 138-57
A.)MKT.MVL. 100-93
A.)MKT.MVL. 112-59
A.)MKT.MVL. 112-59
A.)MKT.MVL. 112-73
A.)MKT.MVL. 69-3
A.)MKT.MVL. 69-3
A.)MKT.MVL. 71-70
- A.)MKT.MVL. 73-39
A.)MKT.MVL. 74-29
A.)MKT.MVL. 74-29
A.)MKT.MVL. 75-39
A.)MKT.MVL. 76-73
A.)MKT.MVL. 78-27
A.)MKT.MVL. 78-51
A.)MKT.MVL. 81-55
A.)MKT.MVL. 87-79
A.)MKT.MVL. 96-37
A.)MKT.NZD. 141-69
A.)MKT.NZD. 156-25
A.)MKT.NZD. 156-25
A.)MKT.NZD. 158-10
A.)MKT.NZD. 158-59
A.)MKT.NZD. 160-65
A.)MKT.NZD. 161-10
A.)MKT.NZD. 161-62
A.)MKT.NZD. 166-25
A.)MKT.NZD. 166-40
A.)MKT.NZD. 176-91
A.)MKT.NZD. 179-47
A.)MKT.NZD. 180-97
A.)MKT.NZD. 244-41
A.)MKT.NZD. 256-83
A.)MKT.NZD. 286-60
A.)MKT.NZD. 287-93
A.)MKT.NZD. 289-20
A.)MKT.NZD. 291-39
A.)MKT.NZD. 154-4
A.)MKT.NZD. 157-45
A.)MKT.NZD. 141-69
A.)MKT.NZD. 144-69
A.)MKT.NZD. 144-56
A.)MKT.NZD. 145-47
- A.)MKT.NZD. 145-58
A.)MKT.NZD. 145-66
A.)MKT.NZD. 145-97
A.)MKT.NZD. 145-98
A.)MKT.NZD. 146-32
A.)MKT.NZD. 147-32
A.)MKT.NZD. 148-48
A.)MKT.NZD. 148-68
A.)MKT.NZD. 149-42
A.)MKT.NZD. 151-23
A.)MKT.NZD. 151-45
A.)MKT.NZD. 152-23
A.)MKT.NZD. 154-4
A.)MKT.NZD. 154-6
A.)MKT.NZD. 154-77
A.)MKT.NZD. 154-78
A.)MKT.NZD. 155-71
A.)MKT.NZD. 157-99
A.)MKT.NZD. 180-97
A.)MKT.NZD. 241-98
A.)MKT.NZD. 147-8
A.)MKT.UM. 225-51
A.)MKT.UM. 231- 29
A.)MKT.UM. 261-50
A.)MKT.UM. 270-44
A.)MKT.UM. 289-60
A.)MKT.UM. 290-97
A.)MKT.UM. 307-50
A.)MKT.UM. 328-8
A.)MKT.UM. 340-44
A.)MKT.UM. 354-26
A.)MKT.UM. 374-61
A.)MKT.UM. 193-94
A.)MKT.UM 198-35
A.)MKT.UM. 201-33

A.}MKT.UM. 201-5	İ.DH.333-21778	İ.MVL. 426- 18711
A.}MKT.UM. 232-13	İ.DH. 353-23299	İ.MVL. 434-19147
A.}MKT.UM. 216-19	İ.DH. 401-26532	İ.MVL. 340-14694
A.}MKT.UM. 237-27	İ.DH. 429-28401	İ.MVL. 341-14722
A.}AMD. 54-79	İ.DH. 540-37565	İ.MVL. 344-14903
A.}AMD. 65-43	İ.DH. 319-20667	İ.MVL. 388-16940
A.}M...16-37	İ.DH. 328-21413	İ.MVL. 401-17437
EV.d 16288	İ.DH. 333-21778	İ.MVL. 408-17729
EV.d. 15614	İ.DH. 405-26830	MVL. 163-94
EV.d..10101	İ.DH. 420-27814	MVL. 166-6
EV.d... 0 – 15785	İ.DH. 428-28362	MVL. 173-79
EV.d... 22596	İ.DH. 319-20667	MVL. 288-46
Ev.d...15614	İ.MMS. 71-3312	MVL. 317-24
Ev.d...16830	İ.MVL. 00332-14264	MVL. 350-59
EV.d...25117	İ.MVL. 317-13398	MVL. 355-4
EV.d...32540.	İ.MVL. 321-13664	MVL. 380-63
EV.d...40376	İ.MVL. 327-13991	MVL. 577-10
HR.MKT. 107-66	İ.MVL. 332-14251	MVL. 578-69
HR.MKT. 105-99	İ.MVL. 337-14563	MVL. 580-77
HR.MKT. 95-34	İ.MVL. 340-14694	MVL. 590-7
İ.MTZ.(05) 17-635	İ.MVL. 341-14722	MVL. 592-56
İ.DH. 316-20363	İ.MVL. 344-14903	MVL. 595-37
İ.DH. 322-20930	İ.MVL. 347-15066	MVL. 597-58
İ.DH. 354-23388	İ.MVL. 356- 15568	MVL. 621-38
İ.DH. 359-23710	İ.MVL. 360-15790	MVL. 593-19
İ.DH. 405-26830	İ.MVL. 369-16197	MVL. 594-63
İ.DH. 442-29178	İ.MVL. 371-16314	PLK.p. 3443
İ.DH. 548-38173	İ.MVL. 388-16940	Y.A.RES. 17-44
İ.DH. 627-43608	İ.MVL. 401-17437	Y.EE. 10-4
İ.DH. 316-20363	İ.MVL. 423-18553	Y.EE. 42-95

BURSA ŞER'İYYE SİCİLLERİ

A11, A19, A58, A94, A97, B372, C11, C53, C54, C103, C109, C112, C113, C116, C130
C132

ESERLER - MAKALELER

AHMED Cevdet Paşa, *Tezakir-i Cevdet*, C.I, (haz. Cavid Baysun), Ankara, 1953.

- AKAR Tuba, “Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması”, *Vakıflar Dergisi*, S.33, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s.89-110.
- AKGÜNDÜZ Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- AKIN Lemi, “İlk Müstakil Deprem Kitabı: Risale-i Zelzele”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2011, C.44, S.44, s.1-82.
- AKYÜZ Vecdi, “Kutsal Metinlerimizde Vakıf Referansları”, *Geçmişten Geleceğe Vakıf Medeniyeti Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, Ankara, 2006, s.20-25.
- AOKI Miyuki, “1855 Bursa Depremi Sonrası Onarımı ve Leon Parvillee”, *Bursa Defteri*, Bursa, 1999, s.94-96.
- ARSLANTAŞ Nuh, “II. Abdülhamid Zamanında Kaleme Alınan Bir Deprem Risalesi: Resul Mestî Efendi'nin Siper-i Zelzelesi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33(2007/2), s.129-168.
- AŞIKPAŞAZÂDE, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Ali Bey Neşri, İstanbul, 1332.
- ATAMAN Sedat, *Çekirge Kaplıcaları*, Emek Basımevi, Bursa, 1938.
- ATEŞ İbrahim, “Vakıf Eserlerinin Onarım ve Restorasyonu ile İlgili Vakfiye Şartlarına Genel Bir Bakış”, *Vakıflar Dergisi*, S.23, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s.161-176.
- AYTAÇ Ahmet, “Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, Konya, 2015, s.1-11.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-850(1403-1451)*, B.II, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1989.
- BAĞBANCİ Özlem Köprülü, “Bursa Hanlar Bölgesinin Değişim Süreçleri”, *Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2007, s.309-320.
- BAKIRER Ömür, “Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması”, *Vakıflar Dergisi*, S.10, PYS Vakıf Sistemi Matbaası, Ankara, 2006, s.113-126.
- BAŞBAKANLIK *Osmanlı Arşivi Rehberi*, (Proje Yöneticisi Yusuf Sarımay), İstanbul, Başbakanlık Basımevi, 2010.
- BAYKAL Kazım, “1854 Zelzelesi ve Tahribatı”, *Bursa Halkevi Dergisi*, S.83, Bursa, 1947, s.84-85.
- BAYKAL Kazım, *Tarihte Bursa Yangınları*, Emek Basımevi, Bursa, 1948.
- BAYKAL Kazım, *2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi*, Üç Kardeşler Matbaası, Bursa, 1976.
- BERNARD K.A., *Bursa Banyoları*, (çev. Rıza Ruşen Yücer), Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

- BOSTAN Neslihan, *Mahkeme Sicillerine Göre 19.Yüzyıl İlk Çeyreğinde Bursa'daki Dinî Yapıların Onarımları*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2009.
- CERİDE-i Havâdis, S:725, 726, 727, 728, 730, 731
- ÇETİNASLAN Mustafa, “Bursa Ulu Camii Hünkâr Mahfili”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.25, Ordu, basım yılı yok, s.189-200.
- ÇİFT Salih, “Bursa’da Bir Mısırî Dergâhı ve Son Postnişîni: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XIII, S.2, Bursa, 2004, s.197-214.
- DANIŞMEND İsmail Hami, “Hayrullah Efendi’nin Gördüğü Üç Bursa”, *Bir Masaldı Bursa*, (haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.317-327.
- DEDE Rahmi, *Bursa Tarihi Kapalı Çarşı’da Kentsel Dış Mekan Organizasyonu Açısından Analitik Bir İnceleme*, U.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Sözlük*, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2007.
- DOĞAN Yadigar, “Bursa ve Yöresinin Jeolojik-Jeomorfolojik Yapısının Depremselliği Üzerine Bir Araştırma”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.5-60.
- DOĞANCI Kamil, “Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (M.S.4.Yüzyıla Kadar)”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.61-66.
- DOSTOĞLU Neslihan, “Modernleşme Dönemi’nde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.11-30.
- DOSTOĞLU TÜRKÜN Neslihan, “Tarihteki Depremlerin Bursa Kenti Üzerindeki Etkileri”, *Güney Marmara Mimarlık*, Bursa, TMMOB Mimarlar Odası Bursa Şubesi, Ekim 1999, S.5, s.28-31.
- DOSTOĞLU TÜRKÜN Neslihan *Osmanlı Döneminde Bursa - 19. Yüzyıl Ortalarından 20.yy’a Bursa Fotoğrafları*, C.I, AKMED Yayınları, İstanbul, 2001.
- DÖRTOK ABACI Zeynep, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)”, *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.11, Bursa, 2006/2, s.159-171.
- DÖRTOK ABACI Zeynep, “Bursa’nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19. Yüzyıl)”, *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2007, s.165-182.
- DÖRTOK ABACI Zeynep, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, 2005.
- DURAK Selen, “Bursa-Mudanya Demiryolu Hattı ve İstasyon Binaları”, *Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2007, s.197-226.

- EDİZ Özgür - GÜRSAKAL Necmi, “Bursa Çarşı Makroformundaki Saçılmanın Fraktal Boyut ile Belirlenmesi”, *U.Ü. Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.15, S.2, 2010, s.101-107.
- ELİÇOK Ayşegül Keleş, “Bursa Tarihi Ticaret Merkezinde 16.Yüzyıldan Günümüze Ticari Fonksiyonların Değişimi”, *TMMOB Şehir Plancıları Odası*, Planlama 24(3), 2014, s.173-181.
- ERDEM Gülin, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-6 ile 1328h/1910-1)*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, 2001.
- EREN Fikret, “Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.195-201.
- ERGENÇ Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- ERGİN Osman Nuri, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- ERŞAHİN Seyfettin, “Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler Üzerine”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s.27-45.
- ERTUĞ Zeynep Tarım, “İmaret”, *DİA*, İstanbul, Diyanet Vakfı Neşriyat, C.XXII, 2000, s.219-220.
- GABRIEL Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, C.I, (haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil), Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA, *Anılar; Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, C.I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÖKMENZÂDE Hacı Çelebi, *İşaretnüma*, 1276 (M.E.B. Ankara Genel Kitaplık, 1314-05)
- GÜNAY Nilüfer Alkan, “Modernleşme Dönemi Bursa’ında Ulaşımındaki Gelişmeler”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.251-269.
- GÜNAYDIN Nurşen - KAPLANOĞLU Raif, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa, Şubat 2000.
- GÜRSAKAL Gürsu, “Modernleşme Bursa’ında Nüfus Hareketleri”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu Kitabı*, (edt. Cafer Çiftçi), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2009, s.271-290.
- HAYRULLAH Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, çev. Belkıs Altuniş Gürsoy, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- HIZLI Mefail, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa Tamir ve Restorasyonları”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.V, S.5, Bursa, 1993, s.219-232.

- HIZLI Mefail, “Osmanlı Vakıf Sisteminde ‘Rakabe’ “, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VI, S.6, Bursa, 1994, s.53-70.
- HIZLI Mefail, “Selatîn İmareti”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.X, S.1, 2001, s.33-62.
- HOCA Saadeddin Efendi, *Tâcu't-Tevârih*, C.I, İstanbul, 1279.
- HUDÂVENDİGÂR Salnamesi* 1303, 14. Defa, Bursa 1304.
- YILMAZ İbrahim - DİKMEN Ümit, “Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım ve Onay Süreci”, 23. *Uluslararası Yapı & Yaşam Kongresi Bildiriler*, Bursa, 2011, s.36-61.
- İNTEPE Nazım, *Dibace*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2009.
- KAPLANOĞLU Raif, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yayınları, Bursa, 2006.
- KARA Mustafa, “Mabet Psikolojisi ve Ulucami”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, (ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli), Kayhan Matbacılık, Bursa, 2009, s.81-94.
- KARACABEY Salih, “Muhteva, Sıhhat ve Mesajları Açısından Bursa Ulucami’de Yer Alan Hadisler”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XX, S.2, 2011, 97-125.
- KARACABEY Salih, “Hz. Peygamberin Hayatında Sosyal Dayanışma”, *Bursa'dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti ve Sempozyumu*, Bursa 2012.
- KARAKOÇ DÜVENCİ Fulya, “Yirminci Yüzyıla Giren Bursa’da Sosyal ve Kültürel Yaşam”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.201-233
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu, 1943.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Kaleminden 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültür Dergisi*, S.15, Bursa, 2006, s.3-5.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü Olarak Kurulan Mevlid Vakıfları”, *İstem*, S.11, 2008, s.47-77.
- KARATAŞ Ali İhsan, *Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa, 2015.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- KAYGALAK Sevilay, *Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa 1840-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006.
- KAZICI Ziya, *İslâmi ve Sosyal Açısından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985.
- KEPECİOĞLU Kamil, *Bursa Kütüğü*, (haz. H.Algül ve diğ.), C.I, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010.
- KESKİN Yusuf Ziya, “İslâm’da Vakıf ve Toplum Açısından Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Şanlıurfa, 1996, s.181-192.

- KILIÇ Şahin, “5-15. Yüzyıl Bursa ve Çevresi Bizans Dönemi Depremleri”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.67-70.
- KOÇ Yunus, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *Bilig*, S.65, Bahar 2013, s.177-202.
- KULA Naci, “Deprem ve Kıyamet Benzetmesi”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, C.IX, Bursa, 2000, s.351-360.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Ankara, Erek Matbaası (3.Baskı), 2013.
- LAURENT Beatrice Saint, “Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa’nın Yeniden Biçimlendirilişi”, (çev. İsmail Yerguz), *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.105-117.
- MADRAN Emre, “16. Yüzyılda Osmanlı Devlet’inde Restorasyon Etkinlikleri”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1996, s.125-130.
- MECMUA-i Ebuzziya, “Zelzele ve Zelâzil-i Meşhûre”, C.II, S.17, 5 Nisan 1881.
- MEHMED Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara, 1987.
- MEHMET ZİYA, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*, (haz. Mehmet Fatih Birgül-Levent Ali Çanaklı), Hece Yayınları, Ankara, 2008.
- MOLTKE F.V. Helmuth, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- OĞUZOĞLU Yusuf, “Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Defteri*, S.4, Bursa, Aralık, 1999, s.72-79.
- ORUÇOĞLU İlhami, “Bir İngiliz Konsolosunun Gözüyle 1855 Bursa Depremi”, *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S.15, Bursa, 2006, s.6-7.
- ÖCAL Nevzat, *Türkiye’nin Sismisitesi ve Zelzele Coğrafyası 1850-1960 Yılları için Türkiye Zelzele Kataloğu*, İstanbul, Sismoloji Yayınları, 1968.
- ÖCALAN Hasan Basri, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Bursa Depremleri”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.77-80.
- ÖZCAN Besim, “Bursa Depremleri (2 Mart,12 Nisan 1855)”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.5, Erzurum, 1999, s.73-118.
- ÖZCAN Besim, “1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri Giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, S.2, Ankara, 2001, s.719-725.
- ÖZKAN Nevin - DEMİRHAN Fatih, “Seyahatnameler Işığında Modernleşme Dönemi Bursası”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı*, (ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009, s.315-356.
- ÖZTÜRK Hülya, “Charles Ambroise Bernard’ın (1808-1844) Kaplıca Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmangazi Tıp Dergisi*, 37 (2), Eskişehir, Mayıs 2015, s.1-8.

- ÖZTÜRK Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.X, Ankara, 2002.
- ÖZTÜRK Nazif, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, *Vakıflar Dergisi*, S.21, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.23-76.
- ÖZÜKAN Bülent, “Dünyada ve Türkiye’de Depremler, Yeryüzü ve Deprem Oluşumundan Günümüze Yeryüzünün Hikayesi”, *Boyut Bilim Kitapları*, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 2002, s.30-47.
- PAMUKCIYAN Kevork, “Ermenice Yazma Bir Kaynağa Göre: Bursa’nın 1855 Yılı Büyük Depremi”, *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C.VI, S.31, İstanbul, Temmuz 1986, s.21-15.
- SAKİN Orhan, *Tarihsel Kaynaklara Göre İstanbul Depremleri*, İstanbul, Ecem Ofset, 2002.
- SATICI Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- SELİMOĞLU İsmail, “20. YY’da Bursa ve Civarında Meydana Gelen Depremler”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.89-92.
- SEVİM Sezai, “Bursa Depremleri (1400-1600)”, *Bursa Yöresinin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (ed. Nurcan Abacı), Bursa, U.Ü. Basımevi, 2001, s.71-76.
- SİNGER Amy, “İmarethaneler”, (çev. Alim Yılmaz), *Türkler Ansiklopedisi*, C.X, Ankara, 2002.
- ŞAHİNER Atilla, *Ahmet Vefik Paşa’nın Tarih Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.
- ŞÜKRULLAH, *Behçetü’ t-Tevârih*, çev. Nihal Atsız, İstanbul, 1939.
- TEBER Ömer Faruk, “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C.IV, S.12, Ankara, 2002, s.197-205.
- TEKELİ İlhan - İLKİN Selim, “Osmanlı İmparatorluğunda On Dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler”, *Çağını Yakalayan Osmanlı* (ed. E. İhsanoğlu-Mustafa Kaçar), İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1995, s.395-440.
- TUNA Atilla, *Bursa Yeni Kaplıca*, İstanbul, 1948.
- TÜRKCAN Ergun, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında: Bursa”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S.24, Ankara, 1995, s.34-39.
- UTKUCU Murat - BUDAKOĞLU Emrah - DURMUŞ Hatice, “Marmara Bölgesinde (KB Türkiye) Depremsellik ve Deprem Tahlikesi Üzerine Bir Tartışma”, *Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni*, Ankara, 2011, 32(3), s.187-212.
- UZER İhsan, *Bugünkü Bursa Sıcak Suları*, Ant Basımevi, Bursa, 1945.

- YAVAŞ Doğan, “Bursa Ulucamii’nin Geçirdiği Tamirler”, *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Yıl:10, Bursa, 2009/2, s.217-235.
- YAVAŞ Doğan, “Bursa Yeşilcami’de Yapılan Onarımlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, İstanbul, 2009, s.589-598.
- YAVAŞ Doğan, “1855 Depreminden Sonra Bursa’da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası”, *XIII Orta-Çağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyum Bildirileri*, (14-16 Ekim2009), Denizli Pamukkale Üniversitesi, İstanbul 2010, s.681-692.
- YAVAŞ Doğan, “Restorasyon Sonrası Yeşil Camii”, *Bursa’da Zaman*, S.3, Bursa, 2012, s.14-19.
- YAVAŞ Hikmet, “Türkiye’de Doğal Afetlerin Merkez-Yerel İlişkiler Açısından Yönetim Sorunları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İzmir, 2005, C.7, S.3, s.280-301.
- YEDİYILDIZ Asım, “XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.IV, S.4, Bursa, 1992, s.273-280.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, “Eserden Müessire Türk Hayrat Siteleri ve Fikri Arka Planı”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003, s.17-25.
- YEDİYILDIZ Asım, “Ulucami’nin Tarihçesi”, *Bursa’nın Kalbi Ulucami*, (ed.) Mustafa Karabılal Kemikli, Kayhan Matbacılık, Bursa, 2009, s.97-104.
- YILDIRIM Fahri, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, C.II, Bursa, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, 2014.
- YILDIZ Mehmet, “1855 Bursa Depremleri”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (Bildiriler)*, İstanbul, 2000, s.119-140.
- YILMAZ Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2010.
- YÜCEDOĞRU Tefik, “İnanç Dünyamızda Vakıf”, *Bursa’dan Balkanlara Vakıf Medeniyeti ve Sempozyumu*, Bursa, 2012, s.85-101.
- YÜCEL Erdem, “Vakıflarda Onarım Çalışmalarını Yürüten Mimarlar”, *Vakıflar Dergisi*, S.27, Sistem Ofset, Ankara, 1998, s.232-240.

EKLER

منهدم اولدر سلطان ارخان عليه الرحمة الرحمن حضرتيک مدود
 اولدغی تریب مقدم مناصد اولوب مناصد دیکله اولاد ^{مشهور} تریب
 کلیان منهدم زینیه عبداللطیف قده حضرتیکه جار باقیته منهدم
 دکاریر حماد و خانکی منهدم کی زه لدر قلمه بدیندر بعضی منهدم
 نزل قلمه ایلیک باورقه لے منهدم اولوب قرقه زیاده نفور
 باورقکه صاحبی دغی ترف اولدر باورقه دم آتش ظهور ایدوب
 بکرم عدد مقدار خانه محرق اولدر و سائر منهدم اولاد محله
 اولدی دیوار لدر و سائر جامعلیه یاز لقله منهدم اولدر جمهار شنبه کوه
 کندید اول حرکت عوض اولدر بنجشنبه کیجه صباام قدر اووم
 دقیقه بر اووم بش دقیقه بر حرکت عوض اولدر عرض قرار ایتوب
 بر ستره در طور در بر کوندر صکره کونج اوج بن و قرقه اول
 رة او تو ز سل او تو ز طغوز کوندر صکره غایت حیف اولدر
 اکثری مکس لرفوقه وار من اولدی دفع اولدر در کوه قرقه هرت
 کوه هر ایدوب قرقه بنجی کوه رجب شریفک بکرم ایتسه مارنیکه
 اولوز بر بنجشنبه کیجه ساعت بره قدرت طوبه کی بودا دم بر کور لوز
 اولوب

Ek 1: İkinci Depremi tarihi, şiddeti ve yıkılan yerler hakkında, Gökmenzâde, İşaretnüma, 8b-9a

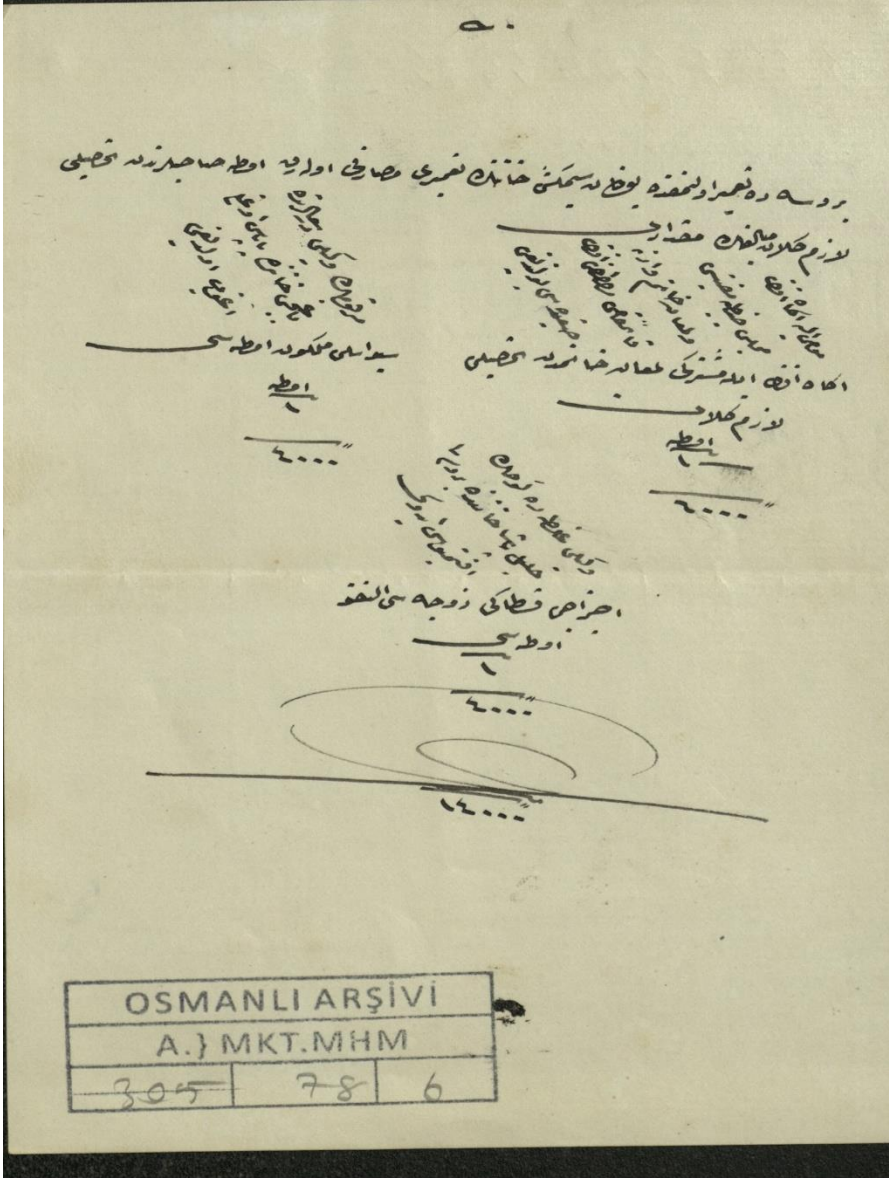
Handwritten list of names and titles in Ottoman Turkish script, arranged in columns on two pages. The text includes names such as 'Kazım Paşa', 'Mehmed Paşa', and 'Ali Paşa', along with various titles and ranks. The entries are organized into several columns, with some entries having sub-headers or titles. The handwriting is in a cursive style typical of the period. At the bottom of the page, there is a circular stamp or seal.

Ek 3: B.O.A. İ.DH. 333/21778. Halka dağıtılan yardımlar listesinden bir bölüm.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, organized in two columns. The text appears to be a list or inventory of items, possibly related to a religious or administrative matter. The script is dense and fills most of the page area.

EV.d 15785

Ek 4:B.O.A. EV.d... / 0 – 15785. Bursa’da hasar aldığı tespit edilen dinî yapıların listesinden bir kesit.

A.}MKT.MHM.00305.00078.006

Ek 6: “Bursa’da ta’mir olunmakta bulunan Sîmkeş Hân’ın ta’miri mesârifi olarak oda sâhiblerinden tahsîli lâzım gelen meblâğın mikdârı

Âgâh Efendi ile müşteriki Lem’an Hanım’dan tahsîli lâzım gelen 6.000,

Mûmâ-ileyh Âgâh Efendi Meclis-i Zabtiyye müftîsi ve Lem’an Hanım Varna Kâimmakâmı Mustafâ Efendi sagîresi bulunduğ,ı,

Sivaslı Melkon odası 4.000

Merkumun vekîli Dersa’âdetde Bağcı hanında Papas oğlu Agob olduğ,ı,

Eczâcî Kostakî zevcesi Alenko odası 4.000

Vekîli Galata’da Küçük Halîl Paşa Hanı’nda Bursalı Aftimyos idüğü”

قابلیجه لرك تحلیل میاهی

بروسه شهرینک جهت غربیه سنده و اون بشدن قرق دقیقه قدر مسافه ده واقع و مشهور قابلیجه لرك صولرخ و اینه کول قضا سنده بولنان میاه معدنیه بی شمعی بقدر مشاهیر اطبان بر قاج ذات تحلیل و علل و امراضه درجات متفاوتة نفع و خاصیتلری کیفیاتی بر طاقم کتب و رسا نله ثبت و تسجیل ایشلرایسه ده بولنرک بو عملیات فنیه لرندن صکره یعنی ۱۲۷۰ تاریخنده بروسه جه تظهور ایدن حرکت ارضدن طولانی قابلیجه لرك صولری بالطبع یکدیگرینه و بعضیلری دخی تحویل مجاری ايله میاه عادیه به قارشمش اولملرله تحلیلات واقعه شمذیکی حالده موجود صولرک اجزای کیمیویه سنه توافق ایمیجه کی طبیعیدر طیب مشهور قاستینیل بکک ۱۲۸۸ تاریخنده اجرا ایتدیکی تحلیل میاهی مین تنظیم ایلدیکی جدول اعتماد اولنه حق صورتده عملیات فنیة مدققانه به مستند بولندیغندن عمومک استفاده سیچون بروسه زیر درج و تریبیر اولندی مذکور قابلیجه لرله سائر خواص کیمیویه بی حاوی بولنان صولرک زبرده مندرج اولان جدولده کوستریلان صورت تحلیلیه سی بهر بیک درهم اعشاری سندن بر درهمنک بیک جزئه تقسیمیه اجرا اولنمشدر شویله که صویک بر ملیون جزئه تقسیم اولنان بیک درهم اعشاری سنده یعنی برقیة جدیده سنده قاج جزؤه مواد غازییه و ثابتیه و ارایسه آنلر کوسترلمشدر بناء علیه یکی قابلیجه صویندن برقیة جدیده سنک و تعبیر صریحله بر ملیون جزئنک اونر بیک ایکوز یمش درت جزئی مواد معدنیه اولدیتی تبیین ایشدر

Ek 7: Hüdavendigâr Salnamesi (1304), deprem sonrası kaplıca suları ile ilgili bilgi verilen kısım.

۲۰۱			
وزن	کبریت	بکون	بکون
درجه حرارت با مقیاس منقسم مته	۸۲	۷۵	۵۷
تقلت اضافیه	۱,۰۰۰۸	۱,۰۰۰۳	۱,۰۰۰۴
حامض کبریت مائی	۱۴	۱۲	۰
مواد نازبه	۰ ۱۵۰۰	۱۰۲۵	۴۵۰
آزوت غازی	اقل قلیل	.	.
بکون	۱۵۱۴	۱۰۳۷	۴۵۰
کبریت سود	۲۷۵۵	۲۷۵۵	۵۷۵
کبریت آلومین	۲۵۲	۱۵۰	.
فلور سو دیوم	۱۴۹۵	۸۵۰	۳۵۰
فلور بوتاسیوم	۱۹۵	.	.
فلور ماغنزیوم	۸۶۰	۳۵۰	.
ناتی فحسیت کلس	۲۸۰۰	۳۵۵۵	۱۳۲۵
حدید	اقل قلیل	اقل قلیل	.
کبریت کلسیوم	۱۰۳	.	.
سلیس	۱۵۰	۱۵	۳۰
کبریت کلس	۵۵۰	۲۵۵	۳۰
مواد عضویه آزوتیه	۶۰۰	۲۰۰	۲۰۰
کبریت ماغنزی	.	.	۷۷۵
کبریت سو دیوم	.	.	.
ناتی فحسیت سود	.	.	.
ماغنزی	.	.	.
بوتاس	.	.	.
بکون مواد نازبه	۹۷۶۰	۸۱۳۰	۳۲۸۵
بکون مواد نازبه	۱۵۱۴	۱۰۳۷	۴۵۰
	۱۱۲۷۴	۹۱۶۷	۳۷۳۵

۲۰۰			
کبریت	بکون	اینه کول قضا شده بوتاسیون سولر	
کبریت	بکون	چتل	یا فچه
۴۴	۵۷	ماء یارد	۳۶
۱,۰۰۰۳	۱,۰۰۰۴	۱,۰۰۰۱۵	۱۰۰۰۱
۷۲۵	۱۰۵۵	۶۷۵۰	۴۷۵۵
۷۲۵	۱۰۵۵	۶۷۵۰	۴۷۵۵
۳۵	۲۵۰۰	۵۵۷۵	۵۵۰
.	.	.	۴۵۰
۲۰	۱۷۵۰	۱۳۵۰	۸۵۱۰
.	.	.	۹۵۵
.	۵۰	.	.
۱۰۵۰	۸۷۵	۱۵۵۰	۱۳۵۰
۱۰	.	اقل قلیل	اقل قلیل
.	.	.	.
۱۵۰	۵۰	۶۰۰	۶۰۰
۱	۴۵	۱۵۰	۳۵۰
۴۰۰	۴۰۰	۵۵۰	۵۰۰
۲۵	.	.	.
۵۵۰	.	۱۹۵۲۵	۶۵۰۰
.	.	۴۱۵	۱۵۰۰۰
.	.	۱۵۲۵	.
۲۲۴۱	۵۶۷۰	۳۱۲۴۰	۲۲۶۵۵
۷۲۵	۱۰۵۵	۶۷۵۰	۴۷۵۵
۲۹۶۶	۶۸۲۵	۳۷۹۹۰	۲۷۴۱۰
			۱۹۳۳۱

Ek 8: Bursa Şifa Suları Cetveli

سوز و عصیان از عهد بیور لاری
کرامی غافل و خایه قدر نظیرین زینب نیاید
نظام
بقای موج اب اس و لا شمه سمت بلا ده

بوعالم قدر و ابرو کبر بر بر کلندر ده
تا آنکه این اصل قدر حکمی اجرا ده
بر آنکه زلزله بقدر حجاب ایدر بره سایه
بوکه دقت ایدر مکه اولور لر امر مولا ده
بر آنکه بره ایدر عقده بر آنکه وار ایدر عقده
کمالی قدرت حقی تمامت ایله اشیا ده
بره سائک بو احوالی بریشانه کور بر خیران
نه نمکدر بسیار ایتیکه مفصل شعرا نشا ده
هوایه نغسک او بر اکر انسا اولام در سکه
رضاء حقیق اول سائیکه اولاسیم باخ ماکواده
بو بر آثار کونجه زاده در بیب اهل عرفان
نظایق چشم و قد ایشک نه کور سودا ده
زرد و نا نرده حجاب اولار قریه بره وسایه بر ساعت مسافه
صوفیانی قریه سه نغفدر زیا سی منهدم اضوات قریه منهدم
بش خانه قالمش او بر آنتر نفوز تلف یکجه قریه سه جندک قریه سه
آده

Ek 10: Gökmenzâde'nin İşaretnüma adlı eserindeki şiir. (vr. 14ab)

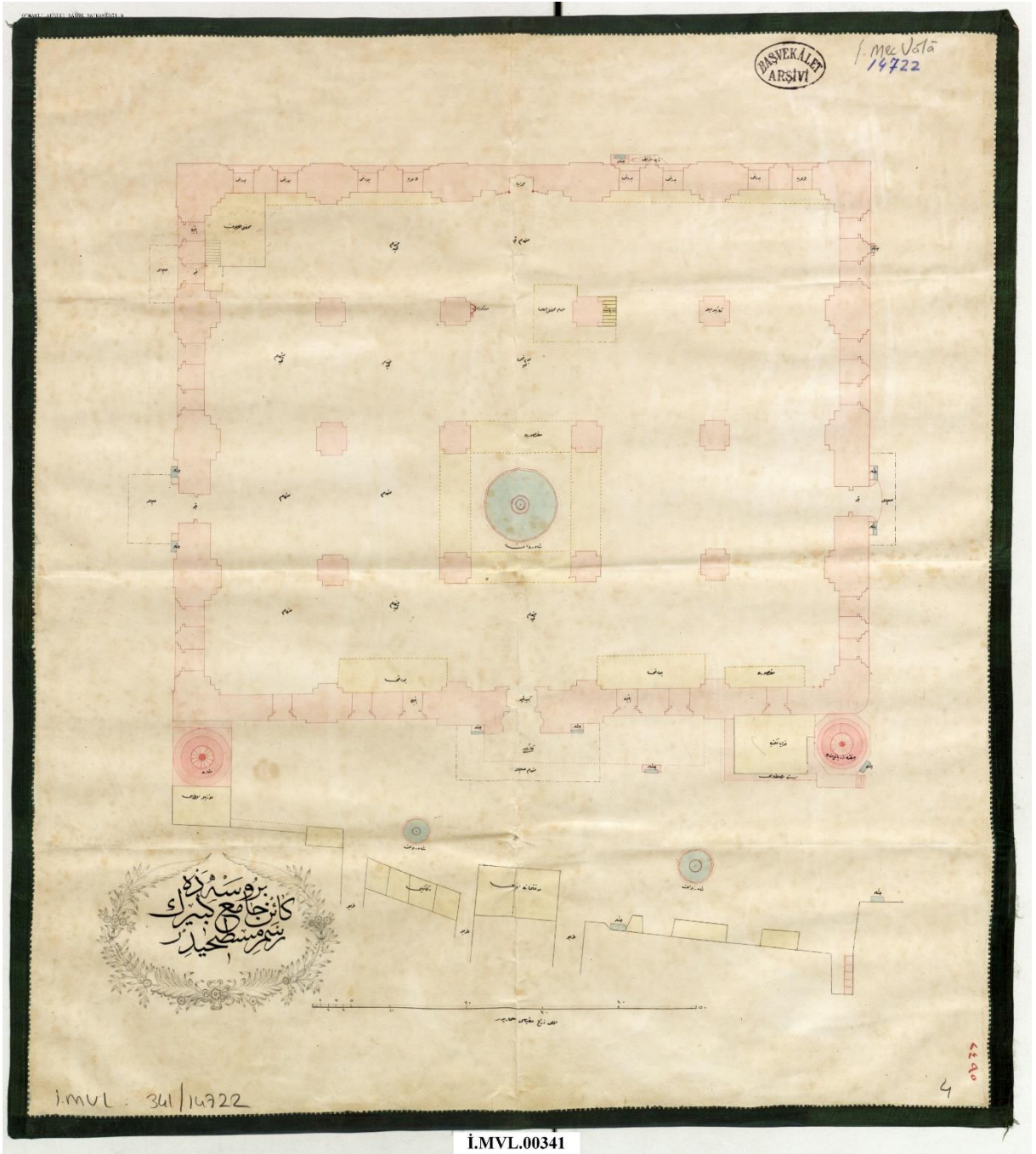
Nazm

Gel ey gâfil, vefâ yokdur nazar kıl zîb-i dünyâda
Bekâsı mevc-i âb-âsâ dolaşma semt-i bâlâda
Bu âlemde kalan var mı gider bir bir gelenler de
Teennî eylemez asla kader hükmünü icrâda

Bir anda zelzele yıkdı harab etdi Bursa'yı
Buna dikkat eden kimse olurlar emr-i Mevlâda
Bir anda yok eden Hak'dır, bir anda var eden Hak'dır
Kemâlî kudret-i Hakk'ı temâşâ eyle eşyâda

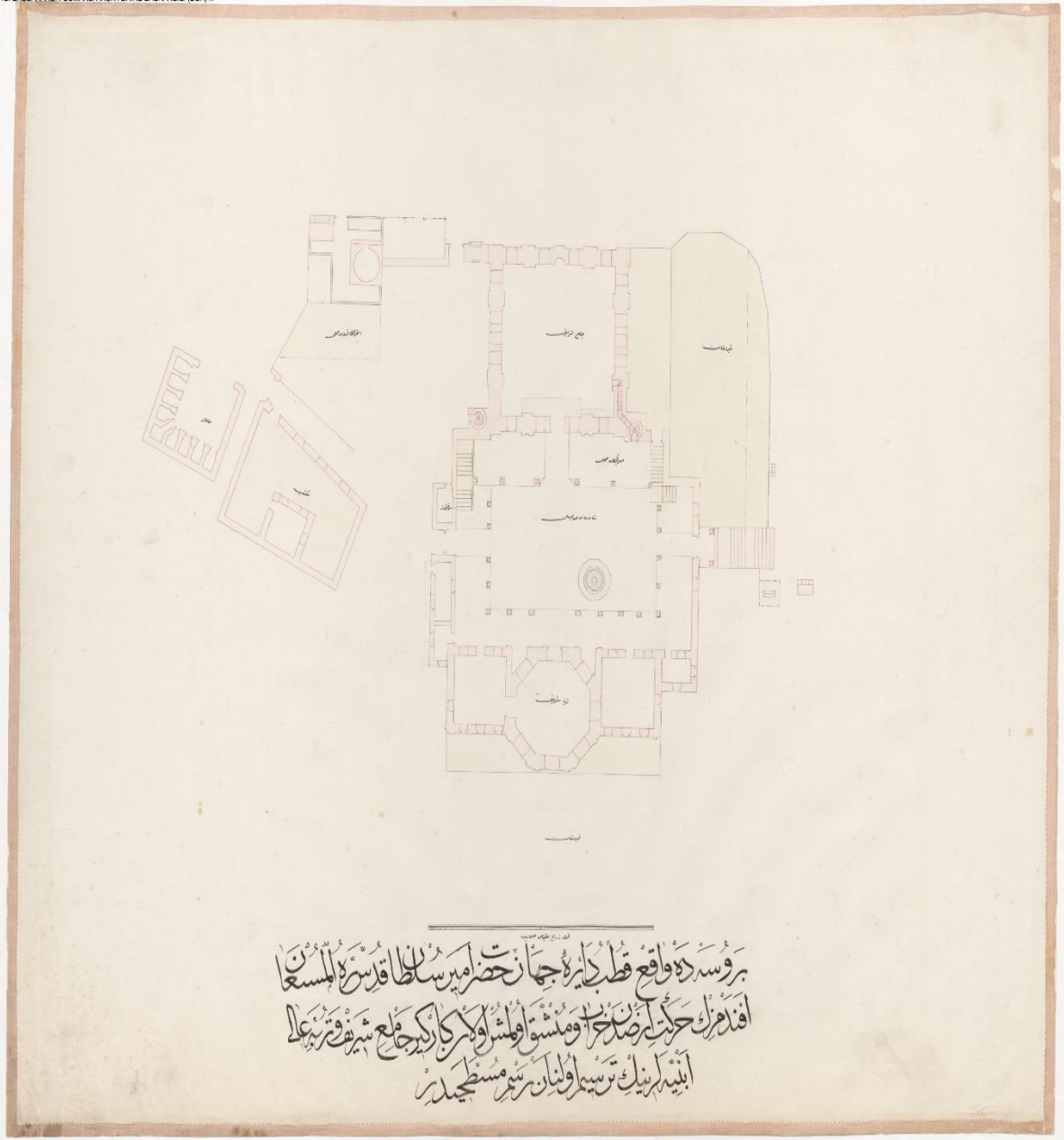
Bursa'nın bu ahvâl-i perîşânın gören hayran
Ne mümkündür beyân etmek mufassal şî'r-i inşâda
Hevâ-yı nefsinde uyma eğer insân olam dersin
Rızâ-yı Hak'da ol sâkin olasın bağ-ı me'vâda

Bu bir âsâr-ı Gökmenzâde'dir hep ehl-i irfâna
Nazar kıl çeşm-i dikkatle işin ne gör sevdâda

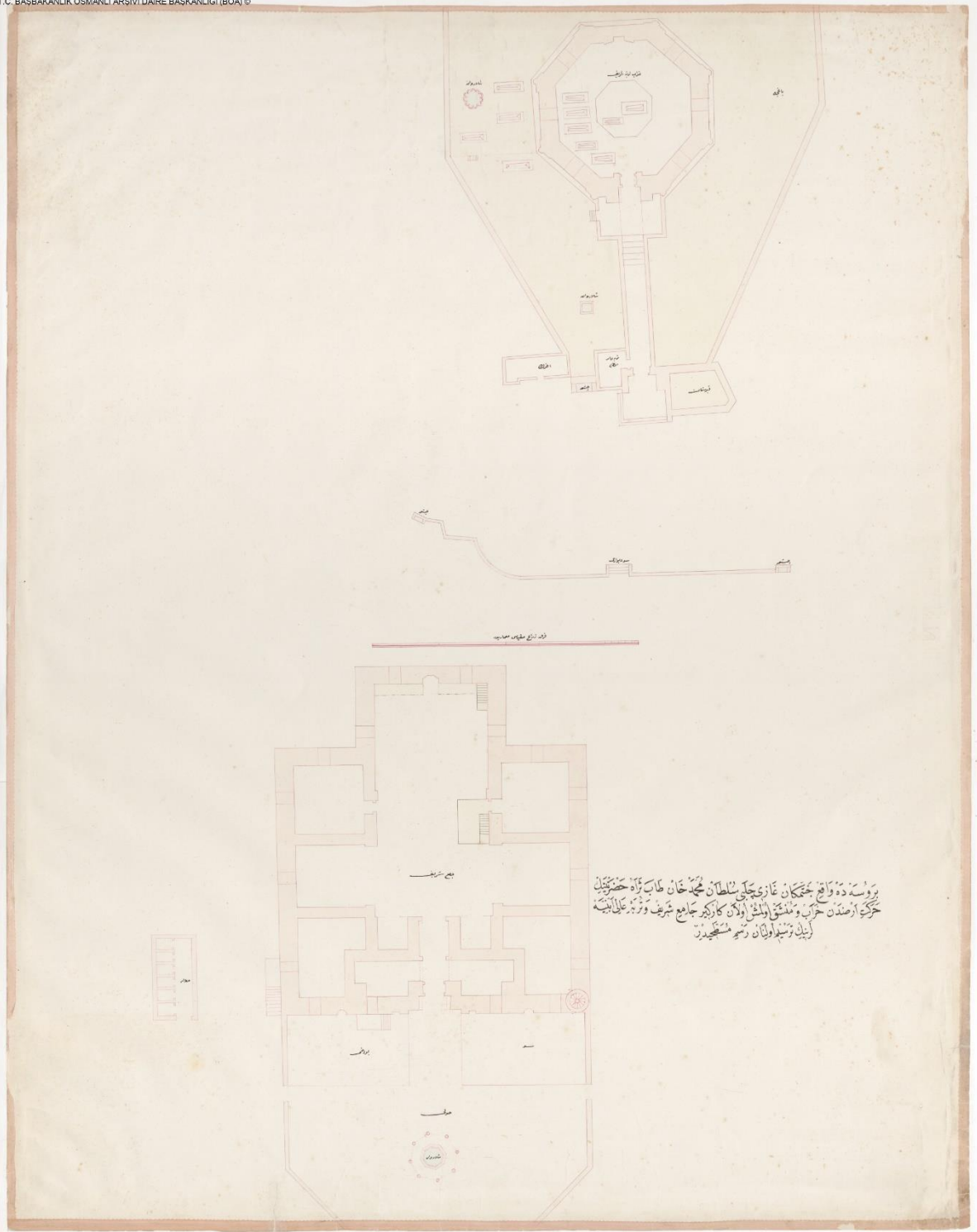
i.MVL.00341

Ek11: Ulucami Planı.

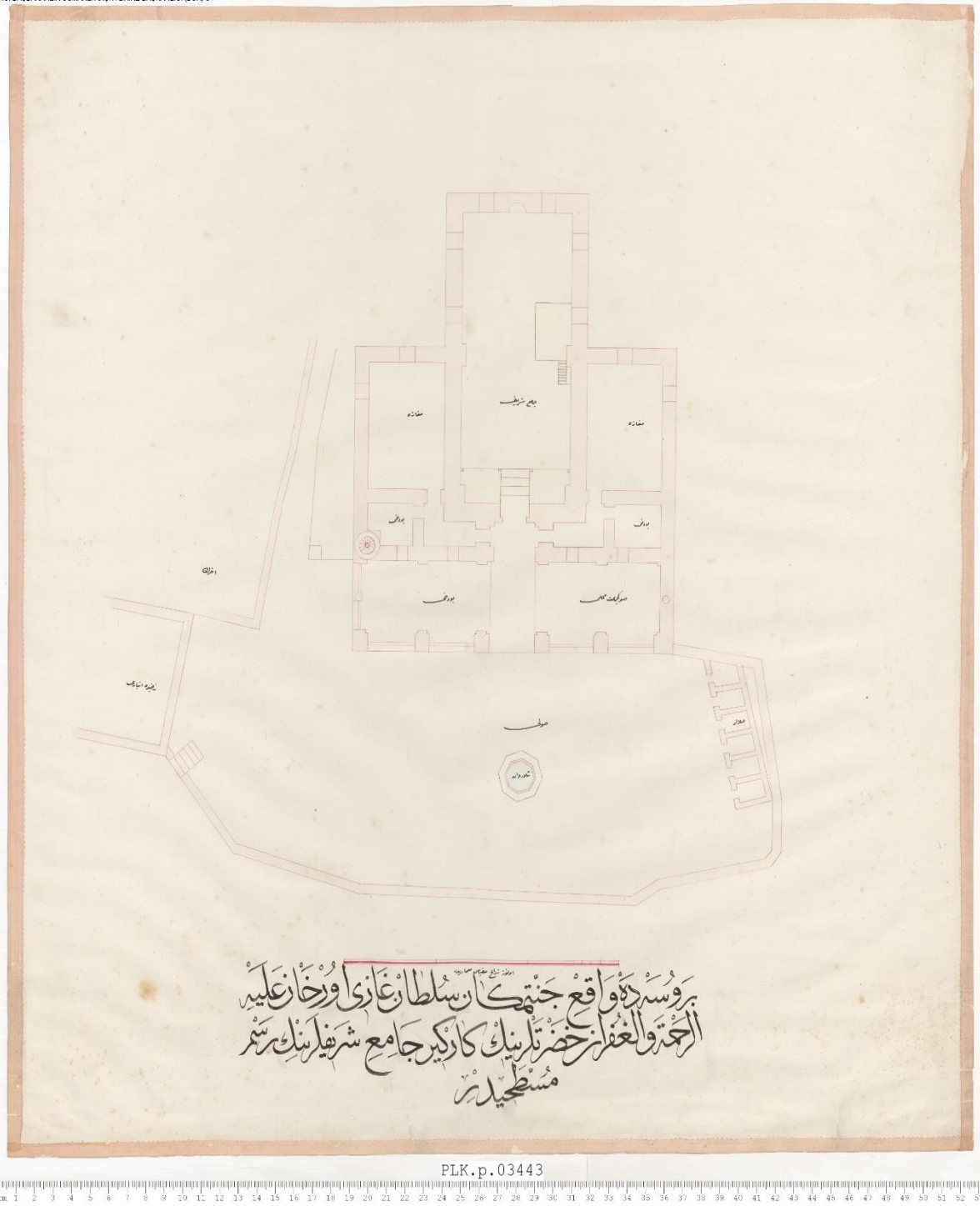

PLK.p.03443

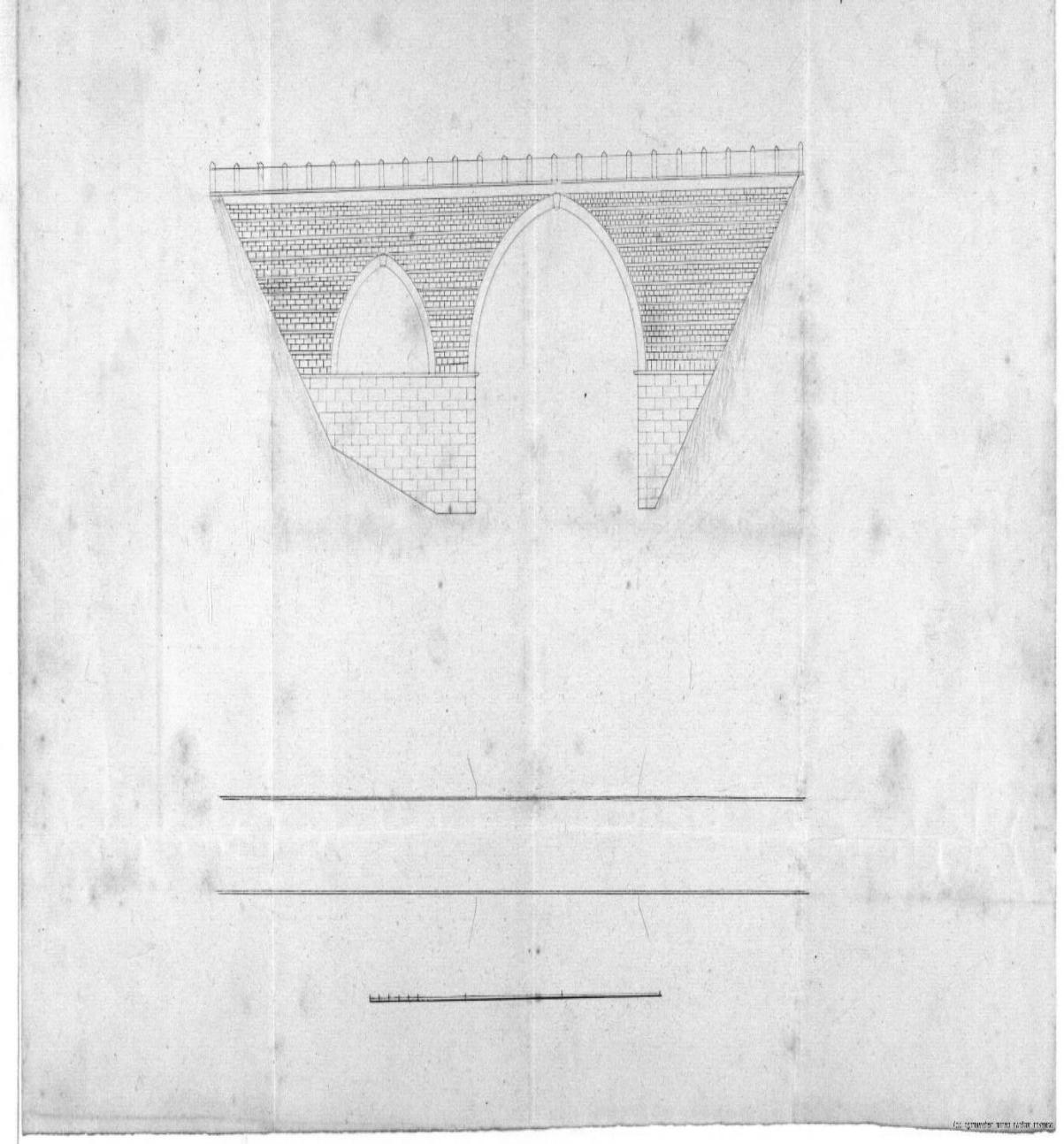
Ek 12: Depremde hasar alan Emir Sultan Cami-i Şerifi ve Türbesi Planı. (PLK.p 03443)

Ek 13: Depremde hasar alan Çelebi Sultan Mehmed Han Camii ve Türbesi Planı. (PLK.p 03443)

Ek 14: Orhan Gazi Camii Planı (PLK.p. 03443)

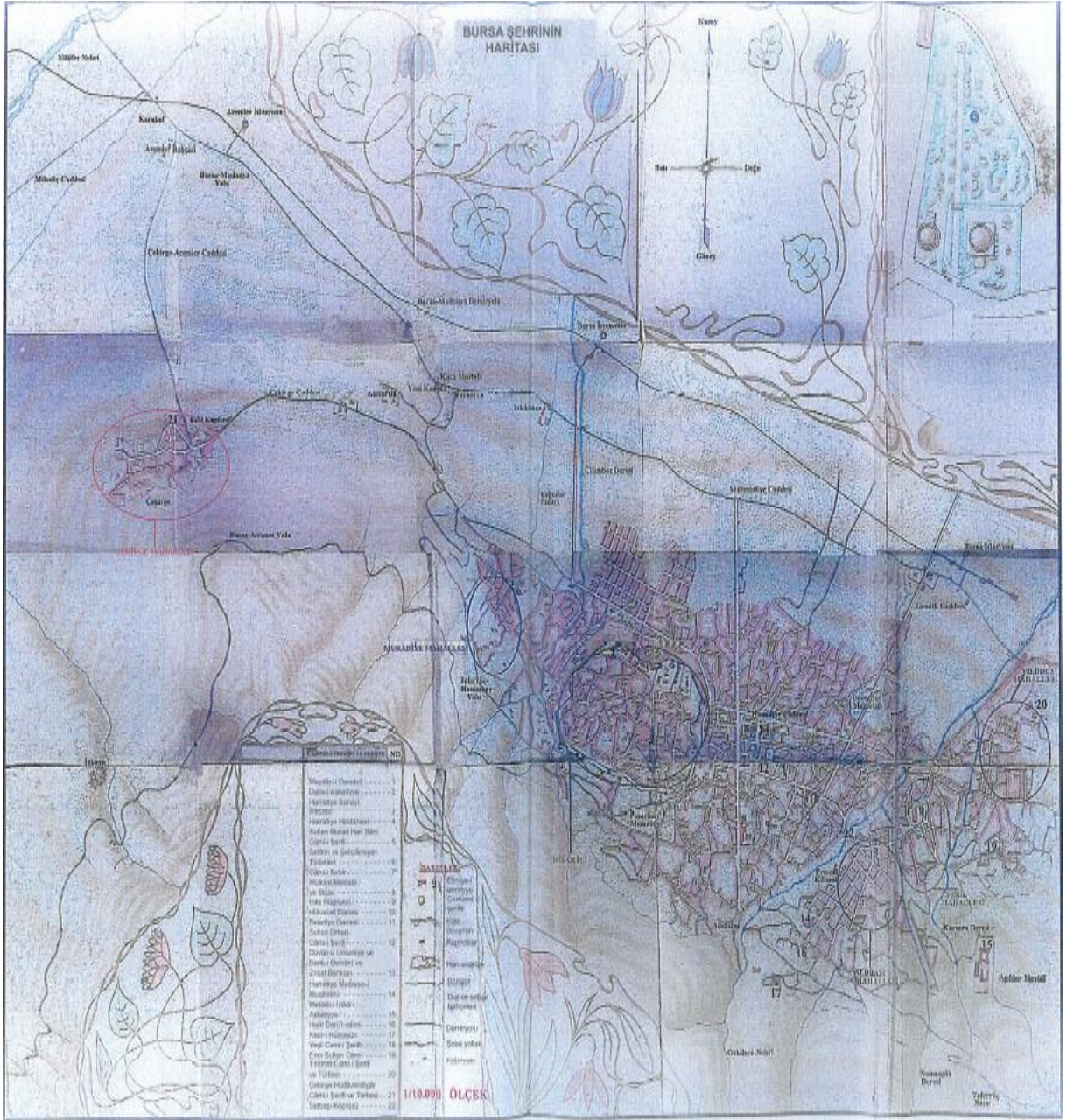
Ek 15: Setbaşı Köprüsü (İ.MVL 371-16314)

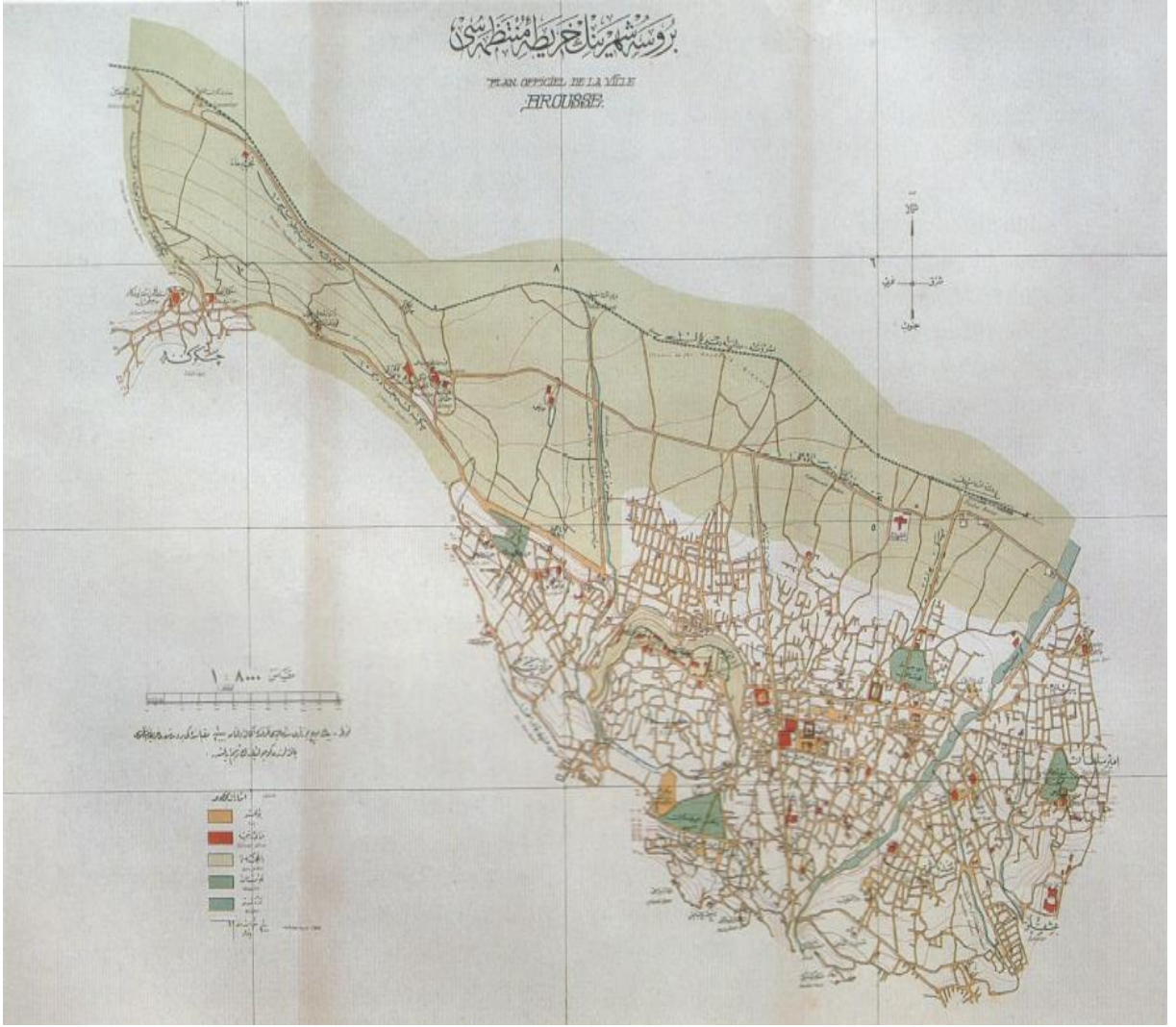
Ek 16: Ulucami'nin depremden önce, henüz girişı çökmeden ve merdivenler yapılmadan önceki gravürü (<http://bursaulucami.blogspot.com.tr>)

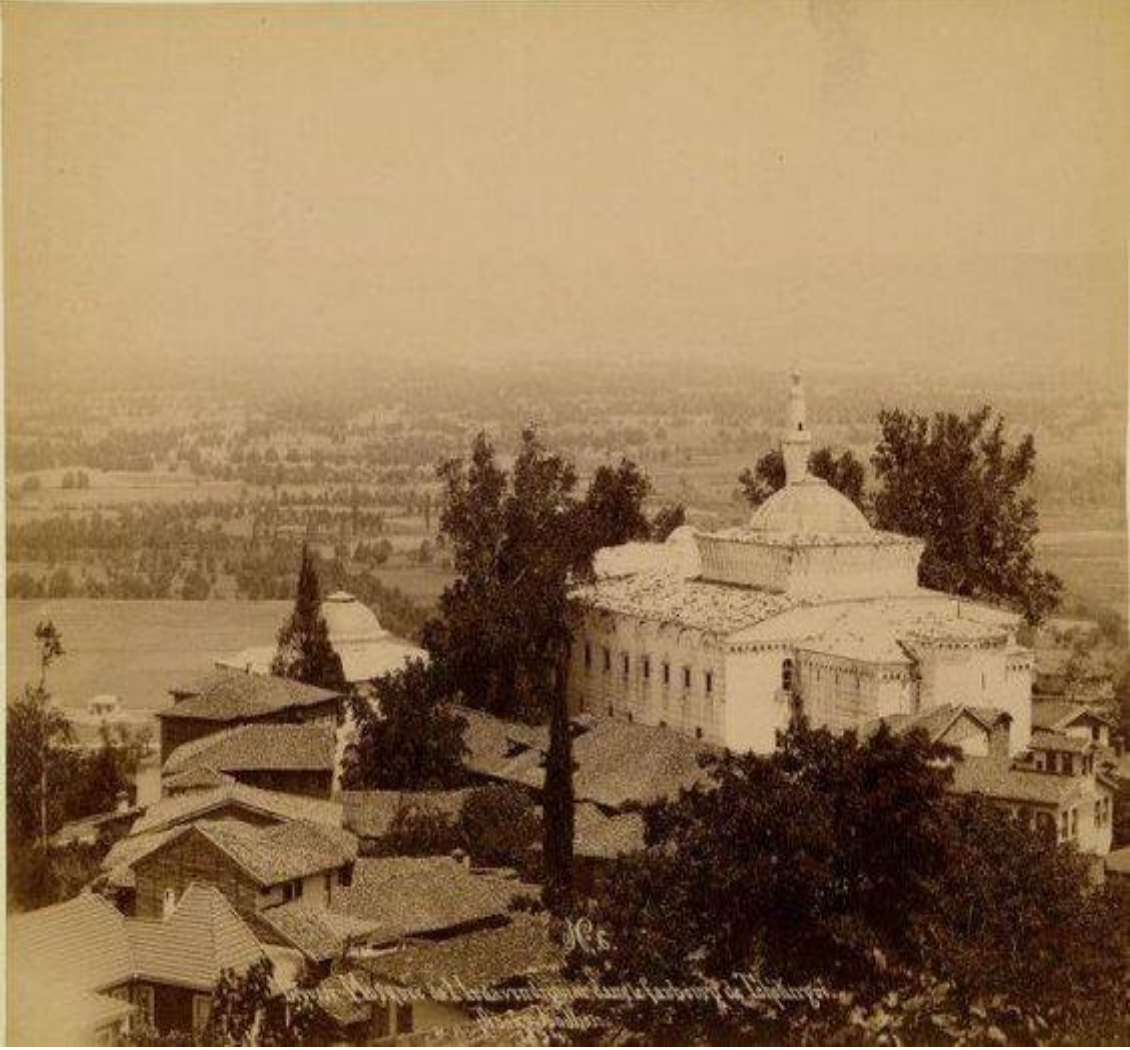
Ek 17: Deprem öncesi Kozahan gravürü- John Frederic Lewis (www.bursadabugun.com)

Ek 18: Suphi Bey başkanlığındaki Erkan-ı Harbiye memurlarınca 1278 (1861-62) yılında hazırlanan harita.

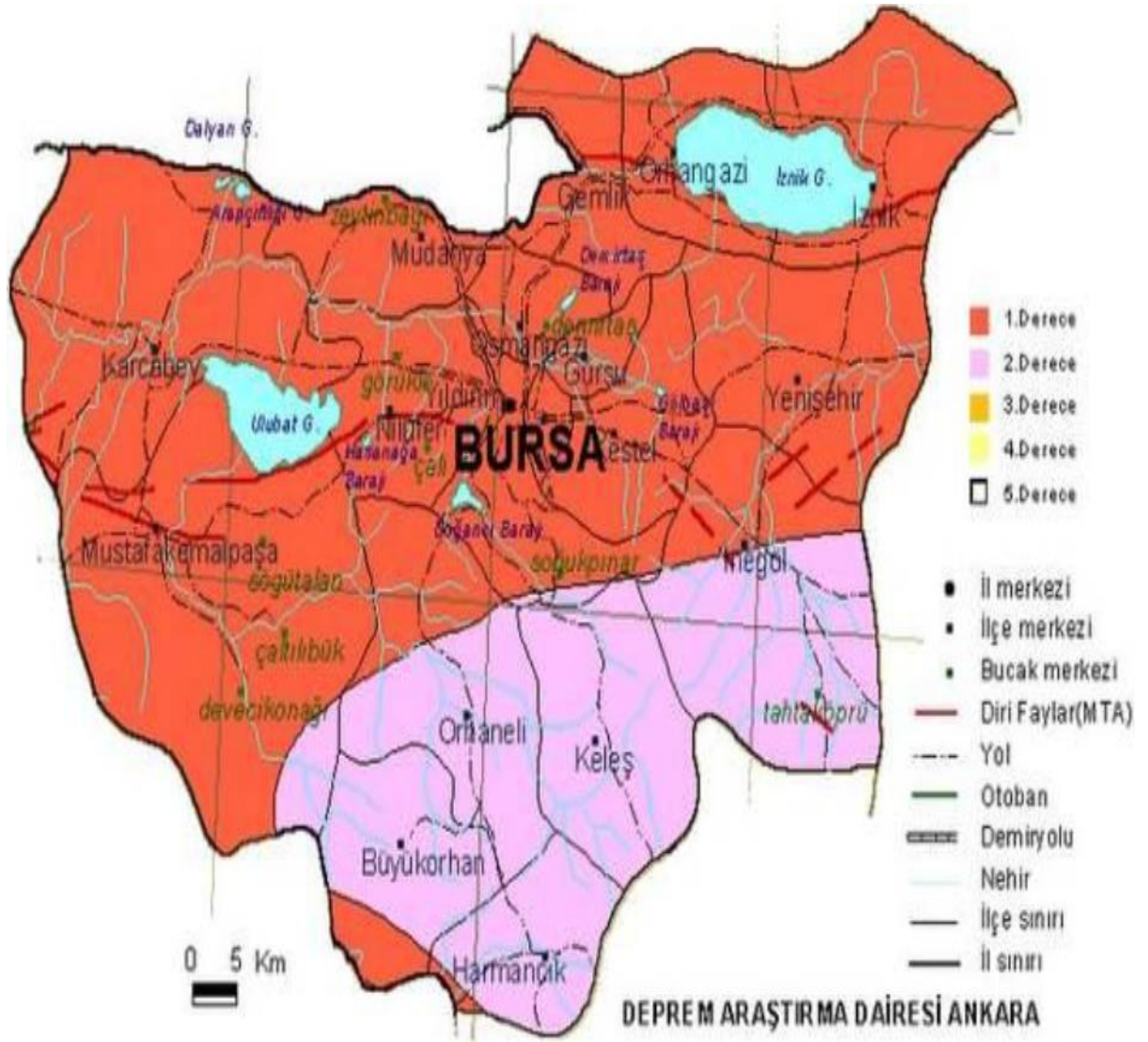
Ek 19: 1880 Yılı Fransız Bir Şirket Tarafından Hazırlanan Bursa Haritası

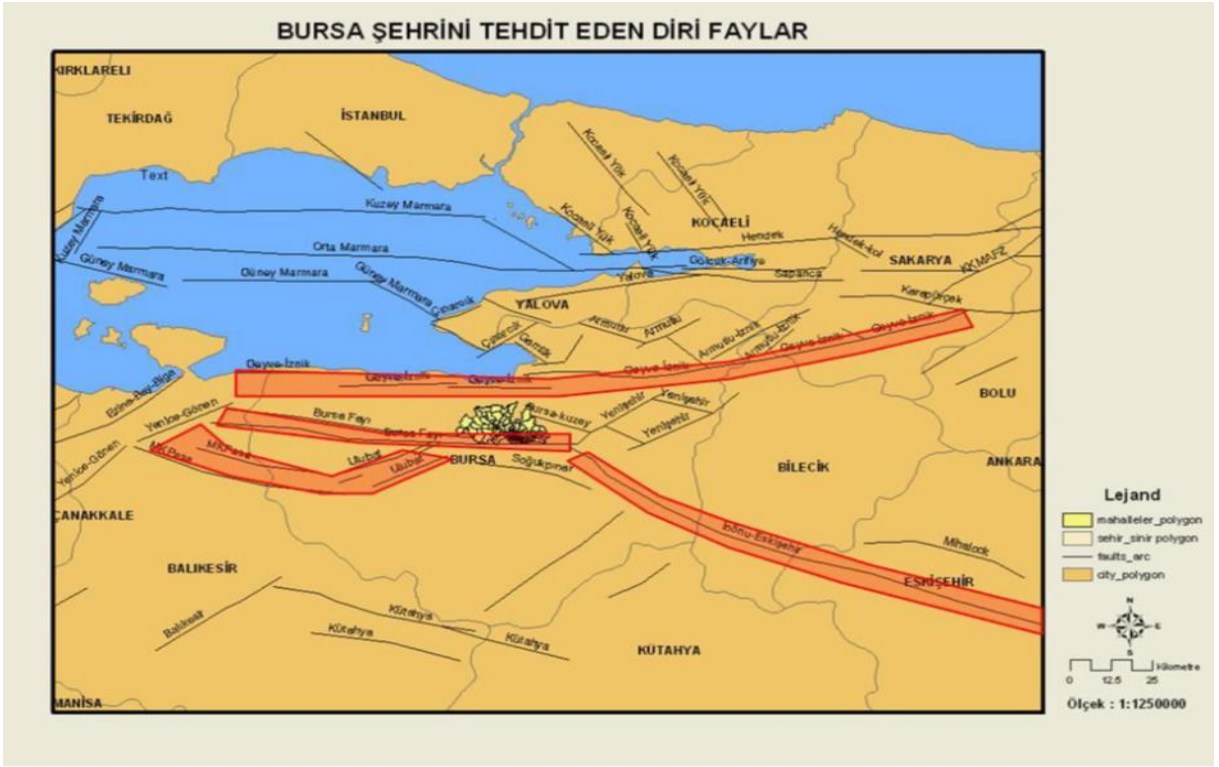
Ek 20: 1894 Yıldırım Külliyesi (www.pinterest.com)

Ek 21: 1894 Bursa (www.pinterest .com)

Ek 22: Bursa'nın Deprem Haritası (busiad.org.tr/ Doğal Afetler- Bursa)

Ek 23: Bursa Fay Hatları Haritası (busiad.org.tr/ Doğal Afetler- Bursa)

Tarih	Yer	Merkez Üstü Şiddeti	M _L
715	Iznik Depremi	-	-
985	Iznik Depremi	-	-
1064	Iznik Depremi	-	-
1417	Bursa Depremi	7	5.7
1674	Bursa Depremi	7	5.7
1851	Mustafakemalpaşa-Bursa Depremi	8	6.3
28/02/1855	Bursa-Mustafakemalpaşa Depremi	9	7.0
11/04/1855	Bursa Depremi	10	7.7
15/12/1855	Bursa Depremi	6	5.0
17/05/1858	Bursa Depremi	6	5.0
04/06/1860	Bursa Depremi	6	5.0
11/01/1862	Bursa Depremi	6	5.0
24/02/1871	Bursa Depremi	6	5.0
17/01/1872	Bursa Depremi	6	5.0
17/04/1876	Bursa Depremi	6	5.0
10/05/1878	Iznik-Bursa Depremi	8	6.3
30/12/1881	Bursa Depremi	5	4.3
23/01/1884	Bursa Depremi	6	5.0
09/1887	Bursa Depremi	6	5.0
14/03/1897	Gemlik-Bursa Depremi	5	4.3

Ek 25: Bursa'da deprem haritası. (busiad.org.tr/ Doğal Afetler- Bursa)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Neslihan		Özaydın
Doğum Yeri ve Yılı	Derince		1987
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İngilizce		İleri Seviye
	Arapça		Başlangıç Seviyesi
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2001	2005	İzmit Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2005	2009	U.Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2009	2011	U.Ü.İ.F. Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Doktora	2011	-	U.Ü.İ.F. Sosyal Bilimler Enstitüsü/İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Çalıştığı Kurumlar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2011	2011	Bursa Büyükşehir Belediyesi/ Bumep
2.	2011	2012	Yunus Emre Anadolu İmam Hatip Lisesi (Meslek Dersleri Öğretmeni)
3.	2016	-	MEB (Nizam Karasu A.İ.H.Lisesi) (Din K.A.B. Öğretmeni)
Araştırmacı Yetiştirme Programı	2011	2012	Türk Tarih Kurumu
	2012	2015	Tübitak
İlgi Alanları	Osmanlıca, Paleografi, Epigrafi, Felsefe.		
İletişim (tel/e-posta):	05367314598 neslihanbostan@hotmail.com		

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Neslihan ÖZAYDIN
Tez Adı	Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi
Enstitü	Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Mefail HIZLI
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 25.07.2016

İmza :

